

ISSN 2663-063X (online)

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА

СОЦІОЛОГІЯ

Том 8 ♦ 2025

Науковий рецензований фаховий електронний журнал
Щорічник ♦ Заснований у 1996 р.

nrps.ukma.edu.ua

Київ
2025

**Національний університет «Києво-Могилянська академія»
заснував видання «Наукові записки НАУКМА» 1996 року**

«Наукові записки НАУКМА. Соціологія» (*NaUKMA Research Papers. Sociology*) — науковий рецензований фаховий електронний журнал відкритого доступу, що публікує статті з питань сучасної соціологічної науки, результати теоретичних і емпіричних розвідок, а також спрямований на забезпечення наукових та інформаційних потреб суспільства в знаннях, одержаних у процесі науково-дослідницької діяльності. Виходив як частина багатосерійного видання «Наукові записки НАУКМА» (серія «Соціологічні науки»). З 2018 р. — «Наукові записки НАУКМА. Соціологія». Щорічник.

Журнал проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: Наукова періодика України, BASE-search (Bielefeld Academic Search Engine), Crossref, Dimensions, Directory of Open Access Journals (DOAJ), EBSCO, Google Scholar, Index Copernicus International (Journal Master List), Open Ukrainian Citation Index, ResearchBib: Academic Resource Index, ROAR (Registry of Open Access Repositories), Scilit, Semantic Scholar, SocArxiv, Ulrichsweb (Ulrich's periodicals directory) та ін.

Пропоноване видання висвітлює актуальні питання соціологічної науки, запрошує всіх, хто цікавиться суспільствознавством, долучитися до розгляду інтелектуальних та практичних соціальних проблем. Крім традиційної соціологічної тематики, в ньому порушуються також питання, що постають і перед іншими соціальними науками. Усіх авторів часопису об'єднує дослідницька увага до теоретичної концептуалізації та практичного розв'язання проблем трансформації українського суспільства; для аналізу реалій сьогодення застосовуються різноманітні парадигми та дослідницькі програми.

Видання є прикладом прагнення членів наукової спільноти НАУКМА та їхніх колег приділити увагу діагностичним соціальним проблемам і водночас сприяти відтворенню теоретичного дискурсу в соціології.

Журнал адресовано науковцям, викладачам закладів вищої освіти, докторантам, аспірантам, магістрантам, студентам соціально-гуманітарних спеціальностей, усім, хто цікавиться проблемами сьогодення.

Мови видання: українська, англійська

Вебсайт журналу: <http://nrps.ukma.edu.ua>

Редакційна колегія

ГОЛОВНА РЕДАКТОРКА

Тамара Марценюк, канд. соц. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна

ВІДПОВІДАЛЬНА СЕКРЕТАРКА

Вікторія Бондар, канд. соц. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Міхай Варга, д-р соц. наук, Інститут східноєвропейських досліджень, Вільний університет Берліна, Німеччина
Сюзанн Воршех, PhD з соціальних наук, Інститут європейських досліджень Європейського університету Віадрина у Франкфурті (Одер), Німеччина

Катерина Мальцева, д-р соц. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна

Алла Марченко, PhD з соціології, Єрусалимський університет, Ізраїль

Володимир Паніотто, д-р філос. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна

Хайко Пляйнес, д-р соц. наук, Дослідницький центр Східної Європи при Бременському університеті, Німеччина

Анастасія Рябчук, канд. соц. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна

Юлія Сорока, д-р соц. наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

Джефрі Степницький, PhD з антропології, Університет МакЮена, Канада

Олена Стрельник, д-р соц. наук, Інститут соціології, Національна академія наук України, Україна

Сара Філліпс, PhD з антропології, Університет Індіани, США

Марина Шевцова, PhD з політичних наук, Католицький університет Льовена, Бельгія

Редагування і коректура *Наталія Мінько, Анна Малишева*
Комп'ютерне верстання *Андрій Шмаркатюк*

Здійснюється подвійне анонімне рецензування матеріалів

Засновник і видавець:

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Ідентифікатор

у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: **R40-02827**

(рішення Національної ради України

з питань телебачення і радіомовлення

№ 866 від 21.03.2024)

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів

видавничої продукції серія ДК № 3631

від 23.11.2009

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть оприлюднюватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня

доктора філософії, **категорія «Б»**

(наказ МОН України від 17.03.2020 № 409;

зі змінами від 24.02.2025 № 349)

Адреса редакції:

вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070

тел.: (044) 425-45-44

e-mails: viktoria.bondar@ukma.edu.ua

redviddil@ukma.edu.ua

© НАУКМА, 2025

NaUKMA RESEARCH PAPERS. SOCIOLOGY

Open-access online academic journal

Founded in 1996

Founder and publisher:

National University of Kyiv-Mohyla Academy (NaUKMA)

Editorial Board

EDITOR-IN-CHIEF

Tamara Martsenyuk, PhD (Candidate of Sciences) in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55190077900>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/L-5930-2016>

EXECUTIVE SECRETARY

Victoria Bondar, PhD (Candidate of Sciences) in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0006-2561-609X>

Kateryna Maltseva, Dr. Habil in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-6540-8734>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57225087482>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1585498>

Alla Marchenko, PhD in Sociology, Hebrew University of Jerusalem, Israel

<https://orcid.org/0000-0002-7178-7344>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57162610400>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1901979>

Volodymyr Paniotto, Doctor of Philosophy, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-1721-9100>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=6508174181&>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/53651353>

Sarah Phillips, PhD in Anthropology, Indiana University, USA

<https://orcid.org/0000-0001-5636-9702>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=13002746200>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/48918509>

Heiko Pleines, Dr. Habil, Research Centre for East European Studies at the University of Bremen, Germany

<https://orcid.org/0000-0002-5204-8482>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=6602305759>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/4435168>

Anastasia Riabchuk, PhD (Candidate of Sciences) in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-1206-1279>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55370744900>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/13567550>

Maryna Shevtsova, PhD in Political Science, KU Leuven, Belgium

<https://orcid.org/0000-0003-3861-4158>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57214676386>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/51000271>

Yuliia Soroka, Dr. Habil in Sociology, the V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-4158-1636>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58037699200>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/GRJ-9945-2022>

Jeffrey Stepnicky, PhD in Anthropology, MacEwan University, Canada

<https://orcid.org/0000-0001-5153-3446>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=8513878600>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/16701868>

Olena Strelnyk, Dr. Habil in Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-9027-4758>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57200148918>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/30063986>

Mihai Varga, Dr. Habil in Sociology, Institute for East-European Studies, Free University Berlin, Germany

<https://orcid.org/0000-0003-0278-7145>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55213365300>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/16055229>

Susann Worschech, PhD in Social Sciences, Viadrina Institute for European Studies at the European University Viadrina Frankfurt (Oder), Germany

<https://orcid.org/0000-0003-1443-5251>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57202545154>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/17586939>

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.4-15

UDC 303.214.3:519.872

Artem Serdyuk

<https://orcid.org/0000-0002-0060-1311>

CHOOSING VALIDATION METHODS FOR AGENT-BASED MODELS: A PRACTICAL FRAMEWORK

Abstract

Agent-based modeling (ABM) has emerged as a computational approach for studying complex social phenomena, yet validation practices remain inconsistent. This article develops a systematic framework for ABM validation method selection. Through computational analysis of 76 scenarios across model purposes, observability levels, and development stages, we identify three validation method categories: universal (visualization, expert review, structural checks), context-dependent (varying with data availability), and specialized (requiring specific conditions). We demonstrate how system observability and the development stage fundamentally constrain validation approaches. Application to Adam and Gaudou's bushfire evacuation model illustrates the framework's utility. Our findings show that effective validation of an agent-based model requires systematic contextual assessment, providing researchers with tools for better ABM validation decisions.

Keywords: agent-based modeling, model validation, computational social science, generative social science, social complexity, complex systems, uncertainty, Ukrainian society.

Introduction

Agent-based modeling (ABM) is a computational method for studying complex social phenomena where large-scale patterns emerge from small-scale interactions. ABM emerged from cellular automata research at the Santa Fe Institute in the late 1980s and has been applied across economics, sociology, political science, and public policy. The field developed through four phases: theoretical foundations (1970s–1990s) with models like Schelling's segregation (Schelling, 1971); connecting simulations to real data (1990s–2000s) (Dean et al., 2000; Epstein & Axtell, 1996); methodological standards (2010s) (Grimm et al., 2006); and machine learning integration (2020s) (Epstein, 2023). Currently, agent-based modeling addresses climate change, migration, social polarization, inequality, urban mobility, and disease spread. COVID-19 accelerated ABM use for epidemic modeling with behavioral and economic factors (Lorin et al., 2021; Squazzoni et al., 2020).

Ukrainian ABM research began in the early 2010s with practical applications: language dynamics (Paniotto & Hrushetskyi, 2013; Vengrina, 2012), electoral processes (Pugachova, 2019), and policy analysis (Pugachova, 2021). Recent work addresses war-related challenges like forced migration and organizational adaptation, including universities' responses to the Russian invasion (Serdyuk, 2025), showing ABM's value when traditional data collection is impossible, but policy insights are urgent.

ABM faces validation challenges. Its generative nature requires different validation than statistical models (Humphreys, 2004). Different models' purposes require different validation standards, yet no established frameworks exist. ABM validation practices vary considerably across different fields, and resource constraints often force researchers to make trade-offs without systematic frameworks to guide them. Both Ukrainian and international research demonstrate this problem: validation practices remain diverse and unstandardized,

reflecting individual choices rather than any coordinated standards.

This article develops a framework for selecting ABM validation methods. We analyzed 76 scenarios to show how validation needs vary by context, identified constraints on method choice, and provided practical guidelines for matching validation approaches to research situations.

Definition of Agent-Based Modeling

Agent-based modeling (ABM) is a computational approach in which autonomous, heterogeneous “agents” – individuals, households, birds, cells, or other entities – follow simple rules and interact within an explicit environment such as physical space, social networks, or institutional settings (Epstein & Axtell, 1996). Because every agent’s states and actions are computed step-by-step, researchers can observe how familiar macro-patterns such as segregation, price bubbles, or norm compliance emerge from numerous micro-interactions rather than being imposed from above.

Agent-based models of social processes share key characteristics (Epstein, 2008). They represent heterogeneous agents with unique attributes such as wealth, preferences, or social connections, who act autonomously according to decision rules rather than centralized control. Agents exist in explicit spatial environments where proximity shapes local interactions. Their decisions reflect bounded rationality, relying on limited information and simple heuristics instead of perfect optimization. ABMs focus on dynamic, non-equilibrium processes, enabling the study of evolving systems, tipping points, and large-scale social change.

Despite their advantages, ABMs face well-known implementation challenges:

- **Simplicity-realism trade-offs.** Models must balance interpretability against capturing essential dynamics (Collins et al., 2024). This balance proves challenging, with models often suffering from oversimplification or excessive, unmanageable complexity.

- **Uncertainty in decision rules.** Social behaviors involve heuristics, bounded rationality, and incomplete information, making the parametrization of agent decision-making challenging (Simon, 1996).

- **Computational demands.** As ABMs scale, they require substantial computational resources and generate vast datasets requiring sophisticated analysis techniques (Lee et al., 2015).

- **Validation difficulties.** ABMs present unique validation challenges produced by their generative epistemology and technical complexity.

Agent-based modeling is a cornerstone of generative social science, which seeks to construct artificial societies where macro-level phenomena emerge from the interactions of individual agents. This bottom-up approach enables researchers to investigate the dynamics of social processes, revealing emergent patterns that may be difficult to predict using traditional statistical or equation-based methods (Epstein, 2008).

ABMs can model even poorly understood systems. Simon argues that simulation remains valuable despite incomplete knowledge, as it abstracts essential properties (Simon, 1996). While real-world validation of such a model might be problematic due to complexity, its value is obvious and lies in explanatory power, not accurate depiction (Ahrweiler & Gilbert, 2005).

ABM Validation Methods

Traditionally, models are used to make predictions. However, as Epstein argues, ABMs are often better suited for other scientific purposes beyond prediction, especially in dynamic and non-equilibrium environments where traditional methods struggle (Epstein, 2008). Key purposes of ABM might include:

- **Explaining phenomena** rather than predicting – like plate tectonics explaining earthquakes without forecasting occurrences, ABMs illuminate underlying mechanisms (Epstein, 2008).

- **Testing theory robustness** by simulating extreme/impossible conditions (Epstein, 2008).

- **Generating hypotheses** by simulating alternative processes and testing plausibility (Epstein, 2008).

- **Bounding outcomes** by identifying feasible/impossible scenarios under given assumptions (Gilbert et al., 2018).

- **Enhancing communication** through intuitive system representations for stakeholders (Collins et al., 2024).

- **Training and education** via counterfactual simulations (Epstein, 2008).

Model validation determines whether a model adequately represents its target system for its intended purpose (Collins et al., 2024), ensuring sufficient accuracy for its application domain (Sargent, 2010). However, computational models serve as mediating instruments between theory and reality, requiring validation that assesses this mediating role rather than direct correspondence (Morrison & Morgan, 1999).

While some distinguish verification (testing model performance) from validation (testing

system representation), these concepts overlap in practice (Gräbner, 2018). We treat them as equivalent activities for establishing model credibility.

Each modeling paradigm has distinct philosophical foundations shaping its validation approach. **Statistical models** prioritize observable patterns through goodness-of-fit measures and significance tests (Pearl, 2009). **Mathematical models** assume equations represent natural laws, using curve fitting and analytical benchmarks. **Network models** focus on structural validation where position determines behavior (Wasserman & Faust, 1994). **Game-theoretic models** use equilibrium analysis from rational choice axioms (Reiss, 2011). **System dynamics** emphasizes feedback loops through structure-behavior tests (Barlas & Carpenter, 1990). **Machine learning** focuses on prediction accuracy alone, ignoring mechanisms (Proserpi, 2020).

Agent-based models follow generative epistemology, asking “Can you grow it?” not “Can you explain it statistically?” (Epstein & Axtell, 1996). ABMs must show that proposed mechanisms generate observed patterns, requiring methods that evaluate emergence and micro-to-macro dynamics. Gilbert notes that model validity “is often determined by whether it generates useful scientific work rather than strict empirical verification” (Gilbert et al., 2018).

This creates distinctive validation challenges: **disciplinary fragmentation** (methods accepted in one field may be rejected in another); **observability constraints** (many systems like historical changes cannot be observed) (Sargent, 2010); **data limitations** (missing behavioral details, no comparison metrics); **computational complexity** (thousands of variables requiring sophisticated analysis) (Lee et al., 2015); **stakeholder communication** (complex uncertainty is difficult to interpret); and **emergent properties** (patterns irreducible to components).

These constraints require choosing validation methods that maximize credibility within available resources. Table 1 presents common ABM validation methods with their applications, strengths, and limitations.

Model credibility develops gradually through multiple tests across the development lifecycle rather than a single post-development test (Sargent, 2010). This iterative process requires validation activities at all stages, with changes at any stage potentially affecting the conceptual or computerized model, necessitating repeated cycles until satisfactory results are achieved.

Computational experiment

A computational experiment conducted in the summer of 2025 assessed which validation methods work best for different ABM scenarios. The experiment examined combinations of six model purposes (explaining phenomena, validating theory, generating hypotheses, bounding outcomes, communicating findings, and training), four data availability levels (rich data, partial/noisy data, proxy data only, and no data), and four development stages (conceptual, implementation, refinement, and final validation). This factorial design produced 96 scenarios. Twenty unrealistic combinations where certain purposes cannot be achieved at specific development stages were excluded, leaving 76 feasible scenarios.

Each scenario’s 12 validation methods were scored 0–2 based on systematic interpretation of validation literature (Collins et al., 2024; Lee et al., 2015; Sargent, 2010) and logical constraints. A score of 0 means the method cannot be applied in that context, 1 means usable but not ideal, and 2 means recommended. For example, empirical validation receives a score of 0 when no data exists (impossible to apply), while sensitivity analysis receives a score of 2 during refinement (ideal for exploring parameters).¹

To analyze how validation strategies differ across scenarios, Euclidean distances between method scores were calculated:

$$Distance(i, j) = \sqrt{\sum (V_i^k - V_j^k)^2},$$

where k represents one of twelve validation methods, i and j are the corresponding scenarios, and V_i^k and V_j^k are the validation scores of method k for those scenarios.

These distances show how similar or different validation approaches are between contexts. The maximum observed distance (8.5) occurs between scenarios with different validation strategies. For example, a “rich data, final stage” scenario can use nearly all validation methods. In contrast, a “no data, conceptual stage” scenario can only use universal methods like expert review and visualization. Distances ranging from 0 to 8.5 confirm that validation requirements vary substantially depending on model purpose, available data, and development stage. This variation underscores why one-size-fits-all validation approaches cannot work for ABMs.

¹ Complete scoring matrices, computational scripts, and detailed results are available at <https://doi.org/10.5281/zenodo.15633195>

Table 1. ABM Validation Methods

Method	Category	Description	Validation Outcome	Strengths	Weaknesses
Data Analytics	Data Validation	Analyzes input/output datasets for consistency and trends	Ensure data quality and reliability	Detects patterns and inconsistencies; supports transparency	Requires specialized skills; costly and time-consuming
Sampling	Input Validation	Explores parameter space using experimental designs	Achieve comprehensive parameter exploration	Ensures parameter coverage; identifies influential inputs	Computationally expensive; needs careful design
Bootstrapping	Input Validation	Resamples data to generate empirical distributions	Establish statistical confidence with limited data	Enables validation with limited data; extrapolates population information	Not widely trusted; multiplicity problems
Structural Validation	Conceptual Model Validation	Evaluates model architecture and theoretical foundations	Ensure theoretical consistency	Maintains conceptual fidelity and internal consistency	Time-consuming; requires deep understanding; expert disagreements
Expert and Community Validation	Model Analysis	Engages experts/stakeholders to assess plausibility	Achieve expert consensus on credibility	Provides real-world insight across validation stages	Subjective; participant biases
Role-Playing and Interactive Validation	Process Validation	Participatory simulation with humans as agents	Verify behavioral realism	Tests agent behaviors; validates assumptions; improves understanding	Difficult setup; limited to human systems
Inverse Generative Social Science	Process/Conceptual Validation	Creates alternative models to explore equifinality	Establish mechanism uniqueness and robustness	Provides model comparisons; tests uniqueness	Requires a priori behavior specification; computationally intensive
Causal Analysis	Process Validation	Explores event chains producing behaviors	Verify logical consistency and mechanisms	Confirms logic; identifies errors; reproducible	Requires structured data; design biases
Visualization	Model Analysis	Uses graphs/animations to interpret results	Enable error detection and communication	Easily interpretable; detects errors	Subjective interpretation; depends on visualization quality
Empirical Validation	Descriptive Output Validation	Statistically compares outputs with real data	Establish model-reality correspondence	Direct evidence of fit; reproducible	Depends on data quality; impossible for non-observable systems
Docking (Model-to-Model Comparison)	Model Output Corroboration	Compares outputs with established models	Achieve consistency across approaches	Ensures consistency; easy implementation	Groupthink risk if models share assumptions
Sensitivity Analysis	Model Analysis	Tests the effect of parameter changes on outputs	Identify influential parameters	Explores what-if scenarios; finds key parameters	Computationally expensive; may miss interactions

Cluster analysis revealed three method categories based on coverage patterns and performance consistency across scenarios. Figure 1 demonstrates distinct categories based on applicability frequency (coverage percentage) and consistency patterns (standard deviation).²

Universal Methods demonstrate broad coverage with consistent applicability and low variability.

Expert review and visualization show high applicability across all scenarios, while structural checks maintain near-universal presence. These methods are effective regardless of context.

Context-dependent methods like data analytics and causal analysis show moderate to high coverage but notable variability in applicability. Data analytics is essential when data are available but unusable otherwise; causal analysis is appropriate when models are executable and data exist. This

² Detailed clustering analysis scripts and full results available at <https://doi.org/10.5281/zenodo.15633195>

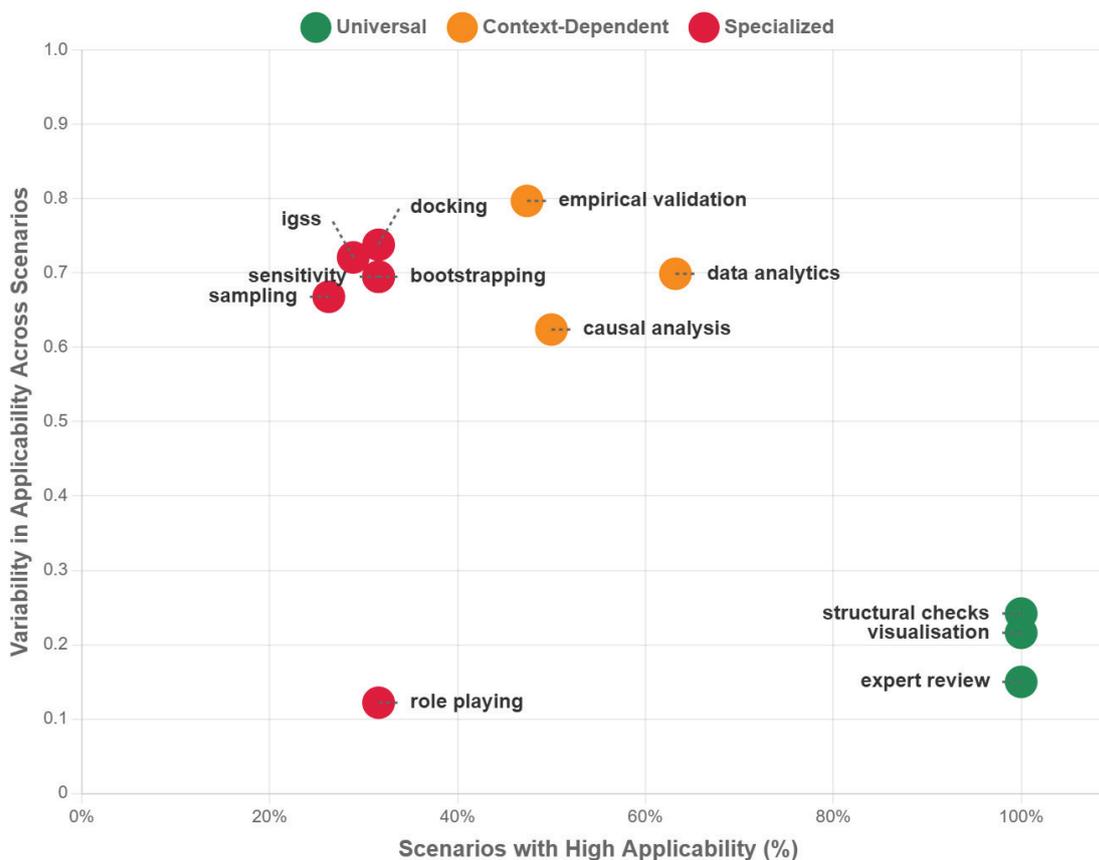

Fig. 1. Validation Methods Grouped by Applicability Frequency and Consistency of Use. Horizontal axis: applicability frequency, vertical axis: standard deviation of methods' applicability across validation scenarios. Cluster 1 (green) – universal methods, cluster 2 (amber) – context-dependent methods, and cluster 3 (red) – specialized methods.

variability confirms their dependence on specific validation contexts rather than universal suitability.

Specialized Methods include six techniques with lower coverage and high variability: empirical validation ranges from essential (data-rich cases) to inapplicable (unobservable cases). IGSS, model docking, sensitivity analysis, bootstrapping, and sampling require specific conditions, which make them either effective or unusable depending on scenario characteristics. Role-playing forms a distinct pattern: low coverage and low variability; it is applicable only in stakeholder-driven contexts but consistently relevant there.

This analysis reveals no methods in the “medium coverage, low variability” zone. Validation methods are either broadly usable or specialized, with little in between. The pattern supports a constraint-based interpretation: contextual conditions, not researcher preferences, determine method applicability.

ABM Validation Method Selection Framework

To understand what drives validation method selection, we analyzed eight boundary scenarios (the

most extreme cases showing the broadest range of validation approaches). We used a greedy max-min selection algorithm that picked scenarios as different from each other as possible, ensuring they represent truly different validation approaches rather than slight variations. We compared these scenarios by counting how many validation methods each could use, noting which methods were applicable (scoring above 0) and which were ideal (scoring above 1.5).

The analysis showed significant differences in method availability. The most flexible scenarios could use 10–12 validation methods; the most limited could only use 4–6 methods. These scenarios formed distinct groups with clear boundaries rather than a smooth range. When we compared purpose, data availability, and development stage between high-availability and low-availability scenarios, we found two main constraints:

The Observability Constraint. Scenarios with rich data could use all 12 methods; scenarios with no observable data could only use three universal methods (visualization, expert review, structural checks). This is a hard limit: historical events, hypothetical scenarios, and things we cannot

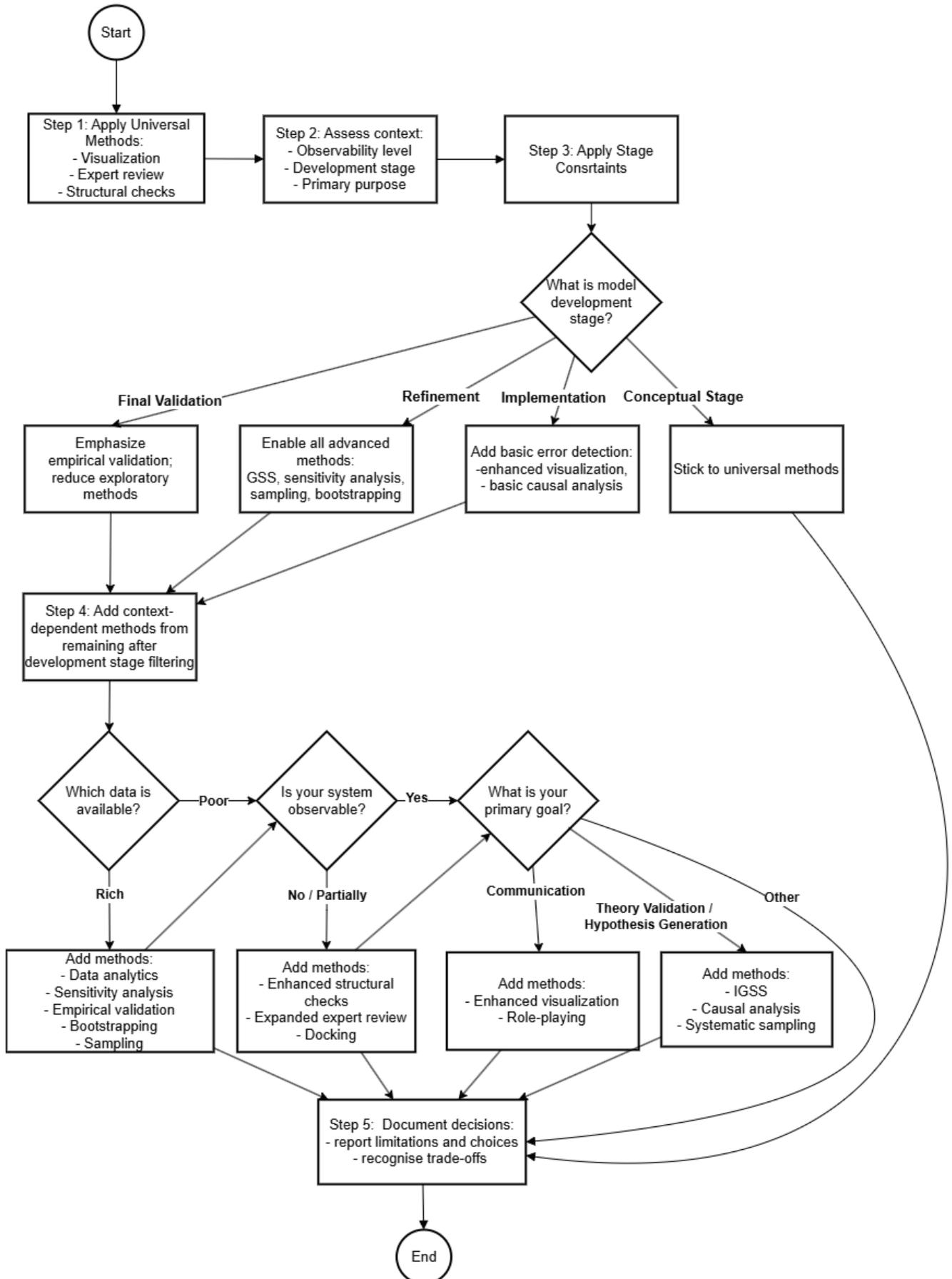

Fig. 2. ABM Validation Method Selection Framework

Table 2. Framework for Selection of ABM Validation Method

	Step	Action	Key Decisions
1	Assess context	Evaluate the situation across three dimensions	System observability: rich data, partial/noisy, proxies only, or none Development stage: conceptual, implementation, refinement, or final Primary purpose: theory validation, hypothesis generation, bounding outcomes, explanation, communication, or training
2	Apply Universal Methods	Always include core validation approaches	Visualization (error detection and communication) Expert review (domain expertise verification) Structural checks (theoretical consistency)
3	Apply Stage Constraint	Filter methods by development stage	Conceptual: Universal methods only Implementation: Add basic error detection (enhanced visualization, basic causal analysis) Refinement: Enable all advanced methods (IGSS, sensitivity analysis, sampling, bootstrapping) Final: Emphasize empirical validation and documentation; reduce exploratory methods
4	Add Strategy-Specific Methods	Select additional methods based on context	If rich data is available: <ul style="list-style-type: none"> • Add empirical suite: Data Analytics – Sensitivity Analysis – Empirical Validation • Include Bootstrapping for uncertainty quantification • Use comprehensive sampling For limited/no observability: <ul style="list-style-type: none"> • Focus on theoretical validation via Structural Checks • Emphasize Expert Review • Use Docking when comparable models exist For communication/training goals: <ul style="list-style-type: none"> • Enhance visualization with interactive elements • Conduct Role-Playing exercises • Keep technical methods minimal For theory validation/hypothesis generation: <ul style="list-style-type: none"> • Use IGSS if data/resources permit • Emphasize Causal Analysis for mechanism verification • Use systematic sampling to explore theoretical space
5	Recognize Trade-offs	Document limitations and choices	Document the approaches used and why Be transparent about constraints Consider if the purpose-stage combination is atypical Acknowledge that some methods will be impossible Prepare different presentations for scientific and stakeholder audiences

measure cannot be validated with data, regardless of researchers' desires or resources.

The Development Stage Constraint. Early, conceptual-stage scenarios could only use theoretical validation methods. Implementation-stage scenarios allowed basic empirical testing. Only refinement and final-stage scenarios could use advanced methods like sensitivity analysis and inverse generative social science, showing how validation options grow as models develop.

The model's purpose worked differently. While the purpose influenced which methods researchers should focus on, it did not limit which methods they could use.

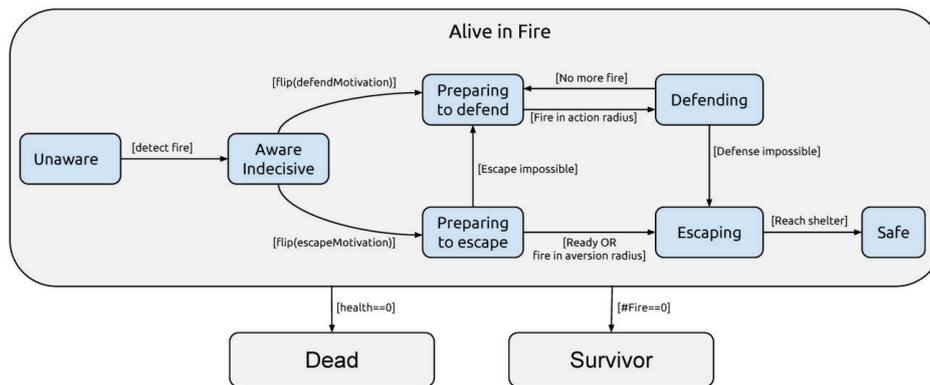
Based on these findings, we developed a practical framework following this constraint logic: first assess the context, then apply universal methods, then add more methods based on available data, development stage, and research purpose. Figure 2 shows the framework visually, and Table 2 provides step-by-step guidance.

Table 2 details the specific actions and method recommendations for each pathway.

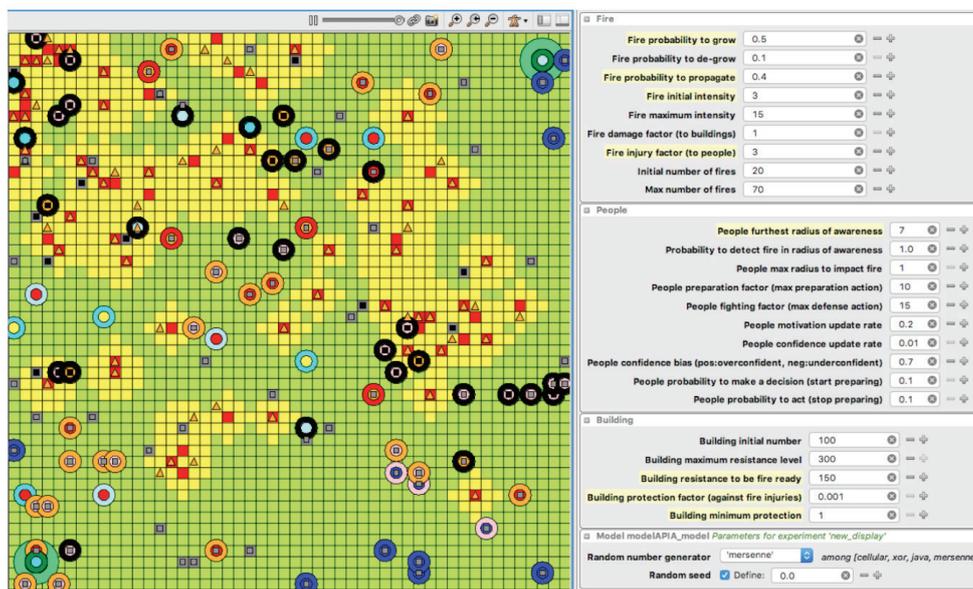
Choosing Validation Methods in Practice: A Case Study

To demonstrate our validation framework's practical application, we analyze how Adam and Gaudou approached validation for their bushfire evacuation model.

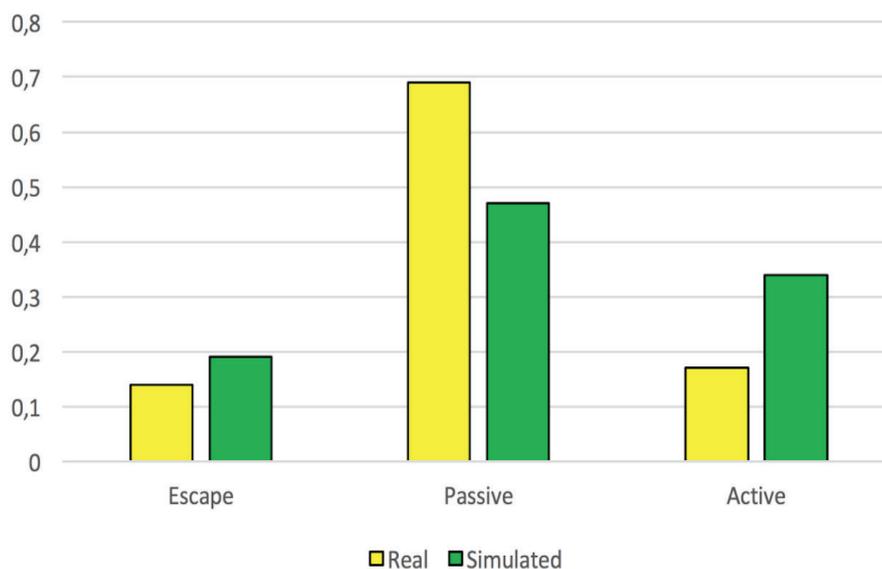
Adam and Gaudou's disaster behavior study shows how ABM integrates qualitative and quantitative data for policy analysis of interventions that cannot be tested in reality (Adam & Gaudou, 2017). They modeled resident behavior during the 2009 Black Saturday bushfires in Victoria, Australia, to explain why actual crisis behavior differ from emergency planners' expectations. Using finite-state machines, they tracked residents through states (Unaware, Aware, Indecisive, Preparing to Defend, Defending, Preparing to Escape, Escaping, Safe, Dead, and Survivor) based on subjective perceptions. Their key finding: gaps between objective danger and subjective perceptions explain seemingly irrational crisis behavior.

(a) State-Transition Diagram of Resident Behavior

(b) GAMA Simulation Interface with Parameter Settings

(c) Comparison of Real vs. Simulated Mortality Causes

Fig. 3. An integrated overview of the fire-evacuation model (adapted from Adam & Gaudou, 2017)

The model includes all essential ABM features: heterogeneous agents with varied attributes, autonomous decision-making, spatial grid environment, local agent-fire-building interactions, bounded rationality through subjective evaluations, and dynamic state transitions (Epstein, 2006). Implemented in GAMA, the model combines state transitions, decision logic, spatial representation, and parameter controls to generate outputs comparable to empirical data (Fig. 3).

The model provides emergency planners with key insights into unexpected resident behaviors, showing how perception gaps drive crisis decisions. However, validation is challenging because human thoughts and emotions during disasters cannot be directly observed. Only outcomes are documented.

The authors pursued two validation objectives: achieving correctness by comparing simulated trajectories with observed behaviors, and demonstrating explanatory value by showing how perception gaps affect survival. They prioritized explaining mechanisms over precise prediction, which is suitable for highlighting human factors in disaster response.

According to our framework, the Adam and Gaudou model is a **partially observable system**

with moderate data availability. Though the 2009 bushfires produced extensive records (100 witness statements, 86 police hearings, death statistics), the core phenomena – cognitive processes and subjective perceptions during crisis – remain unobservable. The model serves an **explanatory purpose**, revealing behavioral mechanisms rather than making predictions. It reached the **final validation stage**, requiring empirical assessment of the complete implementation.

This configuration places the model in a **hybrid validation approach**, combining data-driven and theory-based elements from our analysis. Despite partial observability limiting some methods, rich qualitative data and the final development stage enable more validation options than purely theoretical scenarios. Our analysis indicates that partially observable systems with qualitative data support 6–8 validation methods, between the 4–6 methods for theory-based validation and 10–12 for fully observable systems. Table 3 represents our ABM validation method selection framework applied to the developed model.

The analysis shows that Adam and Gaudou successfully implemented universal validation methods through systematic qualitative analysis of

Table 3. Validation Method Assessment Using Practical Validation Framework

	Framework Step	Recommended Actions	Authors Implementation
1	Context Assessment	Evaluate observability, development stage, and primary purpose	Correctly identified as partially observable, explanatory purpose, final stage
2	Universal Methods Application		
	Visualization	Visualize in all contexts	Implemented via the GAMA platform interface
	Expert Review	Involve experts in all contexts	Not Implemented
	Structural Checks	Check the implementation of theoretical mechanisms in all contexts	Implemented via alignment with Lazarus' stress theory and cognitive bias literature
3	Apply Stage Constraints (final validation stage emphasizes empirical validation, communication, and documenting)		
	Filter out exploratory methods	IGSS, Sampling, Bootstrapping	Correctly avoided
	Keep in consideration	Causal Analysis, Data Analytics, Sensitivity Analysis	Selected subset
	Consider high-priority	Empirical Validation, Role-playing	Selected a subset but missed some priorities
4	Strategy-Specific Methods Selection (for explanatory models with partial data, with adjustment for the final validation stage)		
	Causal Analysis	Verify mechanisms when feasible	Implemented via discrepancy analysis between objective/subjective factors
	Empirical Validation	Limited to available data	Implemented via death statistics comparison
	Data Analytics	Extract patterns from data	Systematic qualitative analysis of 100+ interviews
	Sensitivity Analysis	Critical for explanatory models	Not Implemented
	Docking	Compare with other models	Not feasible (no comparable models existed)
	Role-playing	Stakeholder engagement	Not Implemented
5	Trade-off Recognition	Document limitations and choices	Acknowledged the equifinality problem but deferred critical analyses

interview data and a solid theoretical foundation in psychological frameworks. Their use of structural validation, visualization, causal analysis, and empirical validation provides a solid foundation. They followed our proposed framework by emphasizing empirical methods at the final stage and avoiding exploratory methods, but missed three key priorities:

No Expert Review. The authors incorporated psychological expertise but lacked validation from emergency managers and fire survivors, critical for a model meant to inform emergency practice. Domain experts could confirm whether the identified behavioral patterns match real-world experience.

Missing Role-Playing Validation. For a model focused on subjective perceptions during crises, role-playing exercises would be valuable. Participants could directly experience perception gaps and validate emotional responses, providing insights beyond interview data. Though the authors plan future game development, role-playing during model development would have added unique value.

Postponed Sensitivity Analysis. This is essential for the explanation of the mechanisms, not just addressing equifinality. Without it, researchers cannot confirm whether the modeled objective-subjective discrepancy reliably explains outcomes or cannot understand how parameter uncertainty affects findings. Basic sensitivity analysis would strengthen their conclusions.

The Adam and Gaudou case shows how validation must balance contextual constraints with scientific rigor. Their transparent discussion of limitations and systematic qualitative approach makes their conclusions persuasive, and adding expert review, sensitivity analysis, and role-playing validation would improve credibility while maintaining their focus on explaining behavioral mechanisms.

Conclusion

This study addresses fundamental challenges in agent-based model validation by establishing

ABM's distinctive theoretical foundations and developing a practical framework for validation method selection.

Through computational analysis of 76 validation scenarios, we demonstrated that the appropriateness of validation methods depends systematically on model purpose, system observability, and development stage. Our distance-based analysis revealed that scenarios require fundamentally different validation approaches, with feasible methods ranging from 4 to 12, depending on context. We identified three validation method categories based on applicability patterns: universal methods (visualization, expert review, structural checks) applicable across all contexts; context-dependent methods (data analytics, causal analysis) varying with data availability; and specialized methods (empirical validation, IGSS, sensitivity analysis, bootstrapping, sampling, model docking) requiring specific conditions.

Our practical framework guides researchers through systematic validation method selection: beginning with context assessment, ensuring universal methods application, adding strategy-specific methods based on constraints, and acknowledging necessary trade-offs. Application to Adam and Gaudou's bushfire model demonstrated the framework's utility in identifying both successful strategies and critical gaps.

Our findings show that adequate ABM validation requires systematic consideration of contextual constraints rather than standardized protocols. Future work should extend this framework to emerging ABM applications incorporating machine learning and large language models.

Acknowledgements

The author thanks Olena Pugachova for inspiration in the field of agent-based modeling and computational social sciences, and for ideas and constructive comments during the work on this paper.

References

- Adam, C., & Gaudou, B. (2017). Modelling Human Behaviours in Disasters from Interviews: Application to Melbourne Bushfires. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 20(3), 12. <https://doi.org/10.18564/jasss.3395>
- Ahrweiler, P., & Gilbert, N. (2005). Caffè Nero: The Evaluation of Social Simulation. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 8(4), 1–14. <https://www.jasss.org/8/4/14.html>
- Barlas, Y., & Carpenter, S. (1990). Philosophical roots of model validation: Two paradigms. *System Dynamics Review*, 6(2), 148–166.
- Collins, A., Koehler, M., & Lynch, C. (2024). Methods That Support the Validation of Agent-Based Models: An Overview and Discussion. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 27(1), 11. <https://doi.org/10.18564/jasss.5258>
- Dean, J. S., Gumerman, G. J., Epstein, J. M., Axtell, R. L., Swedlund, A. C., Parker, M. T., & McCarroll, S. (2000). Understanding Anasazi culture change through agent-based modeling. In T. A. Kohler & G. J. Gumerman (Eds.), *Dynamics in Human and Primate Societies: Agent-Based Modelling of Social and Spatial Processes* (pp. 179–205). Oxford University Press.
- Epstein, J. M. (2006). *Generative social science: Studies in agent-based computational modeling*. Princeton University Press.
- Epstein, J. M. (2008). Why Model? *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 11(4), 12. <https://www.jasss.org/11/4/12.html>
- Epstein, J. M. (2023). Inverse generative social science: Backward to the future. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 26(2), 9. <https://doi.org/10.18564/jasss.5083>

- Epstein, J. M., & Axtell, R. (1996). *Growing artificial societies: Social science from the bottom up*. MIT Press.
- Gilbert, N., Ahrweiler, P., Barbrook-Johnson, P., Narasimhan, K. P., & Wilkinson, H. (2018). Computational Modelling of Public Policy: Reflections on Practice. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 21(1), 14. <http://jasss.soc.surrey.ac.uk/21/1/14.html>. <http://dx.doi.org/10.18564/jasss.3669>
- Gräbner, C. (2017). How to relate models to reality? An epistemological framework for the validation and verification of computational models. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 21(3), 8. <https://www.jasss.org/21/3/8.html>
- Grimm, V., Berger, U., Bastiansen, F., Eliassen, S., Ginot, V., Giske, J., Goss-Custard, J., Grand, T., Heinz, S. K., Huse, G., Huth, A., Jepsen, J. U., Jørgensen, C., Mooij, W. M., Müller, B., Pe'er, G., Piou, C., Railsback, S. F., Robbins, A. M. ... DeAngelis, D. L. (2006). A standard protocol for describing individual-based and agent-based models. *Ecological Modelling*, 198(1–2), 115–126. <https://doi.org/10.1016/j.ecolmodel.2006.04.023>
- Humphreys, P. (2009). The philosophical novelty of computer simulation methods. *Synthese*, 169(3), 615–626. <https://doi.org/10.1007/s11229-008-9435-2>
- Lee, J.-S., Filatova, T., Ligmann-Zielinska, A., Hassani-Mahmoei, B., Stonedahl, F., Lorscheid, I., Voinov, A., Polhill, J. G., Sun, Z., & Parker, D. C. (2015). The Complexities of Agent-Based Modeling Output Analysis. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 18(4), 4. <https://doi.org/10.18564/jasss.2897>
- Lorig, F., Johansson, E., & Davidsson, P. (2021). Agent-based social simulation of the Covid-19 pandemic: A systematic review. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 24(3), Article 5. <https://doi.org/10.18564/jasss.4601>
- Morrison, M., & Morgan, M. S. (1999). Models as mediating instruments. In M. S. Morgan & M. Morrison (Eds.), *Models as mediators: Perspectives on natural and social science* (pp. 10–37). Cambridge University Press.
- Paniotto, V. I., & Hrushetskyi, A. M. (2013). Chy shche ne vmerlo modelivannia? Istorია sotsialnoho modelivannia v Ukraini ta ahentno-orientovaniy pidkhd na prykladi prohnozuvannia movnoi sytuatsii v Ukraini. In Ye. I. Holovakha & T. Ya. Liubova (Eds.), *Suchasni metody zboru i analizu danykh v sotsiologii: Materialy VI Mizhnarodnykh sotsiologichnykh chytan pamiaty N. V. Paninoi* (pp. 23–47). Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Pearl, J. (2009). *Causality: Models, reasoning, and inference* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Prosperi, M., Guo, Y., Sperrin, M., Koopman, J. S., Min, J. S., He, X., Rich, S., Wang, M., Buchan, I. E., & Bian, J. (2020). Causal inference and counterfactual prediction in machine learning for actionable healthcare. *Nature Machine Intelligence*, 2(7), 369–375. <https://doi.org/10.1038/s42256-020-0197-y>
- Pugachova, O. (2019). Agent-based Simulation of Revenue Policy. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 2, 16–22. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2019.2.16-22> [in Ukrainian].
- Pugachova, O. (2021). Modelling COVID-19 epidemic and its social consequences. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 4, 18–27. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2021.4.18-27> [in Ukrainian].
- Reiss, J. (2011). A plea for (good) simulations: Nudging economics toward an experimental science. *Simulation & Gaming*, 42(2), 243–264.
- Sargent, R. G. (2010). Verification and validation of simulation models. *Proceedings of the 2010 Winter Simulation Conference* (pp. 166–183). Baltimore, MD, USA. <https://doi.org/10.1109/WSC.2010.5679166>
- Schelling, T. C. (1971). Dynamic models of segregation. *The Journal of Mathematical Sociology*, 1(2), 143–186. <https://doi.org/10.1080/0022250X.1971.9989794>
- Serdyuk, A. (2025). Policy responses and organizational adaptation of Ukrainian universities during the full-scale Russian invasion: An agent-based approach. In T. Nahomiak & I. Zaichenko (Eds.), *Mizhdystyplinarni ekspertyzy dlia vidnovlennia i rozvytku Ukrainy: zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 5 chervnia 2025 r.)* (pp. 216–221). National University of Kyiv-Mohyla Academy. <https://doi.org/10.5281/zenodo.16421646>
- Simon, H. A. (1996). *The Sciences of the Artificial* (3rd ed.). MIT Press.
- Squazzoni, F., Polhill, J. G., Edmonds, B., Ahrweiler, P., Antosz, P., Scholz, G., Chappin, É., Borit, M., Verhagen, H., Giardini, F., & Gilbert, N. (2020). Computational models that matter during a global pandemic outbreak: A call to action. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 23(2), Article 10. <https://doi.org/10.18564/jasss.4298>
- Vengrina, I. (2012). Language dynamics via simulation methods. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 135, 19–24. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/abe50615-8f4b-4259-bbd6-0009431e9a8d/content> [in Ukrainian].
- Wasserman, S., & Faust, K. (1994). *Social network analysis: Methods and applications*. Cambridge University Press.

Артем Сердюк

ВИБІР МЕТОДІВ ВАЛІДАЦІЇ ДЛЯ АГЕНТНИХ МОДЕЛЕЙ: ПРАКТИЧНІ ПІДХОДИ

Агентне моделювання виникло як обчислювальний підхід для вивчення складних соціальних явищ через дослідження взаємодії агентів на мікрорівні, проте практика валідації моделей залишається непослідовною.

У статті запропоновано практичний підхід для вибору методів валідації. За допомогою обчислювального експерименту автор проаналізував 76 сценаріїв валідації, які охоплюють шість цілей моделювання (пояснення явищ, валідація теорії, генерація гіпотез, обмеження результатів, комунікація висновків, навчання), чотири рівні спостережуваності (багаті дані, часткові або зашумлені дані, лише проксі-дані, відсутність спостережуваності) та чотири етапи розроблення (концептуальний, імплементація, вдосконалення, фінальна валідація).

Кластерний аналіз виявив три категорії методів валідації: універсальні методи (візуалізація, експертне оцінювання, структурні перевірки), які використовуються широко і незалежно від контексту; контекстно-залежні методи (аналітика даних, каузальний аналіз), застосування яких залежить від наявності даних; та спеціалізовані методи (емпірична валідація, IGSS, аналіз чутливості, бутстрепінг,

семплінг, докінг), які потребують специфічних умов. Аналіз крайових сценаріїв виявив два основні обмеження, які впливають на вибір методів валідації: обмеження спостережуваності та обмеження етапу розроблення. На основі цих висновків розроблено практичний підхід вибору методу валідації агентної моделі на основі контексту: 1) оцінювання контексту; 2) застосування універсальних методів у всіх випадках; 3) вибір контекстно-залежних методів за етапом розроблення; 4) додавання спеціалізованих методів на основі контексту; 5) визнання компромісів та документування обмежень.

Застосування підходу, запропонованого Керол Адам (Carole Adam) і Бенуа Году (Benoit Gaudou) до моделі евакуації під час лісових пожеж, продемонструвало його цінність. Аналіз виявив як успішні стратегії валідації, використані авторами (систематичний якісний аналіз, структурна валідація), так і прогалини в їхньому підході (бракує експертного оцінювання, рольових ігор, відкладений аналіз чутливості).

Результати дослідження свідчать, що ефективна валідація моделей агентного моделювання вимагає систематичного оцінювання контекстуальних обмежень, що допомагає дослідникам обирати найбільш відповідні методи валідації розроблених агентних моделей.

Ключові слова: агентне моделювання, валідація моделей, обчислювальні соціальні науки, генеративні соціальні науки, соціальна складність, складні системи, невизначеність, українське суспільство.

Подано / Submitted: 08.06.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 19.08.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Сердюк Артем — аспірант кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Serdyuk Artem — PhD student at the Department of Sociology of
the National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0000-0002-0060-1311>

a.serdiuk@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.16-29

УДК 303.732:355.4:316.4

Олена Пугачова

<https://orcid.org/0009-0009-1586-0306>

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА З ПОГЛЯДУ ТЕОРІЇ СКЛАДНИХ СИСТЕМ

У статті досліджено застосування ідей теорії складних систем для аналізу та ухвалення рішень у контексті російсько-української війни та в період після її завершення. Розглянуто обмеження традиційних підходів до вивчення соціальних систем в умовах невизначеності. У межах генеративної соціальної науки описано механізм поширення протестного руху та представлено агентну модель, що відображає динаміку громадської думки під час війни в Україні.

Ключові слова: війна в Україні, теорія складних систем, агентне моделювання, генеративна соціальна наука, протестні рухи, динаміка громадської думки.

Протягом усього періоду російського вторгнення на територію України ми не раз були свідками невинуватених очікувань і недоречних рішень, які не тільки виявлялись неефективними, але й породжували непередбачувані наслідки, зокрема у сфері дипломатії, економічних санкцій та постачання зброї.

Наприклад, очікування, що Україну можна захопити за 72 години, виявилось абсурдним. Також марним виявилось сподівання, що існує «больовий поріг», після якого війна почне згасати. Міжнародні санкції, що мали на меті послабити російську економіку, не тільки не змогли ефективно обмежити її ресурси, а й допомогли країні-агресору набути досвіду, що є привабливим для інших країн, наприклад, для Китаю (Stevenson & Deng, 2024). Багато рішень України щодо соціальної, культурної та економічної політики, а також мобілізації не лише не давали очікуваних довгострокових результатів, а й вже на другому етапі демонстрували свою нездатність розв'язувати проблеми. Крім того, ці рішення сприяли розвитку корупційних схем і поглиблювали внутрішні суперечності замість того, щоб сприяти згуртуванню суспільства (Інтерфакс-Україна, 2025; Куш, 2024; The Times, 2023).

Ці помилки можуть бути результатом недооцінювання складності світового порядку, в якому

взаємозалежність, багатоаспектність інтересів різних акторів та непередбачуваність обставин відіграють ключову роль. Зокрема, недооцінювання процесів самоорганізації в Україні перетворило бліцкриг на війну більш високого рівня складності, в яку залучено багато країн світу. У результаті війна в Україні стала каталізатором перерозподілу сил у світі, підштовхнувши країни до пошуку нових стратегічних альянсів (Укрінформ, 2025). Проте саме складність глобальної системи і багатошарові інтереси різних країн колективного Заходу не дозволили вчасно та ефективно надати допомогу Україні. Водночас, фокусуючись лише на зовнішній допомозі, Україна не врахувала власного потенціалу, що призвело до залежності від іноземних ресурсів і стратегічних рішень інших країн. Цей недолік виявився критичним, коли глобальна політична ситуація змінилася, і підтримка ззовні стала менш передбачуваною (Щербина, 2024). Внутрішня політика України також не брала до уваги реальної складності війни, зокрема необхідність адаптивного управління та стратегічного планування (Линдюк, 2024; Мовчан, 2022).

Розглянемо ідеї теорії складних систем, які б допомогли уникнути помилок, оскільки ця теорія дає змогу краще розуміти взаємозалежності

та непередбачувані наслідки в глобальному та локальному контекстах.

Метою статті є продемонструвати потенціал теорії складних систем для глибшого розуміння соціальної динаміки під час війни та ухвалення рішень для ефективного реагування на кризові ситуації.

Зокрема, розглянуто такі аспекти:

- виявлення обмежень традиційних підходів у дослідженні складних соціальних систем;
- демонстрація актуальності агентного моделювання в умовах соціальної невизначеності;
- ілюстрація ідей агентного моделювання на прикладі моделі протестного руху як альтернативного інструменту для аналізу суспільних змін в умовах невизначеності;
- порівняння можливостей використання емпіричних даних і модельних експериментів в аналізі динаміки громадської думки щодо війни;
- акцентування уваги на наслідках недооцінювання складності системи під час ухвалення рішень у період війни.

Дослідження динаміки громадської думки здійснено на основі симуляції моделі, теоретично розробленої у статті (Mitsutsuji & Yamakage, 2020). Методологія дослідження ґрунтується на методології Джошуа Епштейна, викладеній у його книжці «Генеративна соціальна наука: Дослідження в агентному моделюванні». Відповідно до цієї методології, дані генеруються в результаті симуляції самої моделі. Джошуа Епштейн (Epstein, 2008) наводив таке обґрунтування: «Стосовно цього багато дослідників, які не займаються моделюванням, а також чимало тих, хто займається, дотримуються наївного індуктивізму, який можна перефразувати так: “Наука починається зі спостереження, а потім створюють моделі, щоб «пояснити» отримані дані”. У соціальних науках, з якими я найбільше обізнаний, це означало б, що спочатку збирають велику кількість даних, а потім на них проводять регресійні аналізи. Це може бути продуктивним, але не є загальним правилом у науці, де теорія часто передує збору даних. Електромагнітна теорія Максвелла є яскравим прикладом. Його рівняння передбачили існування радіохвиль. Тільки після цього їх почали шукати... і знайшли! Загальна теорія відносності передбачила відхилення світла під впливом гравітації, що пізніше було підтверджено експериментально. Інакше кажучи, без моделей не завжди зрозуміло, які саме дані потрібно збирати!» (тут і далі переклад з англійської наш. — *О. П.*).

Ключові ідеї теорії складних систем

Введенням у теорію складності може бути монографія «Складність: оглядова подорож» (Mitchell, 2009), а також публікація «Об'єднанчі теми в складних системах» (Minai et al., 2010). Філіп Болл (Ball, 2012) у книжці «Чому суспільство — це складна матерія» наголошує на важливості нових наукових підходів до аналізу суспільства. Перетин науки про складність і соціальних наук досліджували Браян Кастеллані та Фредерік Вільям Хафферті (Castellani & Hafferty, 2008), Реймонд А. Ів, Сара Хорсфолл та Мері Е. Лі (Ive et al., 1997), Тон Йорг (Jörg, 2011).

Визначення складної системи суттєво залежить від контексту. У цій статті розглядаємо складну систему як мережу, що складається з багатьох елементів, які взаємодіють за простими правилами та демонструють складну поведінку, виявами якої є, зокрема, нелінійність, чутливість до початкових умов, самоорганізація, емерджентність та коеволюція. Головним в описі складних систем є поняття взаємодії. Взаємодіють як окремі елементи системи, так і підсистеми, різні рівні системи, система та навколишнє середовище тощо. У результаті такої взаємодії формуються не тільки зв'язки між елементами різних рівнів, а й взаємозалежність між ними. Взаємозалежність між елементами системи є важливим чинником, що сприяє виникненню складної поведінки. Коли елементи системи взаємодіють між собою і змінюються залежно від дій інших елементів, навіть незначні зміни в одному компоненті можуть призвести до значних змін у системі загалом. У соціальних системах взаємозалежність між учасниками може призвести до колективної поведінки, яка не є очевидною або передбачуваною з погляду аналізу дій окремих індивідів. У таких системах часто спостерігається феномен, коли локальні взаємодії між елементами спричиняють глобальні зміни в поведінці системи, які важко спрогнозувати заздалегідь.

Отже, взаємозалежність між елементами сприяє виникненню нових, непередбачуваних властивостей, що виходять за межі простого підсумовування індивідуальних ефектів.

Воррен Вівер у статті «Наука і складність» (Weaver, 1948) виокремив три групи наукових проблем та підходів до їхнього аналізу:

- 1) прості проблеми, які мають невелику кількість змінних і чіткі розв'язання;
- 2) дезорганізована складність, що охоплює численні змінні, які аналізують за допомогою ймовірнісних методів;

3) організована складність, що перебуває між цими крайнощами і характеризується середньою кількістю змінних, складною взаємодією між ними та потребує нових методів для розв'язання.

Теорія складних систем фокусується переважно на проблемах організованої складності. Вона

пропонує нові інструменти для вивчення таких систем, зокрема використання моделей, що можуть враховувати нелінійні взаємозв'язки, самоорганізацію та емерджентні властивості, що виникають у результаті взаємодії окремих елементів.

Для дослідження складних систем потрібен принципово інший підхід до мислення (Downey,

Таблиця 1. Акценти наукового дослідження: традиційний підхід vs теорія складності

Критерій	Традиційний підхід	Підхід з погляду теорії складності
Наукова картина світу	Світ як годинник (механічний підхід)	Світ як мережа (органічний підхід)
Основні принципи наукового пізнання	Детермінізм Редукціонізм Причинно-наслідковий зв'язок Раціоналізм	Існування горизонту прогнозу, чутливості до початкових умов Холізм Однакові причини можуть призводити до різних наслідків Раціональність є обмеженою
Характеристики систем, що вивчаються	Рівновага, визначеність, передбачуваність	Нерівновага, невизначеність, непередбачуваність
Тип моделей	Лінійні Детерміновані (результати однозначно визначаються початковими умовами та правилами функціонування системи) Безперервні	Нелінійні Емерджентні (результат виникає через взаємодію компонентів) Дискретні
Компоненти моделей	Мала кількість Однорідні Статичні Ізольовані	Велика кількість Неоднорідні Динамічні Взаємозалежні, взаємопов'язані, взаємовпливові
Характер взаємодії	Фіксовані правила Один до багатьох Централізація (єдине управління)	Правила можуть змінюватись Багато до багатьох Децентралізація (розподілене управління)
Парадигма моделювання	Rule-based (на основі правил) Моделювання соціальних факторів Top-down (зверху-вниз) Контекст часто ігнорується для спрощення системи Прогнозування	Agent-based (агентна) Моделювання соціальних акторів Bottom-up (знизу-вверх) Контекст є критичним для аналізу поведінки системи Пояснення
Завдання моделювання	Точність прогнозування	Виявлення патернів поведінки на макрорівні, що виникають (emergency) в результаті взаємодії елементів системи на мікрорівні
Інтерпретація результатів моделювання	Реалізм (система в реальності демонструє поведінку, подібну до того, як показує модель)	Інструменталізм (моделі — лише інструмент для пояснення, не обов'язково відображають реальність)
Відображення в народній мудрості та порадах	«Чому бути, того не оминати», «Мета виправдовує засоби», «Від долі не втечеш», «Порядок — це стабільність», «Сильний лідер — сильна країна»	«Шукайте можливості, а не гарантії», «Наше сьогодні — результат наших учорашніх рішень, а не обставин», «Поки ви не навчитеся створювати своє майбутнє, ви не зможете його передбачити»

2019), відмінний від традиційного, оскільки воно передбачає врахування нелінійних взаємодій, випадковості та багатокомпонентних моделей, що потребує використання симуляцій, обчислювальних методів та більш гнучких інтерпретацій результатів. Зміщення акцентів у дослідженні складних систем показано в табл. 1.

Ідея полягає не в тому, щоб відмовитись від традиційного мислення, а в тому, щоб забезпечити його адекватність ситуації, у якій ухвалюють рішення (Пугачова, 2010). Діаграма Стейсі (Stacey, 2002) допомагає зрозуміти, що традиційне мислення, чіткі алгоритми та жорстке управління ефективні за низького ступеня невизначеності (рис. 1).

Зі зростанням рівня невизначеності доцільність традиційних рішень зменшується, поступаючись місцем адаптивним, гнучким і експериментальним підходам, які більш ефективно реагують на динамічні зміни. У разі ж потрапляння до хаотичної зони потрібно негайно ухвалити рішення, спрямовані на відновлення порядку хоча б у деяких сферах життя (наприклад, економіка, інфраструктура, базові соціальні послуги), щоб перейти до зони складності, де стають можливими орієнтація на співпрацю, експерименти та адаптацію.

Відповідно до матриці Стейсі, Україна нині наближається до зони хаосу. Про це свідчить

високий рівень невизначеності в багатьох аспектах стану країни, зокрема у воєнному, політичному, економічному, соціальному. У такій ситуації неадекватність та помилки управління можуть не тільки погіршити ситуацію, а й призвести до катастрофічних наслідків, пришвидшуючи колапс системи. Якщо ухвалюються рішення, наслідком яких стає питання про можливість соціальних протестів, це суттєво підвищує рівень невизначеності та штовхає систему в зону хаосу. Така ситуація створює загрозу управлінню, що може дестабілізувати та руйнувати країну, навіть без революційних потрясінь.

Агентне моделювання як інструмент аналізу складних систем

Основна ідея агентного моделювання полягає в тому, що світ можна моделювати за допомогою агентів, середовища та опису взаємодій агентів між собою та середовищем. До того ж агенти моделюються індивідуально, з урахуванням їхніх унікальних характеристик. Агенти не діють ізольовано, а активно взаємодіють один з одним, причому типи взаємодій можуть різнитися залежно від характеристик кожного агента. Часто ці взаємодії мають імовірнісний характер, що відображає елемент невизначеності.

СТРАТЕГІЯ ПЕРЕД ОБЛИЧЧЯМ СКЛАДНОСТІ

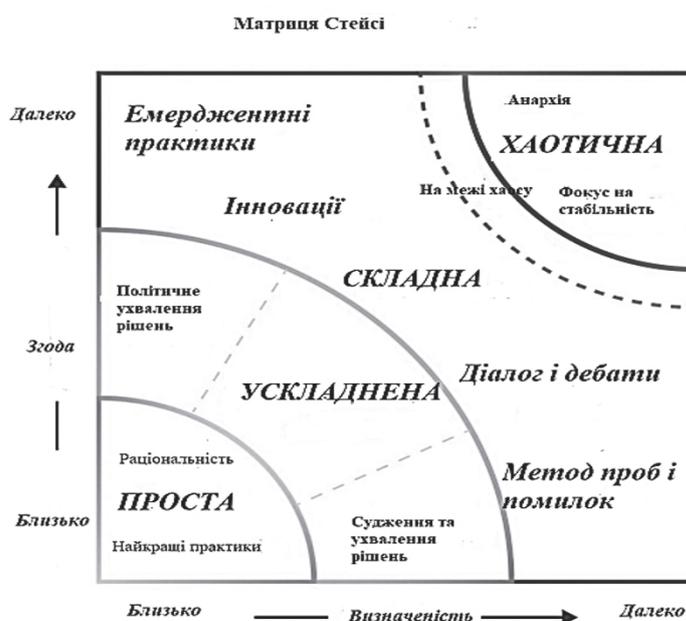

Рис. 1. Діаграма Стейсі

Джерело: <https://myjmr.org/2023/10/20/the-stacey-matrix/>

Аналіз системи відбувається шляхом комп'ютерної симуляції, яка дає змогу побачити, як із взаємодій на мікрорівні виникають емерджентні властивості системи на макрорівні. Дослідник має можливість спостерігати динаміку системи, а також проводити експерименти, які полягають у зміні параметрів моделі, правил поведінки агентів або середовища. Комп'ютерні симуляції дають змогу імітувати сценарії, які неможливо відтворити в реальності через високі ризики, наприклад, соціальні протести, економічні кризи, пандемії. Крім того, комп'ютерні експерименти дають можливість протестувати різні сценарії розвитку подій у майбутньому. Віртуальні експерименти дають дослідникам змогу глибше зрозуміти механізми, що лежать в основі складних соціальних процесів, а також знайти стратегії управління, які сприятимуть досягненню бажаних результатів у майбутньому (Johnson et al., 2017, pp. 64–66).

Особливість такого виду аналізу полягає в тому, що дослідження проводиться не в реальному, а в штучному суспільстві, побудованому

дослідником. Комп'ютерне моделювання зарекомендувало себе як тестова платформа для пошуку умов досягнення певних результатів. Відомі фахівці в галузі агентного моделювання соціальних систем (Conte & Gilbert, 1995, p. 3) зазначали: «...[Д]ослідження динаміки соціальних процесів демонструють іншу роль комп'ютерного моделювання. Питання тут не в тому, “що сталося?” чи “що могло б статися?”, а в тому, “які достатні умови для отримання заданого результату?”. Якщо перші два питання мають виключно описовий характер, то останнє може мати директивні наслідки. Воно може дати підказки про те, як посилити або зміцнити певні соціальні стратегії, наприклад, повідомивши нам, за яких умов ці стратегії стабілізуються».

Особливості агентного моделювання порівняно з основним традиційним методом соціологічного дослідження — опитуванням, наведено в табл. 2.

Опитування — незмінний метод збору соціологічної інформації. Проте в період невизначеності цей традиційний метод має певні обмеження,

Таблиця 2. Порівняння методів дослідження: традиційний vs агентне моделювання

Критерій	Традиційний метод (опитування)	Комп'ютерне моделювання
Об'єкт дослідження	Реальні соціальні групи	Штучно створені системи з власною структурою і поведінкою
Тип даних	Зібрані дані з відповідей респондентів	Дані, отримані через симуляції
Фокус дослідження	Вивчення реальних соціальних явищ, їхнього поточного стану чи змін	Аналіз умов і правил, які впливають на досягнення заданого результату
Мета	Опис соціальних явищ, встановлення кореляцій і трендів	Тестування теоретичних гіпотез, спостереження за поведінкою моделей
Переваги	Безпосередня робота з реальними людьми	Дослідження умов, які неможливо або складно відтворити в реальності; можливість тестувати «що-якщо» сценарії

Таблиця 3. Порівняння методів дослідження соціальних систем як складних систем

Критерій	Традиційний метод (опитування)	Комп'ютерне моделювання
Соціальна взаємодія	Індивідуальний фокус	Моделює взаємодії між різними елементами системи
Підхід до ідентичності респондента	Ідентичність — адитивна сукупність соціальних характеристик респондентів, як-от стать, раса, освіта, соціальний клас тощо	Ідентичність є результатом взаємодії соціальних характеристик, їхнього перетину
Фокус дослідження	Краще підходить для отримання даних про поточний стан системи	Моделює динамічні процеси
Врахування невизначеності	Виявляє лише те, що готові повідомити респонденти У період невизначеності думки можуть бути нестійкими	Моделює невизначеність у параметрах і взаємодіях Досліджує різні сценарії розвитку
Врахування нелінійності	Ігнорує нелінійні ефекти, усереднює результати	Досліджує, як невеликі зміни у вхідних даних викликають значні ефекти
Врахування чутливості до початкових умов	Погано враховує вплив початкових умов	Аналіз впливу початкових умов на поведінку системи — ключовий аспект дослідження
Прогнозування	Націлений на фіксацію поточного стану	Дає змогу створювати сценарії «що-якщо»
Системна цілісність	Орієнтований на дослідження окремих частин системи	Досліджує цілісну поведінку системи

пов'язані з неможливістю врахувати складність соціальних систем (табл. 3). Тому його варто доповнювати іншими методами, зокрема комп'ютерним моделюванням.

Слід акцентувати увагу на можливості агентного моделювання в контексті складних соціальних процесів в умовах невизначеності, коли доступ до повноцінних даних обмежений або емпіричні параметри змінюються динамічно. Згідно з дослідженням (Taghikhah et al., 2021), теоретично обґрунтовані агентні моделі можуть забезпечувати прогнози, порівнянні за точністю з емпірично каліброваними моделями, особливо у разі поступових змін поведінки.

Україна зараз перебуває в точці біфуркації — критичному моменті, коли незначні зміни можуть призвести до різних сценаріїв майбутнього. Це створює особливу потребу у врахуванні складності соціальних процесів та складних причинно-наслідкових ефектів, які залишаються поза межами традиційного опитування. Слід зазначити, що катастрофи в складних системах відбуваються в результаті взаємодій значної кількості чинників. До того ж кожен із них окремо зазвичай не загрожує існуванню системи. Тому дуже важливо досліджувати, які комбінації чинників можуть сприяти стабільності системи, а які — кризі.

Моделювання соціальної взаємодії

З погляду теорії складних систем соціальна взаємодія є головним механізмом, що формує емерджентну поведінку соціальної системи. Через локальні взаємодії між людьми (агентами) формується глобальна поведінка системи, яка не зводиться до простої суми індивідуальних дій. Тобто складним системам властива емерджентність. Прикладами такої колективної поведінки можуть бути масові протести, формування суспільної думки та поширення інновацій.

Емерджентність (*emergence*) — це відмінна властивість саме складних систем. Прості системи не мають такої властивості, адже їхня поведінка зводиться до поєднання дій окремих компонентів. Емерджентність неможливо сконструювати, вона виникає спонтанно. Саме через це часто неможливо передбачити, наприклад, масові протести. Як зауважив Володимир Паніотто, «соціологи не передбачили ні Майдану 2004 року, ні 2013 року» (РБК-Україна, 2021).

Наприкінці ХХ століття американські вчені Джошуа Епштейн і Роберт Акстелл (Epstein & Axtell, 1996) представили головні ідеї генеративної соціальної науки (*Generative Social Science*).

Основна ідея цього підходу — «виросувати» соціальні явища з індивідуальних взаємодій у комп'ютерному середовищі. Основним інструментом генеративної соціальної науки є агентне моделювання (*agent-based modelling*). На відміну від традиційного підходу, замість аналізу вже наявних соціальних структур завданням є моделювання механізмів, що створюють ці структури. Засновники генеративного підходу зазначали: «Що таке пояснення соціального явища, яке спостерігають? Можливо, одного дня люди замість питання “Чи можете ви це пояснити?” будуть запитувати “Чи можете ви це виростити?”» (Epstein & Axtell, 1996, p. 20). І далі міркують так: «Штучне моделювання суспільства дає нам змогу “виросувати” соціальні структури “в пробірці”, демонструючи, що певного набору мікроспецифікацій достатньо для створення макрофеноменів, які нас цікавлять... Звісно, ми можемо використовувати статистику для відповідності між справжніми структурами, які ми спостерігаємо, і тими, які ми вирощуємо. Але здатність вирощувати їх... це нове. Справді, це відкриває перспективу нового, генеративного типу соціальної науки» (Epstein & Axtell, 1996, p. 20).

У праці «Генеративна соціологія: Дослідження агентно-орієнтованого обчислювального моделювання» Джошуа Епштейн доволі категорично стверджує: «Якщо ви його не виростили, ви його не пояснили» (Epstein, 2006, p. xii). Тобто, наприклад, щоб пояснити соціальну нерівність, потрібно створити модель, у якій така нерівність виникає з поведінки індивідів.

Розглянемо головні елементи моделі поширення протестного руху. Чому, незважаючи на високу готовність до протестів, вони не завжди стають масштабними? Чому протестний рух може несподівано зростати або затухати?

Передовсім зазначимо, що дії одного учасника можуть впливати на поведінку інших через ланцюг взаємодій. Це нагадує процес дифузії, коли протестні настрої поступово поширюються від однієї людини до інших. Проте соціальна дифузія відрізняється від простого зараження, наприклад, поширення хвороби, коли агентам достатньо просто зустрітися. Соціальні зараження, які є дорогими, складними або незнайомими, часто потребують соціального підкріплення (Guilbeault et al., 2018).

Ключовим у розумінні того, як індивідуальні рішення накопичуються, призводячи до колективних явищ, є поняття «поріг» (*threshold*). Марк Грановеттер визначає поріг як кількість або частку інших осіб, які повинні ухвалити певне рішення, перш ніж конкретний індивід вирішить зробити те саме (Granovetter, 1978, p. 1420).

Оскільки агенти відрізняються між собою, тому що мають різний рівень сприйняття несправедливості, різні життєві обставини, економічний статус тощо, кожен із них має унікальний пороговий рівень. Деякі особи можуть діяти самостійно, навіть якщо ніхто інший ще не долучився (пори́г = 0). Такі люди зазвичай є ініціаторами протесту. Інші потребують більшого впливу з боку групи, перш ніж приєднатися (наприклад, більше ніж половини друзів).

Отже, поняття порогів узагальнює протестний потенціал. Що нижчий поріг, то вища готовність людини приєднатися до протесту. Однак статистика, яка може виявити середній рівень порогів, все ще недостатня для того, щоб зрозуміти динаміку цього процесу.

Другий ключовий аспект у поширенні колективного руху — це розподіл порогів (Granovetter, 1978, р. 1421). Якщо виникає ефект «ланцюгової реакції», протест може залучити великі маси людей. Проте, навпаки, у ситуації, коли на певному етапі кількість протестувальників (навіть значна) виявляється недостатньою, щоб підштовхнути інших із більш високими порогоми приєднатися, рух поступово затухає. Колективна поведінка не завжди прогнозована, оскільки вона залежить від розподілу порогів у групі. Навіть якщо мотиви окремих осіб залишаються незмінними, різні розподіли порогів можуть призвести до різних результатів.

Наступним важливим елементом моделі протестного руху є взаємодія між учасниками. Люди ухвалюють рішення на основі спостереження за поведінкою інших. Тому важливо звертати увагу не лише на характеристики окремих індивідів, але й на процеси, що відбуваються в їхніх взаємодіях. Результат на макрорівні не є простою сумою індивідуальних дій на мікрорівні; він залежить не тільки від властивостей самих осіб, а й від того, як вони взаємопов'язані.

Отже, механізм поширення протестного руху складається з таких елементів, як індивідуальний поріг, розподіл порогів у соціальній групі, наявність ініціаторів, структура соціальної мережі. Поширення протестного руху — це динамічний процес, який розгортається не поступово, а нелінійно (наприклад, у певні моменти до протесту може раптово приєднатись значна кількість людей). Динаміка процесу дуже чутлива до незначних змін. Навіть незначна зміна у складі групи, в розподілі порогів або в початкових умовах може спричинити суттєву зміну в масштабах колективної поведінки.

Розуміння механізму складної дифузії може допомогти в розробленні більш ефективних стратегій управління соціальними змінами в Україні

сьогодні. Це особливо актуально для таких колективних дій, як громадянська мобілізація, протестні рухи, масова міграція, поширення інновацій, підтримка реформ тощо.

На жаль, сьогодні недооцінюють деякі важливі аспекти, які можуть вплинути на зниження соціальної напруги та розвиток стабільності в Україні.

По-перше, це недооцінювання ролі невеликих груп, які можуть стати каталізаторами змін або спротиву. Недостатня увага до цих груп може призводити до ескалації конфліктів або блокування реформ, які потребують широкої підтримки.

По-друге, політики часто не враховують взаємодію між різними соціальними групами. Наприклад, під час внутрішньої міграції внаслідок війни політика соціальної підтримки часто фокусувалась на забезпеченні базових потреб переселенців. Проте недостатньо брали до уваги налагодження взаємодії між внутрішніми переселенцями та мешканцями тих громад, куди вони переселялись. Це призводило до зростання соціальної напруги в цих регіонах і перешкоджало процесу ефективної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

По-третє, політики часто ігнорують розподіл порогів. Наприклад, в Україні в контексті мобілізації чоловіків на війну не беруть до уваги особливості соціальних груп з різним порогом мобілізації. Це призводить до ускладнення процесу мобілізації, зростання недовіри, зниження морального духу, а також підвищення соціальної напруги та поляризації в суспільстві.

І по-четверте, недооцінювання взаємодії мікро- і макрорівнів через самоорганізацію. У перші дні війни завдяки накопиченню локальних ініціатив сформувалась макроповедінка, що змінила хід війни. Український досвід став унікальним прикладом того, як знизу вгору виникла нова якість оборони країни, що ефективно забезпечила опір російському вторгненню. Однак недооцінювання емерджентності та неспроможність створити механізми інтеграції самоорганізованих ініціатив в офіційні канали надалі стали суттєвим чинником, що призвів до зниження ефективності державного управління та мобілізації ресурсів.

Як зазначив Янір Бар-Ям у книжці «Зробити так, щоб усе працювало: розв'язання складних проблем у складному світі» (Bar-Yam, 2004, pp. 97–111), надзвичайно важливо розпізнати різницю між традиційною великомасштабною війною та складною війною. Традиційні війни базуються на застосуванні масштабної, лінійної сили (наприклад, війна в Перській затоці 1991 року). Складні конфлікти, як-от у В'єтнамі чи Афганістані, кидають виклик централізованим силам через децентралізовану природу противника

та динамічність умов. Перехід від жорстких ієрархічних систем до адаптивних мережеских моделей відображає еволюцію вимог сучасної війни. Військова стратегія має базуватися на принципах дослідження складних систем: самоорганізації, мережеских структур та багаторівневого аналізу. Головною метою є створення гнучких, багатofункціональних структур, які можуть адаптуватися до змінних умов конфлікту.

Динаміка громадської думки під час війни: соціологічні опитування та моделювання

Розглянемо можливості соціологічного опитування та агентного моделювання в аналізі динаміки громадської думки під час війни.

У листопаді 2024 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) опублікував результати всеукраїнського опитування «Сприйняття запасу міцності Росії та скільки часу українці готові нести тягар війни» (Київський міжнародний інститут соціології, 2024).

Згідно з результатами опитування, протягом двох років повномасштабної війни найбільша частка респондентів завжди обирає варіант «Стільки, скільки потрібно буде», хоча в жовтні 2024 року цей показник знизився до 63 % (рис. 2). Дані демонструють високий рівень стійкості та рішучості українців, незважаючи на всі труднощі війни. Навіть через понад два роки більшість населення налаштована на довготривалу боротьбу.

На підставі цих даних розглянемо агентну модель, яка описує динаміку підтримки війни у разі необхідності продовження на невизначений час. Ключовим елементом моделі буде взаємодія між індивідами.

З огляду на контекст війни і миру передовсім згадаємо праці Льюїса Фрая Річардсона (Richardson, 1948a, 1948b). Зокрема, він розробив концепцію дуальності установок — прихованих та відкритих ставлень до війни і миру. Дуальність установок спостерігається, наприклад, у таких явищах, як плюралістичне невігластво (публічне підтримання думки більшості попри особисте несприйняття певного погляду) або спіраль мовчання (люди бояться негативної оцінки з боку інших (Noelle-Neumann, 1974)). Соціальна взаємодія у разі дуальності установок може призводити до деформації громадської думки, коли публічна підтримка певних поглядів не відображає реальних переконань більшості. Дуальність установок є характерною рисою формування громадської думки під час війни, коли одночасно співіснують підтримка воєнних дій та прагнення до миру (Mulligan, 2017). Отже, концепція дуальності є важливим інструментом для розуміння динаміки формування громадської думки та пояснення раптових змін, зокрема швидкого зростання підтримки війни на її початку та раптового спаду під час перемир'я.

Міцудзуджі та Ямакаге (Mitsutsuji & Yamakage, 2020) запропонували модель динаміки громадської думки, яка фокусується на ставленні до війни («проти війни» чи «за продовження війни»). У моделі агенти-громадяни мають дуальні установки: публічні та приватні. Ці установки з часом змінюються через внутрішні зміни самих агентів та вплив їхніх сусідів.

У цій моделі кожен агент виражає публічну установку в суспільному середовищі, а приватну — тільки в приватних взаємодіях. Соціальну взаємодію описують два параметри: параметр незалежності і параметр групової норми.

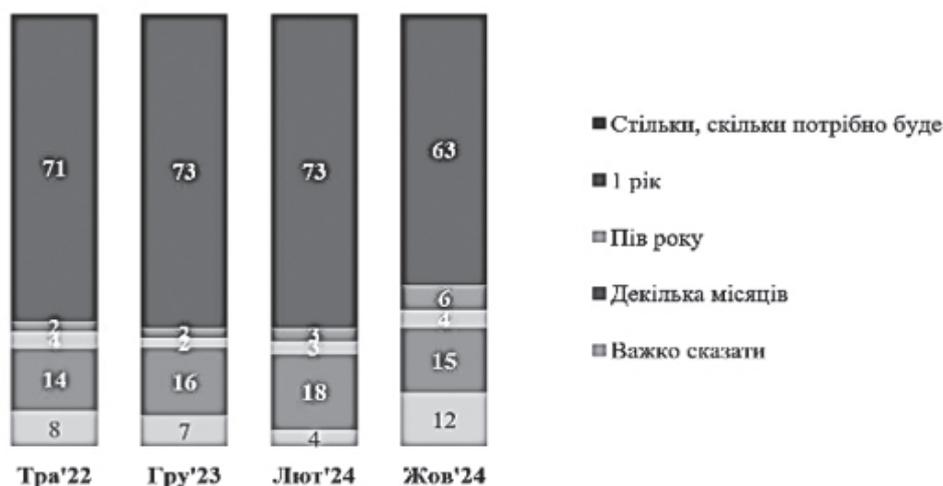

Рис. 2. Скільки ще часу Ви готові терпіти війну? (КМІС, 2024)

- Параметр незалежності визначає ймовірність того, що публічна установка агента збігається з його особистою позицією. Високі значення цього параметра вказують на сильніший вплив приватної думки на формування публічної позиції, тоді як низькі значення свідчать про переважний вплив суспільної думки.

- Параметр групової норми свідчить про соціальний вплив оточення. Низькі значення параметра вказують на те, що вибір агента не залежить від пропорцій думок сусідів, тоді як високі значення — на домінування впливу більшості.

Агенти розміщені на квадратній решітці, яка формує тор (розмір 50×50 , усього 2500 агентів). Приватна взаємодія відбувається з чотирма найближчими сусідами, а публічна взаємодія враховує думки всіх, хто потрапляє в ділянку певного радіуса.

З відносно невеликою ймовірністю агент приймає значення своєї приватної позиції як публічну. В іншому випадку, на кожній ітерації, він оновлює свою публічну позицію, враховуючи розподіл поглядів у своєму регіоні. Модель також враховує фактор невизначеності, випадково змінюючи публічну позицію на протилежну: з «проти війни» на «за війну», і навпаки.

Процес симуляції починається з комбінації двох типів агентів: щирих прихильників миру та щирих прихильників продовження війни, тобто на початку публічні й приватні позиції кожного агента збігаються. Приватні ставлення агентів не змінюються з часом, змінюються лише їхні публічні ставлення (зовнішнє вираження їхніх поглядів), що є наслідком соціального впливу оточення. Якщо початково більшість агентів

мають приватні позиції «за продовження війни» (частка більше ніж 0,5), система переходить до високого стану рівня публічної ворожості (частка прихильників цієї позиції згодом наближається до одиниці). Якщо початкова частка становить менше ніж 0,5, система залишається в стані низького рівня публічної ворожості.

Результати симуляції моделі, відтвореної на основі статті (Mitsutsuji & Yamakage, 2020), наведено на рис. 3. Як видно з рисунка, система стабілізується таким чином, що публічні ставлення можуть не збігатися з приватними. Наприклад, населення з високим рівнем ворожих приватних ставлень може демонструвати мирне публічне ставлення, і навпаки.

Система залишається в певному стабільному стані, але роздвоєність приватної і публічної позиції робить її нестабільною в довгостроковій перспективі. Річ у тім, що стабільність публічної думки, підтримана приватним ставленням агентів, є стійкою до коливань. Водночас стабільність публічної думки, що суперечить приватним ставленням агентів, підтримується соціальним тиском. У такій ситуації зовнішні або навіть випадкові коливання можуть швидко призвести до нестабільності системи. Цей стан називають метастабільністю — ступінь стабільної нестабільності.

Розглянемо ситуацію, коли приватні позиції агентів розділилися майже порівну. Як видно з рис. 4, під впливом шуму (незначних випадкових флуктуацій) система може стабілізуватися в одному з можливих станів. Проте результат є невизначеним, оскільки система може залишатися в нестабільному стані протягом тривалого часу, перш ніж перейти до нового стабільного стану.

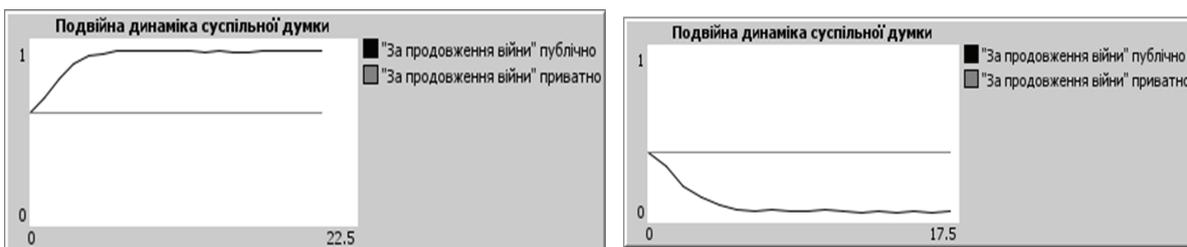

Рис. 3. Подвійна динаміка суспільної думки

Ліва панель — початково домінують агенти з приватною позицією «за продовження війни»

Права панель — початково домінують агенти з приватною позицією «за мир»

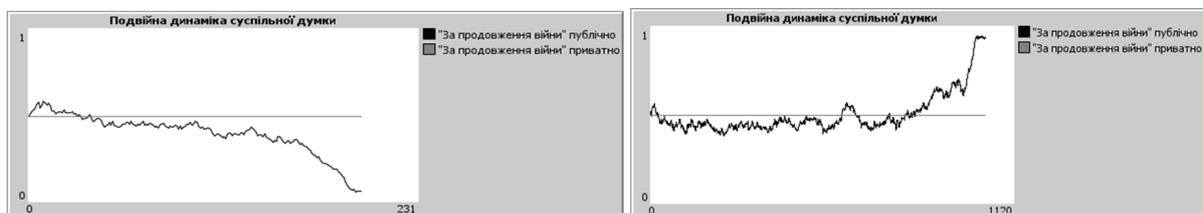

Рис. 4. Стабілізація системи під впливом випадкових флуктуацій

Динаміка громадської думки стосовно «підтримки продовження війни» заслуговує на особливу увагу. Як свідчить історичний досвід, початок війни зазвичай змінює як особисті, так і публічні ставлення громадян до країни-агресора на ворожі. У цей період спостерігається «ефект згуртованості», що проявляється в підтримці дій національного лідера. Однак згодом розгортається фаза виснаження.

Зважаючи на ці обставини, розглянута модель була модифікована. На початку війни агенти з високою ймовірністю змінюють свої публічні та приватні ставлення на «підтримку війни». У процесі війни моделюється виснаження, яке проявляється у зміні приватного ставлення до стану втоми з певною ймовірністю. Агенти також можуть приймати приватне ставлення випадкового сусіда. Крім того, вони оновлюють свою публічну позицію, враховуючи розподіл поглядів у своєму регіоні. Ефект невизначеності реалізується у вигляді випадкових змін публічних ставлень із певною ймовірністю. Один із результатів симуляції моделі, відтвореної на основі статті (Mitsutsuji & Yamakage, 2020), наведено на рис. 5.

Як видно з рис. 5, на початку війни її підтримка різко зростає і залишається високою протягом тривалого часу. Проте згодом підтримка стає нестабільною і починає швидко знижуватися.

Дослідження виявляє складну динаміку суспільної думки: її стійкість, метастабільність та різкі переходи до інших станів. Дані соціологічних опитувань надають цінну інформацію про поточний стан суспільства, тенденції та ставлення громадян до різних явищ. Проте для глибшого розуміння того, як події можуть розвиватися, бажано доповнювати ці дані моделюванням соціальних процесів.

Хоча розглянута модель не містить емпіричного дослідження, теоретичне експериментування може допомогти краще зрозуміти механізми формування та трансформації громадської думки в умовах війни та запобігти помилкам у розробленні соціальної політики й комунікаційних стратегій.

Так, варіант відповіді «Стільки, скільки потрібно буде» має семантичну невизначеність. Це радше морально-політична декларація, ніж «часова готовність». У моделі Міцудзуджі та Ямакаге цей тип відповіді може бути результатом впливу високих значень параметра групової норми або низького рівня незалежності. Отже, відповідь «Стільки, скільки потрібно буде» — це не пряме свідчення реальної терпимості, а складна соціальна позиція, яка потребує роздільного аналізу приватних і публічних установок.

Якщо агент діє за логікою «безтермінової готовності», це не дає змоги моделювати адаптацію, зниження терпіння, накопичення стресу тощо.

У симуляції така поведінка виглядає як константа, яка не змінюється, що суперечить поведінці реальних складних соціальних систем, у яких адаптація є головним процесом.

Терпіння агентів не є самоціллю, а виконує функцію часового буфера, що дає змогу системі адаптуватися до нових умов. У разі, якщо за час «терпіння» не відбувається жодної структурної адаптації, система накопичує внутрішню напругу, що може призвести до раптової зміни громадської думки або соціального колапсу. Якщо система здатна запропонувати нові норми, цілі або сенси, терпіння трансформується в готовність діяти. Якщо ні — відбувається вичерпання терпіння і модель переходить у фазу дестабілізації. Якщо суспільство не використовує цю «адаптивну паузу» для внутрішніх змін, то стійкість втрачає зміст.

Модель Міцудзуджі та Ямакаге демонструє, що терпіння не є безмежною характеристикою системи, а визначається параметрами соціального впливу та індивідуальної автономії. Модель вказує на необхідність не тільки оцінити рівень публічної підтримки, але й побачити, чи є в системі простір для адаптації, чи вже починається накопичення напруги, яке може спричинити дестабілізацію.

І нарешті, з погляду теорії складних систем, стійкість системи не дорівнює сумі стійкості індивідів. У складних системах взаємодії між елементами важливіші за властивості окремих елементів. Інакше кажучи, стійкість соціальної

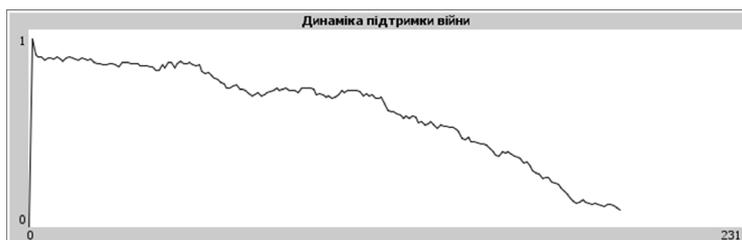

Рис. 5. Динаміка громадської підтримки продовження війни в часі

системи — це властивість взаємодій, а не просто індивідуальних характеристик. Навіть якщо 70 % людей мають високу індивідуальну стійкість, система може виявитись нестійкою. Для того щоб трансформувати індивідуальну стійкість у колективну дію, агенти мають відчувати, що їхня приватна позиція резонує з іншими і що є прийнятні межі для її публічного вираження.

Так, системна стійкість на початку війни і через три роки війни має суттєві відмінності. Слід діагностувати, чи навчилася система жити в умовах невизначеності чи почала деградувати через втрату узгодженості.

Природа складних систем така, що за доволі спокійною поточною статистикою можуть приховуватись процеси, здатні стрімко розвиватися. Крім того, можливі різні сценарії розвитку, які залежать від зовнішніх і внутрішніх чинників. Ці сценарії можуть передбачати як поступове поглиблення поточних тенденцій, так і раптові якісні зміни, що призводять до нових станів системи. Саме тому важливо використовувати моделювання, щоб заздалегідь виявляти потенційно критичні точки і розробляти ефективні стратегії реагування.

Висновки

Соціально-економічна ситуація в Україні потребує ухвалення рішень, які допоможуть запобігти катастрофічним наслідкам. Якщо в стабільні часи неефективність окремих рішень може компенсуватись стійкістю системи, то в бифуркаційний момент (коли система змінює свою поведінку) неадекватні рішення можуть суттєво дестабілізувати її. Тому нині актуальним є тестування сценаріїв розвитку перед ухваленням рішень. На жаль, у традиційній науці немає концептуальної мови для розуміння складних систем. Тому, незважаючи на високий рівень складності війни, нав'язаної нам, пошук рішень часто обмежується традиційними підходами, а саме: використанням готових схем і шаблонів, лінійними причинно-наслідковими зв'язками, пошуком однозначних відповідей, зосередженням на вирішенні конкретних питань без урахування ширших контекстів, недооцінюванням ролі

невизначеності, а також недостатньою увагою до інноваційних рішень, експериментування, творчості та гнучких підходів. Дуже спрощено розглядати суспільство через призму дій індивідів, а не як систему з характеристиками, що виникають у процесі взаємодій. З погляду теорії складності, соціальні феномени, як-от масові рухи, культура, міграція, не є прямим результатом індивідуальних рішень або зусиль. Натомість вони виникають як наслідок численних дрібних взаємних дій, які в сукупності формують великі та складні соціальні структури.

Наше суспільство має зробити висновки з минулого досвіду. Майже всі завдання, що стоять перед Україною сьогодні, потребують аналізу складних соціальних явищ, врахування їхньої багатогранності та динамічності, а також застосування сучасних методів моделювання для прогнозування наслідків рішень.

Агентне моделювання є перспективним інструментом для розуміння складних соціальних систем. Воно доповнює традиційні підходи, пропонуючи нові можливості для дослідження нелінійної динаміки та емерджентних явищ.

Було б доцільно застосувати агентне моделювання для розроблення освітніх, економічних та політичних реформ в Україні. Завдяки цьому можна визначити ключові чинники, що підвищують імовірність реалізації бажаного сценарію соціально-економічного розвитку країни, проводячи експерименти на моделі, а не на суспільстві.

Крім того, для формування ефективної міграційної політики важливо розуміти механізми міграції, пов'язані з війною в Україні. Агентні моделі можуть допомогти передбачити, як сучасні політичні рішення вплинуть на демографічну ситуацію через 5–10 років.

Для України критично важливо подолати замкнене коло постійних очікувань, розчарувань і нових сподівань, які уповільнюють розвиток суспільно-політичної та економічної системи. Тому актуальним є пошук нових підходів, що допоможуть уникнути системних помилок, які повторюються, перешкоджаючи виходу з цього хибного кола, та забезпечити ефективність і стійкість ухвалених рішень.

Список використаної літератури

- Интерфакс-Україна. (2025). Бездіяльність влади призвела до критичної ситуації з мобілізацією — експерти. <https://interfax.com.ua/news/press-conference/1046033.html>
- Київський міжнародний інститут соціології. (2024, 3 жовтня). Сприйняття запасу міцності Росії та скільки часу українці готові чекати перемоги. <https://www.kiis.com.ua/?cat=reports&id=1445&lang=ukr&page=1>
- Куш, О. (2024, 6 квітня). Уряд заплутався в мобілізації: як людей спочатку загнули в тінь, а тепер шукають для фронту. Focus.ua. <https://focus.ua/uk/opinions/677716-ce-ne-mobilizaciya-a-sharahannya-yak-kabmin-spochatku-zaganyaye-lyudey-u-tin-a-potim-jih-zvidti-distaye>
- Линдюк, С. (2024). Забезпечення соціальної безпеки в умовах воєнного стану: зарубіжний досвід. *Науковий вісник: Державне управління*, 1(15), 324–344. [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2024-1\(15\)-324-344](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2024-1(15)-324-344)
- Мовчан, У. В. (2022). Проблеми стратегічного планування в Україні в контексті повномасштабної війни. *Вісник НТУУ*

- «КПІ». *Політологія. Соціологія. Право*, 2(54), 23–26. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2\(54\).264392](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2(54).264392)
- Пугачова, О. (2010). Складність і взаємозалежність як виклик сучасності. *Формування ринкових відносин в Україні: Збірник наукових праць Науково-дослідного економічного інституту Міністерства економіки України*, 2(105), 3–6.
- РБК-Україна. (2021, 4 січня). Соціолог оцінив можливість нового Майдану. *РБК-Україна*. <https://www.rbc.ua/ukr/news/sotsiolog-otsenil-vozmozhnost-novogo-maydana-1609743844.htm>
- Укрінформ. (2025, 4 лютого). *НАТО та «російські несподіванки»: як війна в Україні змінює стратегію Альянсу*. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3817085-nato-ta-rosijski-nespodivanki-ak-vijna-v-ukraini-zminue-strategiu-alyansu.html>
- Щербина, А. (2024, 4 січня). *Чи зможе Україна отримати \$41 млрд міжнародної допомоги у 2024 році?* Forbes.ua. <https://forbes.ua/war-in-ukraine/khkhkh-khkhkhkh-03012024-18294>
- Ball, P. (2012). *Why society is a complex matter: Meeting twenty-first century challenges with a new kind of science*. Springer-Verlag.
- Bar-Yam, Y. (2004). *Making things work: Solving complex problems in a complex world*. NECSI Knowledge Press.
- Castellani, B., & Hafferty, F. W. (2008). *Sociology and complexity science: A new field of inquiry*. Springer-Verlag.
- Conte, R., & Gilbert, N. (1995). Computer simulation for social theory. In N. Gilbert & R. Conte (Eds.), *Artificial societies: The computer simulation of social life*. UCL Press.
- Downey, A. B. (2018). *Think complexity: Complexity science and computational modeling* (2nd ed.). O'Reilly Media, Inc.
- Epstein, J. M., & Axtell, R. (1996). *Growing artificial societies: Social science from the bottom up*. MIT Press.
- Epstein, J. M. (2006). *Generative social science: Studies in agent-based computational modeling*. Princeton University Press.
- Epstein, J. M. (2008). Why Model? *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 11(4), 12. <https://www.jasss.org/11/4/12.html>
- Eve, R. A., Horsfall, S., & Lee, M. E. (Eds.). (1997). *Chaos, complexity, and sociology: Myths, models, and theories*. Sage Publications.
- Granovetter, M. (1978). Threshold models of collective behavior. *American Journal of Sociology*, 83(6), 1420–1443. <https://doi.org/10.1086/226707>
- Guilbeault, D., Becker, J., & Centola, D. 2018. Complex Contagions: A Decade in Review. In S. Lehmann & Y. Ahn (Eds.), *Spreading Dynamics in Social Systems*. Springer Nature.
- Johnson, J., Nowak, A., Ormerod, P., Rosewell, B., & Zhang, Y.-C. (Eds.). (2017). *Non-equilibrium social science and policy: Introduction and essays on new and changing paradigms in socio-economic thinking*. Springer.
- Jörg, T. (2011). *New thinking in complexity for the social sciences and humanities: A transdisciplinary approach*. Springer-Verlag.
- Minai, A. A., Braha, D., & Bar-Yam, Y. (Eds.). (2010). *Unifying themes in complex systems. Vol. VI: Proceedings of the sixth international conference on complex systems*. Springer-Verlag.
- Mitchell, M. (2009). *Complexity: A guided tour*. Oxford University Press.
- Mitsutsuji, K., & Yamakage, S. (2020). The dual attitudinal dynamics of public opinion: an agent-based reformulation of L. F. Richardson's war-moods model. *Qual Quant* 54, 439–461. <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00938-x>
- Mulligan, W. (2017). *The Origins of the First World War* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Noelle-Neumann, E. (1974). The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion. *Journal of Communication*, 24(2), 43–51.
- Richardson, L. F. (1948a). War-moods: I. *Psychometrika*, 13(3), 147–174. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02289258>
- Richardson, L. F. (1948b). War-moods: II. *Psychometrika*, 13(4), 197–219. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02289217>
- Stacey, R. D. (2002). *Strategic management and organizational dynamics: The challenge of complexity* (4th ed.). Pearson Education.
- Stevenson, A., & Deng, C. (2024, February 2). China is studying Russia's sanctions evasion to prepare for Taiwan conflict. *The Wall Street Journal*. Retrieved February 4, 2025, from <https://www.wsj.com/world/china/china-is-studying-russia-sanctions-evasion-to-prepare-for-taiwan-conflict-5665f508>
- Taghikhah, F., Filatova, T., & Voinov, A. (2021). Where does theory have it right? A comparison of theory-driven and empirical agent based models. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 24(2), 4. <https://www.jasss.org/24/2/4.html> <https://doi.org/10.18564/jasss.4573>
- The Times. (2023, October 22). *Displaced Ukrainians 'returning to occupied hometowns'*. The Times. <https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/displaced-ukrainians-return-to-russian-held-areas-c65rvqr2w>
- Weaver, W. (1948). Science and complexity. *American Scientist*, 36(4), 536–544. <https://fernandonogueiracosta.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/08/warren-weaver-science-and-complexity-1948.pdf>

References

- Ball, P. (2012). *Why society is a complex matter: Meeting twenty-first century challenges with a new kind of science*. Springer-Verlag.
- Bar-Yam, Y. (2004). *Making things work: Solving complex problems in a complex world*. NECSI Knowledge Press.
- Castellani, B., & Hafferty, F. W. (2008). *Sociology and complexity science: A new field of inquiry*. Springer-Verlag.
- Conte, R., & Gilbert, N. (1995). Computer simulation for social theory. In N. Gilbert & R. Conte (Eds.), *Artificial societies: The computer simulation of social life*. UCL Press.
- Downey, A. B. (2018). *Think complexity: Complexity science and computational modeling* (2nd ed.). O'Reilly Media, Inc.
- Epstein, J. M. (2006). *Generative social science: Studies in agent-based computational modeling*. Princeton University Press.
- Epstein, J. M. (2008). Why Model? *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 11(4), 12. <https://www.jasss.org/11/4/12.html>
- Epstein, J. M., & Axtell, R. (1996). *Growing artificial societies: Social science from the bottom up*. MIT Press.
- Eve, R. A., Horsfall, S., & Lee, M. E. (Eds.). (1997). *Chaos, complexity, and sociology: Myths, models, and theories*. Sage Publications.
- Granovetter, M. (1978). Threshold models of collective behavior. *American Journal of Sociology*, 83(6), 1420–1443. <https://doi.org/10.1086/226707>
- Guilbeault, D., Becker, J., & Centola, D. 2018. Complex Contagions: A Decade in Review. In S. Lehmann & Y. Ahn (Eds.), *Spreading Dynamics in Social Systems*. Springer Nature.
- Interfax-Ukraine. (2025). *Bezdiialnist vlady pryzvela do krytychnoi sytuatsii z mobilizatsiieiu — eksperty*. <https://interfax.com.ua/news/press-conference/1046033.html> [in Ukrainian].
- Johnson, J., Nowak, A., Ormerod, P., Rosewell, B., & Zhang, Y.-C. (Eds.). (2017). *Non-equilibrium social science and policy: Introduction and essays on new and changing paradigms in socio-economic thinking*. Springer.
- Jörg, T. (2011). *New thinking in complexity for the social sciences and humanities: A transdisciplinary approach*. Springer-Verlag.
- Kushch, O. (2024, April 6). *Uriad zaplutavstva v mobilizatsii: yak liudei spochatku zahnali v tin, a teper shukaiut dia frontu*. *Focus.ua*. <https://focus.ua/uk/opinions/677716-ce-ne-mobilizaciya-a-sharahannya-yak-kabmin-spochatku-zaganyaye-lyudey-u-tin-apatim-jih-zvidti-distaye> [in Ukrainian].
- Kyiv International Institute of Sociology. (2024, October 3). *Spryniatia zapasu mitsnosti Rosii ta skilky chasu ukrainski*

- hotovi chekaty peremohy. <https://www.kiis.com.ua/?cat=report&sid=1445&lang=ukr&page=1> [in Ukrainian].
- Lyndiuk, S. (2024). Ensuring societal security under the conditions of the state of martial: foreign experience. *Scientific Herald: Public Administration*, 1(15), 324–344. [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2024-1\(15\)-324-344](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2024-1(15)-324-344) [in Ukrainian].
- Minai, A. A., Braha, D., & Bar-Yam, Y. (Eds.). (2010). *Unifying themes in complex systems. Vol. VI: Proceedings of the sixth international conference on complex systems*. Springer-Verlag.
- Mitchell, M. (2009). *Complexity: A guided tour*. Oxford University Press.
- Mitsutsuji, K., & Yamakage, S. (2020). The dual attitudinal dynamics of public opinion: an agent-based reformulation of L. F. Richardson's war-moods model. *Qual Quant* 54, 439–461. <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00938-x>
- Movchan, U. (2022). Problems of strategic planning in Ukraine in the context of full-scale war. *Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute". Political Science. Sociology. Law*, 2(54), 23–26. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2\(54\).264392](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2(54).264392) [in Ukrainian].
- Mulligan, W. (2017). *The Origins of the First World War* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Noelle-Neumann, E. (1974). The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion. *Journal of Communication*, 24(2), 43–51.
- Pugachova, O. (2010). Skladnist i vzaiemozalezhnist yak vyklyk suchasnosti. *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini: Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho ekonomichnoho instytutu Ministerstva ekonomiky Ukrainy*, 2(105), 3–6 [in Ukrainian].
- RBC-Ukraine. (2021, January 4). Sotsioloh otsyniv mozhlyvyst novoho Maidanu. *RBC-Ukraine*. <https://www.rbc.ua/ukr/news/sotsiolog-otsenil-vozmozhnost-novogo-maydana-1609743844.htm> [in Ukrainian].
- Richardson, L. F. (1948a). War-moods: I. *Psychometrika*, 13(3), 147–174. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02289258>
- Richardson, L. F. (1948b). War-moods: II. *Psychometrika*, 13(4), 197–219. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02289217>
- Shcherbyna, A., (2024, January 4). Chy zmozhe Ukraina otrymaty \$41 mlrd mizhnarodnoi dopomohy u 2024 rotsi? *Forbes Ukraine*. <https://forbes.ua/war-in-ukraine/khkhkhk-khkhkhkh-03012024-18294> [in Ukrainian].
- Stacey, R. D. (2002). *Strategic management and organizational dynamics: The challenge of complexity* (4th ed.). Pearson Education.
- Stevenson, A., & Deng, C. (2024, February 2). China is studying Russia's sanctions evasion to prepare for Taiwan conflict. *The Wall Street Journal*. Retrieved February 4, 2025, from <https://www.wsj.com/world/china/china-is-studying-russias-sanctions-evasion-to-prepare-for-taiwan-conflict-5665f508>
- Taghikhah, F., Filatova, T., & Voinov, A. (2021). Where does theory have it right? A comparison of theory-driven and empirical agent based models. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 24(2), 4. <https://www.jasss.org/24/2/4.html> <https://doi.org/10.18564/jasss.4573>
- The Times. (2023, October 22). *Displaced Ukrainians 'returning to occupied hometowns'*. The Times. <https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/displaced-ukrainians-return-to-russian-held-areas-c65rvqr2w>
- Ukrinform. (2025, February 4). *NATO ta "rosiiski nespodivanky": yak viina v Ukraini zmieniue stratehiu Aliansu*. *Ukrinform*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3817085-nato-ta-rosijski-nespodivanky-ak-vijna-v-ukraini-zminue-strategiu-alansu.html> [in Ukrainian].
- Weaver, W. (1948). Science and complexity. *American Scientist*, 36(4), 536–544. <https://fernandonogueiracosta.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/08/warren-weaver-science-and-complexity-1948.pdf>

Olena Pugachova

THE RUSSO-UKRAINIAN WAR THROUGH THE LENS OF COMPLEX SYSTEMS THEORY

Abstract

The aim of this article is to review the methodological frameworks used to tackle challenges arising from Russian military aggression. It argues that the traditional approach to analyzing social systems as complex systems is both limited and potentially misleading. The approach that accounts for nonlinear interactions, randomness, and micro-macro levels is discussed. The advantages of agent-based modeling in analyzing social dynamics in situations of uncertainty are demonstrated. It is emphasized that agent-based modeling effectively captures micro-macro dynamics, simulates emergent phenomena, and develops nonlinear scenarios.

It is pointed out that military and social strategies in complex environments should prioritize self-organization, emergence, sensitivity to initial conditions, networked structures, and multilevel analysis to create resilient systems that can react to rapidly changing conditions.

Based on the ideas of the Generative Social Science concept, the article examines the mechanism of social interaction that generates the spread of the protest movements. The focus is on social interactions that lead to emergent behavior, and thresholds that represent the point at which individuals decide to act based on the behavior of others. It is emphasized that understanding the dynamics of social diffusion can help to prevent mistakes in internal policy related to innovation diffusion, mobilization, resource supply, and migration.

The article examines a model of public opinion dynamics regarding the question: “Perception of Russia's safety margin and how long Ukrainians are willing to bear the burden of war.” It is demonstrated that behind the currently calm statistics, there may be processes that could develop rapidly, even catastrophically.

Keywords: war in Ukraine, complex systems theory, agent-based modeling, generative social science, protest movements, public opinion dynamics.

Подано / Submitted: 20.01.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 16.06.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Пугачова Олена — кандидатка економічних наук, доцентка кафедри соціології
Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

Pugachova Olena — PhD in Economics, Associate Professor at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
<https://orcid.org/0009-0009-1586-0306>
o.pugachova@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.30-44

УДК 316.346.442:37.014]:355.01(477)

Артем Закотюк

<https://orcid.org/0009-0006-1642-7940>

Світлана Оксамитна

<https://orcid.org/0000-0002-2403-6337>

Вікторія Бондар

<https://orcid.org/0009-0006-2561-609X>

ОСВІТНІ ВТРАТИ ТА ДИНАМІКА НЕРІВНОСТІ ОСВІТНИХ ЗДОБУТКІВ ШКОЛЯРІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Безпрецедентний факт проведення другого для України міжнародного дослідження оцінювання освітніх здобутків 15-річних школярів і школярок PISA восени 2022 року, в розпал повномасштабної російсько-української війни, уможливив порівняння результатів із попереднім першим дослідженням PISA-2018. Під час війни триває накопичення освітніх втрат, зростає частка дітей, які не мають базових знань у трьох ключових освітніх галузях (читання, математика, природничі науки). Освітні втрати суттєво залежать від соціально-економічних та демографічних характеристик здобувачів освіти (тип освітнього закладу, місце проживання, соціально-економічне походження, гендер). Найбільші освітні втрати виявлено серед вихідців із високими та середніми показниками соціально-економічного та культурного статусу сім'ї з усіх освітніх галузей. Залежність між соціально-економічними чинниками та ймовірністю досягти базового або вищого рівня знань зменшилася. Негативні ефекти війни найбільше розподілені серед дітей із великих міст: імовірно, це пов'язано з більшою кількістю пошкодженого житла, обстрілів, повітряних тривог, руйнувань соціальної інфраструктури тощо.

Ключові слова: війна, освітні втрати, освітня нерівність, гендерні відмінності, тип освітнього закладу, соціальний статус сім'ї.

Четвертий рік освітній процес в Україні відбувається в умовах повномасштабної російсько-української війни. Попри повітряні тривоги, ударні безпілотники та ракети, школярі й студенти здобувають знання і навички, хто в класах і аудиторіях, хто в підземних школах, хто дистанційно, хто в рідних містах і селах, а хто там, куди змогли втекти від війни та окупантів. У фаховому словнику вітчизняних науковців і аналітиків з'явився неологізм «едуцид», що означає «дії агресора, спрямовані на завдання шкоди або знищення освітньої системи країни, на яку він нападає. Іншими словами — геноцид проти освіти. Це явище

не є випадковістю чи черговим побічним ефектом війни. Едуцид — це цілеспрямована стратегія, наслідки якої суспільство відчуватиме десятиліттями після» (Сидорук, 2025). Масштаби едуциду в Україні є безпрецедентними з часу закінчення Другої світової війни. Наразі більш-менш точно обраховують матеріальні та фінансові складники едуциду. Зокрема, за даними Світового банку, між лютим 2022 р. та груднем 2024 р. 10,4 % усієї освітньої інфраструктури країни вже було зруйновано чи суттєво пошкоджено, що сягає 13,4 млрд доларів США, не враховуючи знищене обладнання, як-от меблі, книги, комп'ютерна

техніка тощо (The World Bank, 2025). На осінь 2025 р. 4296 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, 399 з них зруйновано повністю (МОН, 2025). За даними Глобальної коаліції із захисту освіти від атак, у 2022–2023 рр. українські навчальні заклади були найбільш атакованими у світі: понад 700 зареєстрованих уражень, а також більше ніж 60 випадків використання навчальних закладів у воєнних цілях (Education under Attack 2024, 2024).

Виявлення нематеріальних наслідків едукциду, як-от освітні втрати, зниження рівня знань і навичок, звуження можливостей для здобуття вищих рівнів освіти, зменшення перспектив кар'єрного просування та соціальної мобільності, економічної віддачі здобутої освіти тощо, очевидно, стане предметом майбутніх досліджень вітчизняних науковців, так само, як і тематика освітньої нерівності, її динаміки протягом війни та в повоєнний період. Ідеться насамперед про нерівність освітніх здобутків від соціального походження дітей, соціального та освітнього статусу батьків, місця проживання, типу навчального закладу тощо. У сучасній соціології для дослідження соціальної нерівності загалом, зокрема економічної та розподілу економічних можливостей у суспільстві, ключовим є розуміння природи і детермінант освітньої нерівності (Blenden et al., 2023).

У попередній статті авторів (Закотюк & Оксамитна, 2024) на основі досліджень міжнародних організацій та закордонних учених щодо війн і воєнних конфліктів від середини минулого століття виявлено та систематизовано прямі й непрямі канали впливу війни на освітню нерівність, а також коротко- та довгострокові ефекти війни на освітню та похідну від неї соціальну нерівність у суспільстві як реальну перспективу для України. Як продовження попереднього дослідження **мета цієї статті** полягає у викладі тенденцій щодо освітніх втрат та динаміки нерівності освітніх здобутків школярів на початковому етапі повномасштабної війни в Україні, виявлених на основі порівняльного аналізу результатів дослідження PISA (Programme for International Student Assessment) 2018 року та 2022 року (першого року повномасштабної війни).

Очікувалося, що для України буде характерна страгіфікація освітніх втрат, сконцентрованих серед менш соціально привілейованих категорій дітей за змінними місця проживання (велике місто, місто, сільська місцевість), типом навчального закладу (загальноосвітня школа, ліцей, гімназія), соціального статусу сімей,

а показники моделей залежностей освітніх здобутків від соціально-економічних чинників збільшаться порівняно з довоєнним періодом, що означатиме поглиблення освітньої нерівності. При цьому очікувалося, що відношення шансів соціально привілейованих категорій учнів до референтної непривілейованої категорії збільшаться. Також було припущення про наявність статистично значущого негативного впливу регіональних змінних війни на освітні здобутки та втрати, зокрема, більші освітні втрати накопичуватимуться серед дітей нижчого соціально-економічного походження.

Методологічні особливості дослідження

Міжнародне дослідження PISA, яке проводиться під егідою Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), визначає грамотність дітей із трьох основних освітніх галузей: математики, читання, природничих наук. У межах PISA вимірюють різноманітні чинники освітніх здобутків дітей, зокрема соціально-економічні чинники. Україна вперше взяла участь у цьому дослідженні у 2018 р., а також, попри повномасштабну війну, восени 2022 р. Генеральна сукупність дослідження — учні та учениці, яким виповнилося 15 років і які навчаються в 7-му та наступних класах закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) або на 1–2 курсах закладів професійно-технічної освіти (ЗПТО) (Бичко та ін., 2023). 2022 року дослідження PISA через війну відбулося тільки у 17 регіонах України: до вибірки не увійшли Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Луганська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська області, а також Автономна Республіка Крим і місто Севастополь. Задля забезпечення зіставності результатів двох досліджень дані 2018 року також були обмежені 17 регіонами України та м. Київ. Отже, вибіркова сукупність обох циклів дослідження — це 15-річні учні та учениці (2002 та 2006–2007 років народження), які навчалися в 7-му чи наступних класах ЗЗСО або на 1–2 курсах ЗПТО, без врахування вказаних вище регіонів. Унаслідок корекції вибірку для 2018 р. склали 4235 учнів та учениць, а для 2022 р. — 3876. Розподіли за соціально-демографічними характеристиками, зокрема за типом поселення та гендером, є подібними в обох вибірках 2018 та 2022 рр. (див. табл. 1).

Асиметричним виявився розподіл за типом закладу освіти: у 2022 р. порівняно із 2018 р. частка коледжів, технікумів, професійно-технічних закладів освіти зменшилася на 10 %;

Таблиця 1. Соціально-демографічні характеристики вибірових сукупностей PISA за 2018 та 2022 рр. для 17 регіонів України та м. Києва*

Соціально-демографічні характеристики		2018		2022	
		n	%	n	%
Тип поселення	Село	774	21,3	640	21,1
	Селище	651	14,9	821	20,1
	Невелике місто	971	22,0	922	22,8
	Місто	1148	26,0	1153	27,8
	Велике місто	691	15,8	294	8,2
Тип закладу освіти	Коледж, технікум, професійно-технічний заклад освіти	1300	29,1	681	19,2
	Середня школа, навчально-виховний комплекс	2029	50,6	882	21,9
	Ліцей, гімназія, спеціалізована школа	906	20,3	2313	58,8
Гендер	Дівчата	2069	48,2	1979	50,1
	Хлопці	2166	51,8	1897	49,9
Обсяг вибірки		4235		3876	

* У цій та наступних таблицях подано тільки зважені відсотки.

середніх шкіл, навчально-виховних комплексів — на 28,7 %, тоді як частка ліцей, гімназій, спеціалізованих шкіл збільшилася у 2,9 раза. Така суттєва зміна структури вибірки за типом закладу освіти пов'язана насамперед з імплементацією Закону України «Про освіту» від 2017 р., за яким вводилася програма дванадцятирічної повної загальної середньої освіти, яка поділена на початкову освіту, яку можна здобути в початковій школі, на базову середню освіту, яку здобуватимуть у гімназіях, та на профільну середню освіту в ліцеях. Відповідно загальноосвітні школи та навчально-виховні комплекси з 2018 р. по 2022 р. поступово змінювали свій юридичний статус на початкову школу, гімназію або ліцей як окремих закладів чи як структурних підрозділів інших закладів освіти. З іншого боку, академічні та професійні ліцеї створюються також на базі коледжів, що зумовило зменшення кількості закладів освіти в категорії «коледж, технікум, професійно-технічний заклад освіти». Загалом імплементація закону призвела до суттєвих змін системи закладів загальної середньої освіти, що відобразилося в асиметричному розподілі показників PISA за 2018 та 2022 рр. Для збереження подібної структури регресійних моделей змінну типу закладу освіти не використовували для вибірки 2022 р., попри потенційну скошеність показників через описані вище зміни в мережі закладів освіти.

Також суттєво різняться показники за індексом економічного, соціального та культурного статусу у двох циклах PISA. У межах PISA соціально-економічний статус — це «міра доступу учня / учениці до сімейних ресурсів (економічний, соціальний, культурний та людський

капітали), а також це соціальна позиція сім'ї / домогосподарства» (OECD, 2019, р. 52). У PISA соціально-економічний статус вимірюється індексом економічного, соціального та культурного статусу (далі — індекс ESCS). Структура індексу ESCS складається з трьох змінних: найвища освіта батьків, найвищий професійний статус батьків та шкали володіння домашнім майном (home possessions scale). Індекс ESCS обчислюють підрахунком середнього арифметичного значення від освіти батьків, професійного статусу батьків та індексу володіння домашнім майном, які попередньо були стандартизовані із середніми значеннями 0, який позначає середні значення по країнах-учасниках PISA, і стандартним відхиленням 1. Учні, які мають низьке соціально-економічне походження, зазвичай мають показники індексу ESCS менші за 0, і навпаки для тих, хто має високе соціально-економічне походження. Загалом за два десятки років проведення PISA індекс ESCS зарекомендував себе як достатньо валідний та надійний інструмент «комплексного вимірювання особливостей соціально-економічного походження учнів/учениць та їхнього соціально-культурного оточення» (Васильченко & Оксамитна, 2009).

Показники ESCS на основі даних 2022 р. скошені в бік від'ємних значень індексу, що вказує на більшу частку учнів у вибірці із середнім та низьким соціально-економічним статусом порівняно з даними 2018 р. (див. табл. 2). Одним із пояснень скошеності показників може бути масштабне зовнішнє переміщення сімей із вищими соціально-економічними статусами після початку вторгнення.

Участь України в PISA-2022 під час широкомасштабних бойових дій, повітряних тривог

Таблиця 2. Показники індексу економічного, соціального та культурного статусу (ESCS) вибіркової сукупності PISA за 2018 та 2022 рр.

	Рік	Середнє	Медіана	Стандартне відхилення	Стандартна помилка	Довірчий інтервал	
						Верхня межа	Нижня межа
ESCS	2018	-0,20	-0,17	0,78	0,0017	-0,20	-0,19
	2022	-0,35	-0,31	0,86	0,0022	-0,35	-0,34

та обстрілів стала винятком і величезним викликом не тільки для організаторів і національних координаторів PISA, а й для педагогів та учнів закладів освіти. Попри це, успішна участь України в цьому циклі PISA дала змогу отримати дані, завдяки яким можна вперше оцінити тенденції в освітній нерівності в Україні після початку повномасштабної війни. Під час дослідження в Україні в жовтні 2022 р. відбувалися активні обстріли енергетичної інфраструктури по всій території. Це впливало на умови проведення тестування дітей: відомі випадки тестування в школах без світла, під час повітряної тривоги в укриттях, проведення двох сесій тестування поспіль замість однієї, випадки перенесення, переривання та затримки сесій тощо. Ці та інші контекстуальні чинники проведення тестування, ймовірно, негативно вплинули на результати, враховуючи підвищений рівень стресу в дітей не тільки від тестування, а й від повітряних тривог, обстрілів та знеструмлення.

Змінні регіональних ефектів війни. Грунтуючись на методологічних підходах дослідження впливу війни на освітню нерівність, дослідники намагаються довести наявність та визначити нерівномірно розподілені ефекти війни, використовуючи так звані проксі-змінні, які стосуються різних вимірів війни. У дослідженні зроблено спробу визначення регіональних ефектів війни за допомогою виокремлення низки проксі-змінних та об'єднання їх із масивом PISA-2022. Використовуючи регіональні дані у відкритому доступі, створено 7 змінних, які склалися з показників по кожному включеному в PISA-2022 регіону України, зокрема:

- кількість пошкоджених закладів освіти: ця змінна стосується прямого каналу впливу війни на освітню нерівність через руйнування освітньої інфраструктури (станом на весну 2024 р.) (МОН, 2024);

- тривалість повітряних тривог у годинах (з 24 лютого по 26 жовтня 2022 р.): повітряні тривоги — це різке переривання навчального процесу для дітей, а також своєрідні стресори (Статистика повітряних тривог в Україні, 2025);

- кількість вибухів, висвітлених у медіа (з 24 лютого по 26 жовтня 2022 р.): що більша кількість вибухів, зафіксованих у медіа, то,

ймовірно, більші руйнівні впливи війни на регіон (Статистика повітряних тривог в Україні, 2025);

- кількість внутрішньо переміщених осіб (станом на березень 2023 р.): велика кількість ВПО в регіоні навантажує освітню систему, що зменшує частоту та/або якість навчання дітей (Олійник, 2023);

- кількість укриттів (станом на березень 2024 р.): відсутність укриття в закладі освіти в деяких регіонах унеможливорює очне навчання (Мінстратегпром, 2024);

- кількість пошкодженої інфраструктури в мільйонах доларів у вартісному еквіваленті (станом на лютий 2023 р.): загальний показник розмірів руйнувань усіх типів інфраструктури в регіоні через війну (KSE, 2023a);

- кількість пошкодженого житла в тисячах (станом на червень 2023 р.): специфічний показник, який охоплює прямі впливи війни на добробут та матеріальне становище через руйнування житла (KSE, 2023b).

У таблиці 3 наведено основні показники відібраних змінних. У тих відкритих джерелах, де було можливо встановити часовий проміжок, який би охоплював початок вторгнення та закінчення тестування PISA-2022 в Україні, а саме період з 24 лютого по 26 жовтня 2022 р., було відібрано дані за цей проміжок часу. В інших випадках використовували дані за різні доступні на момент проведення дослідження періоди. Останній аспект створює загрози внутрішній валідності деяких відібраних змінних, які, ймовірно, матимуть скошені показники регресійних моделей. Однак у цьому дослідженні автори відштовхуються від припущення, що найбільші руйнування та впливи війни були протягом першого року вторгнення (2022), тому припускаємо, що загрози внутрішній валідності та рівень скошеності показників є не надто великі у разі використання даних, взятих за 2023 р. та початок 2024 р. Однак у подальшому доцільно було б виконати реплікацію цього дослідження з використанням відкритих даних, які б краще відповідали часовому періоду початку повномасштабної війни та дати проведення тестування PISA, а також провести низку статистичних тестувань надійності моделей (*robustness testing*).

Таблиця 3. Показники відібраних змінних регіональних ефектів війни

№	Змінні війни	Код	Середнє	Стандартне відхилення	Максимум	Мінімум
1	К-сть пошкоджених закладів освіти (03.2024)	schdmg	51,9	66,6	210	0
2	Тривалість повітряних тривог у годинах (24.02–26.10.2022)	airdur	381,12	150,44	596,6	189,8
3	К-сть вибухів, висвітлених у медіа (24.02–26.10.2022)	explos	28,6	31,2	117	0
4	К-сть внутрішньо переміщених осіб (29.03.2023)	idp	174 349,9	93 964,2	379 016	54 457
5	К-сть укриттів (03.2024)	shelter	3005	1679,7	7359	1761
6	К-сть пошкодженої інфраструктури в млн дол. США (02.2023)	infr	207,35	218,37	750	1,2
7	К-сть пошкодженого житла в тисячах (06.2023)	dwelling	1,98	5,65	22,7	0

Методи статистичного аналізу. Для визначення динаміки нерівності порівнювали статистичні моделі, побудовані на основі вибірок 2018 та 2022 рр., які мають узгоджену структуру залежних і незалежних змінних. Побудовано 3 бінарні логістичні моделі для 2018 р. та 3 моделі для 2022 р., де змінними були бінарні фіктивні змінні, які вимірювали, чи досягнув учень чи учениця 2-го базового або вищого рівня з математики, читання та природничих наук. Незалежними змінними були бінарні фіктивні змінні категорій квартилів індексу ESCS, типу поселення, типу закладу освіти, а також гендеру. За умови поглиблення нерівності освітніх здобутків очікувалося, що відношення шансів привілейованих категорій учнів до референтної непривільованої категорії збільшаться.

Також побудовано 6 ідентичних за структурою моделей множинної лінійної регресії, де залежними змінними були кількісні шкали грамотності з трьох освітніх галузей, розподіли яких наближені до нормального. Шкали грамотності обчислювали на основі середніх значень 10 правдоподібних значень (*plausible values*) кожної шкали грамотності. Незалежними змінними були індекс ESCS та бінарні фіктивні змінні категорій типу поселення, типу закладу освіти, тривалості дошкільного навчання та догляду. Додатково показники контролювали за гендером та віком. За умови поглиблення нерівності освітніх здобутків очікувалося, що коефіцієнти незалежних змінних у рівнянні та коефіцієнти детермінації збільшаться.

Насамкінець, для перевірки припущень щодо наявності статистично значущого негативного впливу змінних регіональних ефектів війни на основі даних 2022 р. побудовано 3 моделі ієрархічної множинної лінійної регресії. Залежними змінними були шкали освітніх здобутків. На першому етапі побудовано моделі тільки

зі змінними війни як предикторами. На другому етапі до моделі додавали соціально-економічні змінні, використовувані на попередніх етапах аналізу. У результаті порівнювали не тільки коефіцієнти змінних війни за відсутності та наявності соціально-економічних змінних, а й коефіцієнти останніх і як вони змінюються з додаванням змінних війни.

Перед побудовою моделей проведено дисперсійний аналіз та t-тести для визначення статистичної значущості відмінностей в освітніх здобутках між різними категоріями учнів. Під час підрахунку освітніх втрат за основу брали припущення про те, що 20 балів за шкалами грамотності з математики, читання та природничих наук становить приблизний еквівалент одному року навчання в школі (Бичко та ін., 2023). Дані масиву зважували за фінальними вагами для учнів / учениць (W_FSTUWT).

Величина та рівень стратифікованості освітніх втрат серед дітей шкільного віку

Освітні втрати — це центральний концепт, який дослідники намагаються виміряти як наслідок переривання навчання дітей через різні надзвичайні події. В Україні різке переривання навчання відбулося під час пандемії протягом 2020–2021 рр. та під час повномасштабного вторгнення 2022 р. Упродовж цих двох періодів тривав процес формування та накопичення освітніх втрат серед різних вікових когорт дітей. Дані PISA за 2018 та 2022 рр. дають змогу провести порівняльний аналіз освітніх здобутків дітей 15-річного віку для виявлення цих втрат.

Із 6 рівнів за шкалами грамотності PISA 2-й рівень є базовим. Досягнення цього рівня означає наявність у дітей щонайменше базових знань і навичок на етапі завершення базової середньої освіти. Частка учнів та учениць вікової когорти

Таблиця 4. Розподіл учнів та учениць за досягнутими рівнями шкал грамотності за 2018 та 2022 рр.

Освітня галузь	Рівні	2018		2022	
		п	%	п	%
Математика	Нижче за рівень 1	19	0,5	4	0,2
	Рівень 1	1449	35,5	1565	42,2
	Рівень 2	1187	28,0	1031	26,4
	Рівень 3	936	21,4	814	20,1
	Рівень 4	484	11,0	343	8,4
	Рівень 5	135	3,1	103	2,4
	Рівень 6	25	0,6	16	0,4
Читання	Нижче за рівень 1	3	0,1	4	0,2
	Рівень 1	1066	26,0	1464	39,3
	Рівень 2	1169	28,2	1250	32,4
	Рівень 3	1278	29,3	851	20,9
	Рівень 4	606	13,8	279	6,4
	Рівень 5	112	2,6	27	0,7
	Рівень 6	1	0,0	1	0,0
Природничі науки	Нижче за рівень 1	19	0,5	22	0,7
	Рівень 1	1078	26,4	1197	32,5
	Рівень 2	1310	31,1	1221	31,6
	Рівень 3	1154	26,6	1017	25,2
	Рівень 4	565	12,9	360	8,6
	Рівень 5	104	2,4	56	1,4
	Рівень 6	5	0,1	3	0,1
Обсяг вибірки		4235		3876	

2006–2007 р. н., яка не пододала 2-й рівень, є значно більшою порівняно з дітьми 2002 р. н. (див. табл. 4). Наприклад, з математики у 2018 р. така частка становила 36 %, а за 2022 р. — 42,4 %. Із природничих наук частка зросла з 26,9 % до 33,2 %. Найбільша різниця в частках учнів та учениць, які не досягли базового рівня, спостерігається з читання, а саме збільшення з 26,1 % до 39,5 %. За іншими рівнями різниця не надто суттєва або в межах похибки. Тобто одна з виявлених тенденцій щодо освітніх втрат — це зростання частки дітей, які не мають базових знань і навичок у трьох ключових освітніх галузях.

Загалом втрати з математики становлять 0,5 навчального року, з природничих наук — 0,8, з читання — 1,8 (див. табл. 5). Чинники суттєво більших освітніх втрат із читання порівняно з іншими освітніми галузями в контексті переривань освіти та дистанційного навчання, очевидно, можна пояснити надзвичайною складністю для закладів освіти забезпечити належне формування та якісний розвиток читацьких навичок; підвищеною важливістю участі батьків у процесі

навчання дітей, тоді як умови війни цьому аж ніяк не сприяють. Цілком імовірний також негативний вплив частого користування гаджетами на читацькі здібності дітей та погіршення результатів з читання через воєнні умови й обставини тестування PISA-2022 тощо.

Ключовим у контексті динаміки освітньої нерівності є процес стратифікації освітніх втрат, за яким втрати накопичуються серед дітей, котрі походять із несприятливого соціального середовища. Попередні узагальнені показники не дають змоги оцінити, наскільки різняться сформовані втрати серед різних соціально-економічних категорій дітей. Під час підрахунку втрат для окремих категорій, як і очікувалося, було виявлено диференціацію показників, однак вони вказують, на перший погляд, на абсолютно обернений ефект (див. табл. 6).

Неочікувано найбільші освітні втрати виявлено серед представників найвищого та середнього квантилів індексу ESCS з усіх освітніх галузей: наприклад, діти найвищого квантилю ESCS мають втрати з математики, які становлять 0,9 року, порівняно із втратами в 0,2 року

Таблиця 5. Узагальнені освітні втрати серед учнів та учениць із 17 регіонів України та м. Києва

Освітня галузь	Бали		Втрати в балах	Втрати в роках	Втрати вмісяцях
	2018	2022			
Математика	451,7	440,8	-10,8	-0,5	-6,5
Читання	464,4	427,5	-36,8	-1,8	-22,1
Природничі науки	466,6	450,2	-16,4	-0,8	-9,8

Таблиця 6. Освітні втрати серед основних соціально-демографічних категорій учнів та учениць

	Категорії	Математика	Читання	Природничі науки
		Освітні втрати в роках		
Квартиль ESCS	Найнижчі 25 % ESCS	-0,2	-1,6	-0,7
	Середні 50 % ESCS	-0,7	-2,0	-0,9
	Найвищі 25 % ESCS	-0,9	-2,2	-1,1
Тип поселення	Село	0,6	-1,1	-0,1
	Селище	-1,3	-2,7	-1,5
	Невелике місто	0,2	-1,2	-0,2
	Місто	-1,2	-2,4	-1,1
	Велике місто	0,4	-0,7	0,1
Тип закладу освіти	Коледж, технікум, професійно-технічний заклад освіти	-1,7	-2,4	-1,3
	Середня школа, навчально-виховний комплекс	-0,4	-2,2	-1,0
	Ліцей, гімназія, спеціалізована школа	-2,3	-3,7	-2,7
Гендер	Дівчата	-0,6	-2,2	-0,8
	Хлопці	-0,5	-1,6	-0,9

для найнижчого квартилю. Тенденція накопичення більших втрат також спостерігається серед дітей із більш привілейованих закладів освіти, а саме ліцей, гімназій та спеціалізованих шкіл, порівняно з учнями ЗПТО, середніх шкіл та навчально-виховних комплексів.

Виявлені тенденції, ймовірно, могли бути спричинені масштабним зовнішнім переміщенням сімей із вищими (вищій і вище-середній) соціально-економічними статусами через війну. Як наслідок це призвело до того, що для найвищого та середнього квартилів ESCS та для умовно «привілейованих» закладів освіти показники освітніх втрат більші порівняно з найнижчим квартилем та іншими закладами освіти. Це підтверджується показниками ESCS для обох вибірок (див. табл. 2).

За типом поселення показники більш гетерогенні й не вказують на чітку тенденцію до накопичення освітніх втрат серед дітей із сіл, селищ та невеликих міст. Деякі категорії учнів та учениць з різних типів поселення навіть трохи випереджають своїх попередників за освітніми здобутками. У гендерному розрізі більші освітні втрати виявлено серед дівчат із читання.

Враховуючи показники диференційованих освітніх втрат, припущення про концентрацію втрат серед дітей менш сприятливого для успішного навчання соціального походження і середовища не підтверджується за даними PISA 2018 та 2022 рр. Навпаки, виявлено обернений ефект накопичення більших втрат серед більш соціально привілейованих категорій дітей за відповідними вибірковою сукупності 2022 року даними. Тобто вся вікова когорта дітей 2006–2007 р. н. «опустилася» за своїм рівнем освітніх здобутків,

зумовлених переривання освіти через війну та пандемію, однак діти зі сприятливого соціального середовища «опустилися» більше, тому що, ймовірно, сім'ї з найбільш забезпечених прошарків населення за індексом ESCS, переважно мешканці великих міст, виїхали за кордон після початку вторгнення.

Динаміка нерівності освітніх здобутків серед дітей шкільного віку

Попри виявлені ефекти формування більших освітніх втрат серед дітей з більш сприятливого соціального середовища, залишається відкритим питання про те, чи посилюється зв'язок між виокремленими соціально-економічними чинниками та освітніми здобутками дітей у контексті війни.

Моделі бінарних логістичних регресій. Результати простих бінарних логістичних регресій, побудованих окремо для кожної фіктивної змінної соціально-економічних категорій для виявлення шансів досягти базового 2-го або вищого рівня, вказують на зменшення шансів для всіх соціально-економічних категорій учнів та учениць 2022 р. порівняно з 2018 р. (див. табл. 7). Ці показники співвідносяться з наведеними вище відсотковими розподілами учнів та учениць за досягнутими рівнями та виявленими освітніми втратами. Однак показники логістичних регресій дають детальнішу інформацію щодо розподілу шансів за соціально-економічними чинниками. Наприклад, якщо порівнювати показники 2018 та 2022 рр., то шанси знизилися у два або три рази для багатьох категорій, але найбільше — для найвищого квартилю

Таблиця 7. Розподіл шансів досягнення рівня 2 або вищого за шкалами грамотності серед соціально-демографічних категорій учнів та учениць

	Досягнення рівня 2 або вищого					
	Математика		Читання		Природничі науки	
	2018	2022	2018	2022	2018	2022
	Шанси		Шанси		Шанси	
Економічний, соціальний та культурний статус (ESCS)						
< 25 % ESCS	0,7*	0,5*	1,2*	0,6*	1,2*	0,9*
50 % ESCS	1,9*	1,3*	3,1*	1,6*	2,9*	2,0*
> 75 % ESCS	5,4*	3,2*	8,5*	3,3*	8,8*	4,6*
Тип поселення						
Село	0,6*	0,8*	1,2*	0,8*	1,2*	1,2*
Селище	1,7*	1,0	2,6*	1,1*	2,6*	1,4*
Невелике місто	1,5*	1,6*	2,5*	1,8*	2,4*	2,3*
Місто	2,9*	1,7*	4,8*	2,3*	4,3*	2,7*
Велике місто	5,7*	3,8*	9,3*	4,2*	9,5*	4,7*
Тип закладу освіти						
ЗПТО	1,3*	0,5*	1,8*	0,7*	1,8*	0,9*
ЗОШ	1,5*	1,2*	2,6*	1,2*	2,5*	1,8*
Ліцей	6,3*	2,0*	10,7*	2,2*	9,3*	2,8*
Стать						
Дівчата	1,7*	1,3*	4,4*	2,0*	2,9*	2,2*
Хлопці	1,8*	1,4*	2,0*	1,2*	2,6*	1,8*

Рівень статистичної значущості: *0,001; **0,05; ***0,1.

Умовні позначення: ЗПТО — професійно-технічні заклади освіти, коледжі та технікуми;

ЗОШ — середня школа та навчально-виховний комплекс;

Ліцей — ліцей, гімназія, спеціалізована школа.

Таблиця 8. Показники множинних бінарних логістичних моделей

	Досягнення рівня 2 або вищого					
	Математика		Читання		Природничі науки	
	2018	2022	2018	2022	2018	2022
	Відношення шансів		Відношення шансів		Відношення шансів	
Економічний, соціальний та культурний статус (ESCS)						
< 25 % ESCS	–	–	–	–	–	–
50 % ESCS	2,1 (2,0 2,2)*	1,8 (1,7 1,8)*	1,7 (1,6 1,7)*	1,9 (1,8 2,0)*	1,7 (1,7 1,8)*	1,8 (1,8 1,9)*
> 75 % ESCS	4,8 (4,6 5,0)*	3,3 (3,2 3,4)*	3,3 (3,2 3,5)*	2,9 (2,8 3,0)*	4,1 (3,9 4,2)*	2,9 (2,8 3,0)*
Тип поселення						
Село	–	–	–	–	–	–
Селище	1,8 (1,7 1,9)*	1,2 (1,2 1,3)*	1,7 (1,6 1,8)*	1,4 (1,3 1,4)*	1,8 (1,7 1,9)*	1,1 (1,1 1,2)*
Невелике місто	2,1 (2,0 2,2)*	2,3 (2,2 2,4)*	2,2 (2,1 2,3)*	2,6 (2,5 2,7)*	2,1 (2,1 2,2)*	2,0 (2,0 2,1)*
Місто	3,6 (3,4 3,7)*	2,7 (2,6 2,8)*	4,1 (3,9 4,2)*	3,7 (3,5 3,9)*	3,7 (3,5 3,8)*	2,9 (2,8 3,0)*
Велике місто	4,7 (4,5 4,9)*	4,4 (4,1 4,7)*	6,2 (5,9 6,6)*	4,5 (4,2 4,8)*	5,4 (5,1 5,7)*	3,9 (3,6 4,2)*
Тип закладу освіти						
ЗПТО	–	–	–	–	–	–
ЗОШ	1,9 (1,8 2,0)*	2,9 (2,8 3,1)*	2,4 (2,3 2,5)*	2,4 (2,3 2,5)*	2,4 (2,3 2,4)*	2,9 (2,7 3,0)*
Ліцей	3,4 (3,2 3,5)*	4,1 (3,9 4,2)*	4,2 (4,0 4,4)*	3,7 (3,6 3,8)*	3,4 (3,2 3,5)*	3,7 (3,6 3,9)*
Стать						
Дівчата	–	–	–	–	–	–
Хлопці	1,1 (1,1 1,1)*	1,1 (1,1 1,1)*	0,4 (0,4 0,4)*	0,5 (0,5 0,5)*	0,9 (0,9 0,9)*	0,8 (0,8 0,8)*
Constant	0,0*	0,0*	0,1*	0,1*	0,1*	0,1*
Correct %	71,5	67,6	77,9	69,5	76,5	69,2
Cox&Snell R2	17,2	16,2	17,2	17,6	14,6	14,4
Nagelkerke R2	23,8	21,7	25,5	23,6	21,4	19,7

Рівень статистичної значущості: *0,001; **0,05; ***0,1.

ESCS, мешканців великих міст та учнів більш привілейованих закладів освіти, що відповідає описаним вище тенденціям.

Один із способів визначити динаміку глибини нерівності в освітніх здобутках — це з'ясувати, як змінилося відношення шансів досягти базового або вищого рівня знань для більш привілейованих категорій учнів та учениць порівняно з менш привілейованими категоріями як референтними групами. Зі збільшенням глибини нерівності відношення шансів має збільшитися, і навпаки.

За результатами порівняльного аналізу показників множинних бінарних логістичних моделей регресії (див. табл. 8) спостерігається зменшення відношення шансів як за квантилями соціально-економічного статусу, типу поселення, так і за тривалістю дошкільного навчання та догляду. Наприклад, за даними 2018 р. з математики відношення шансів для середнього та найвищого квантилів ESCS становлять 2,1 та 4,8 відповідно, тоді як для 2022 р. — 1,8 та 3,3 відповідно. Єдине збільшення відношення шансів спостерігається за типами закладу освіти тільки з математики та природничих наук.

Виявлена тенденція вказує на те, що ймовірність досягти рівня 2 або вищого для більш привілейованих категорій учнів та учениць зменшилася порівняно з учнями та ученицями з несприятливого соціального середовища як референтної категорії. Тобто залежність між соціально-економічними чинниками та ймовірністю досягти базового або вищого рівня зменшилася.

Моделі множинних лінійних регресій. Побудова моделей логістичних регресій уможливило отримання показників, які трактуються через категорії шансів, ймовірності. Порівняльний аналіз показників моделей лінійних регресій дає змогу оцінити зміну міри та міцності зв'язку між соціально-економічними чинниками та освітніми здобутками. За результатами порівняння лінійних моделей спостерігається суттєве зниження коефіцієнтів індексу соціально-економічного статусу з усіх освітніх галузей, що вказує на послаблення залежності між цим чинником та освітніми здобутками. Наприклад, з математики коефіцієнт знизився з 33,3 до 24,2 (див. табл. 9).

Для інших категорій коефіцієнти також знизилися, однак щодо великого міста коефіцієнти

Таблиця 9. Показники множинних лінійних регресійних моделей

	Математика		Читання		Природничі науки	
	2018	2022	2018	2022	2018	2022
	Коефіцієнти		Коефіцієнти		Коефіцієнти	
Економічний, соціальний та культурний статус (ESCS)						
ESCS	33,3 (32,7 33,8)*	24,2 (23,7 24,8)*	30,6 (30,1 31,2)*	23,3 (22,8 23,9)*	29,2 (28,7 29,8)*	24,0 (23,4 24,6)*
Тип поселення						
Село	–	–	–	–	–	–
Селище	23,2 (21,8 24,6)*	6,8 (5,4 8,2)*	29,1 (27,7 30,4)*	11,7 (10,3 13,1)*	19,4 (18,0 20,7)*	3,1 (1,7 4,5)*
Невелике місто	30,8 (29,5 32,0)*	35,5 (34,1 36,9)*	41,5 (40,2 42,8)*	42,4 (40,9 43,9)*	33,5 (32,3 34,8)*	31,2 (29,7 32,7)*
Місто	51,9 (50,7 53,2)*	40,2 (38,9 41,6)*	64,3 (63,0 65,6)*	51,1 (49,7 52,5)*	52,2 (50,9 53,5)*	42,8 (41,3 44,2)*
Велике місто	59,6 (58,2 61,0)*	79,4 (77,5 81,4)*	61,6 (60,1 63,0)*	80,3 (78,2 82,3)*	51,6 (50,2 53,0)*	71,4 (69,4 73,4)*
Тип закладу освіти						
ЗПТО	–	–	–	–	–	–
ЗОШ	29,6 (28,6 30,6)*	48,0 (46,6 49,4)*	39,5 (38,5 40,5)*	38,4 (36,9 39,8)*	36,2 (35,2 37,2)*	34,9 (33,4 36,4)*
Ліцей	49,1 (48,0 50,3)*	61,6 (60,4 62,8)*	58,1 (56,9 59,3)*	57,5 (56,3 58,8)*	56,8 (55,7 57,9)*	51,3 (50,0 52,6)*
Вік і стать						
Вік	11,1 (9,8 12,5)*	13,7 (12,2 15,2)*	11,6 (10,2 12,9)*	9,4 (7,9 10,9)*	7,6 (6,3 8,9)*	9,9 (8,4 11,5)*
Стать (хлопці)	7,1 (6,3 7,8)*	12,2 (11,3 13,1)*	-32,3 (-33,0 -31,5)*	-22,4 (-23,3 -21,6)*	2,1 (1,4 2,9)*	-1,2 (-2,1 -0,3)**
Constant	215,5 (194,0 236,9)	143,1 (119,6 166,6)	268,9 (247,1 290,8)	245,7 (221,3 270,1)	293,2 (271,6 314,7)	241,3 (216,7 266,0)
R2	27,5	27,4	30,9	28,4	25,4	23,9

Рівень статистичної значущості: *0,001; **0,05; ***0,1.

набагато вищі з усіх освітніх галузей. Наприклад, з математики коефіцієнт збільшився з майже 60 до 79. Для привілейованих закладів освіти коефіцієнти вищі тільки з математики. Додатково коефіцієнти детермінації моделей за 2022 р. трохи менші за 2018 р., що вказує на невелике зменшення міцності зв'язку між соціально-економічними чинниками та освітніми здобутками.

Результати порівняння лінійних регресій підтверджують виявлені показники логістичних регресій та освітніх втрат, вказуючи на послаблення

міри та міцності зв'язку між соціально-економічними чинниками та освітніми здобутками. Відповідно, за даними 2022 р. простежується початкова тенденція зменшення освітньої нерівності серед 17 регіонів України та м. Києва із врахуванням зовнішнього переміщення сімей із високим соціально-економічним статусом та наявності методологічних обмежень PISA-2022.

Для перевірки наявності регіональних ефектів війни побудовано ієрархічну регресійну модель, яка на першому етапі складалася лише

Таблиця 10. Ефекти війни

	Математика		Читання		Природничі науки	
	Коефіцієнти		Коефіцієнти		Коефіцієнти	
	Етап 1 Окремі моделі	Етап 2 Об'єднані моделі	Етап 1 Окремі моделі	Етап 2 Об'єднані моделі	Етап 1 Окремі моделі	Етап 2 Об'єднані моделі
Змінні війни						
schdmg	0,316 (0,300 0,332)*	0,117 (0,101 0,133)*	0,240 (0,223 0,257)*	0,020 (0,004 0,036)**	0,306 (0,289 0,323)*	0,115 (0,099 0,132)*
airdur	-0,047 (-0,052 -0,041)*	0,004 (-0,001 0,009)	-0,035 (-0,040 -0,029)*	0,022 (0,017 0,027)*	-0,039 (-0,045 -0,034)*	0,012 (0,007 0,018)*
explos	-0,205 (-0,236 -0,174)*	-0,220 (-0,248 -0,191)*	-0,250 (-0,282 -0,218)*	-0,235 (-0,264 -0,207)*	-0,281 (-0,313 -0,250)*	-0,272 (-0,301 -0,243)*
idp	0,0 (0,0 0,0)*	0,0 (0,0 0,0)*	0,0 (0,0 0,0)*	0,0 (0,0 0,0)*	0,0 (0,0 0,0)*	0,0 (0,0 0,0)*
shelter	-0,009 (-0,009 -0,008)*	-0,004 (-0,004 -0,004)*	-0,011 (-0,011 -0,010)*	-0,006 (-0,006 -0,005)*	-0,010 (-0,010 -0,009)*	-0,005 (-0,005 -0,005)*
infr	-0,028 (-0,031 -0,026)*	-0,005 (-0,008 -0,002)*	-0,024 (-0,027 -0,021)*	-0,004 (-0,006 -0,001)**	-0,017 (-0,020 -0,014)*	0,002 (-0,001 0,005)
dwelling	-4,038 (-4,189 -3,887)*	-2,432 (-2,606 -2,259)*	-3,416 (-3,573 -3,259)*	-1,848 (-2,027 -1,669)*	-3,722 (-3,877 -3,568)*	-2,334 (-2,515 -2,152)*
redzone	-0,026 (-0,049 -0,004)**	-0,021 (-0,041 0,0)**	0,005 (-0,018 0,029)	0,047 (0,026 0,068)*	-0,038 (-0,061 -0,015)*	-0,025 (-0,046 -0,003)**
Constant	442,4 (439,7 445,1)	–	420,8 (418,0 423,7)	–	446,6 (443,8 449,4)	–
R2	6,9	–	7,1	–	6,5	–
Соціально-економічні змінні						
ESCS	24,2 (23,7 24,8)*	24,3 (23,7 24,8)*	23,3 (22,8 23,9)*	23,4 (22,8 24,0)*	24,0 (23,4 24,6)*	24,1 (23,5 24,7)*
Село	–	–	–	–	–	–
Селище	6,8 (5,4 8,2)*	6,9 (5,5 8,3)*	11,7 (10,3 13,1)*	10,5 (9,1 12,0)*	3,1 (1,7 4,5)*	2,1 (0,7 3,6)**
Невелике місто	35,5 (34,1 36,9)*	33,0 (31,6 34,4)*	42,4 (40,9 43,9)*	39,0 (37,5 40,5)*	31,2 (29,7 32,7)*	27,4 (25,9 28,9)*
Місто	40,2 (38,9 41,6)*	39,4 (38,0 40,8)*	51,1 (49,7 52,5)*	50,5 (49,1 51,9)*	42,8 (41,3 44,2)*	42,2 (40,8 43,6)*
Велике місто	79,4 (77,5 81,4)*	41,1 (38,0 44,1)*	80,3 (78,2 82,3)*	36,6 (33,4 39,7)*	71,4 (69,4 73,4)*	26,7 (23,5 29,9)*
ЗПТО	–	–	–	–	–	–
ЗОШ	48,0 (46,6 49,4)*	50,6 (49,1 52,1)*	38,4 (36,9 39,8)*	41,6 (40,1 43,2)*	34,9 (33,4 36,4)*	39,4 (37,8 40,9)*
Ліцей	61,6 (60,4 62,8)*	64,7 (63,5 66,0)*	57,5 (56,3 58,8)*	61,9 (60,6 63,2)*	51,3 (50,0 52,6)*	55,4 (54,0 56,7)*
Стать (хлопці)	12,2 (11,3 13,1)*	12,8 (12,0 13,7)*	-22,4 (-23,3 -21,6)*	-21,8 (-22,7 -21,0)*	-1,2 (-2,1 -0,3)**	-0,4 (-1,3 0,4)
Constant	143,1 (119,6 166,6)	126,0 (102,4 149,6)	245,7 (221,3 270,1)	217,9 (193,5 242,3)	241,3 (216,7 266,0)	217,7 (192,9 242,4)
R2	27,4	28,3	28,4	29,9	23,9	25,2

зі змінних війни, а на другому етапі контролювалася за всіма соціальними змінними, які використовували на попередніх етапах аналізу.

За результатами побудови моделі на першому етапі коефіцієнти змінних війни виявилися статистично значущими та мають негативні показники з усіх освітніх галузей (див. табл. 10). Також коефіцієнт змінної кількості закладів освіти, пошкоджених у регіоні, має позитивне значення, що можна пояснити тим, що найбільше закладів освіти пошкоджено в містах, діти з яких мають вищі результати PISA. Найбільші негативні коефіцієнти наявні для змінної кількості пошкодженого житла, а саме -3,4, -3,7, -4,0; для кількості зафіксованих у медіа вибухів (-0,21, -0,25, -0,28), а також для кількості пошкоджених закладів освіти (0,24, 0,31, 0,32). Коефіцієнти детермінації моделей для математики, читання та природничих наук перебувають на рівні 6,5, 6,9 та 7,1, що вказує на те, що змінні війни без контролю за соціально-економічними змінними здатні пояснювати до 7 % варіації освітніх здобутків. Показники моделі на першому етапі попередньо підтверджують припущення про наявність статистично значущих негативних ефектів війни на освітні здобутки дітей, які нерівномірно розподіляються серед регіонів України та серед яких найбільший ефект наявний у змінній кількості зруйнованого житла.

У контексті визначення ефектів війни потрібно здійснювати контроль показників за соціально-економічними змінними для унеможливлення сильно скошених показників та хибних висновків. Після додавання соціально-економічних змінних на другому етапі ієрархічної регресії коефіцієнти змінних війни зменшилися, для деяких змінних — удвічі, зокрема з математики змінна щодо житла зменшилася з -4,0 до -2,4. Окрім цього, статистично незначущими виявилися коефіцієнти змінних щодо тривалості повітряних тривог для математики та обсягів руйнувань інфраструктури для природничих наук. Також для деяких змінних рівень статистичної значущості знизився з 0,001 до 0,05. Соціально-економічні змінні «перебрали на себе» частину ефектів змінних війни, що цілком прогнозовано з огляду на результати попередніх досліджень. Попри зменшення коефіцієнтів, більшість змінних війни залишилися статистично значущими та мають негативні показники.

Аналіз змін коефіцієнтів соціально-економічних змінних показує, що коефіцієнти для дітей із великих міст зменшилися: для математики — в 1,9 раза, для читання — у 2,2 раза, для природничих наук — у 2,7 раза. Спостерігається

невелике збільшення коефіцієнтів для учнів та учениць із середніх шкіл і ліцеїв. Щодо великих міст таке суттєве зменшення коефіцієнтів вказує на те, що негативні ефекти війни найбільше розподілені саме серед дітей із великих міст: ймовірно, це пов'язано з більшою кількістю пошкодженого житла, обстрілів, повітряних тривог, руйнувань освітньої та іншої інфраструктури тощо. Подібне зменшення коефіцієнтів після додавання змінних війни, але вже для абітурієнтів з обласних центрів України, також виявлено в іншому дослідженні авторів (Закотюк & Прохорова, 2024). З огляду на виявлені ефекти війни в Україні, ймовірно, має найбільший негативний вплив у контексті освітніх здобутків на дітей із великих міст, що також може бути додатковим поясненням виявлених освітніх втрат серед більш привілейованих категорій дітей та зменшення залежності між індексом ESCS та освітніми здобутками (вихідці з великих міст мають порівняно вищі соціально-економічні статуси).

Насамкінець, коефіцієнти детермінації моделей, які містили змінні війни та соціально-економічні змінні, вищі за коефіцієнти моделей, які мали тільки соціально-економічні змінні. Коефіцієнти збільшилися на 0,9, 1,5 та 1,3 пункта для математики, читання та природничих наук відповідно. Пояснювальна сила моделі з додаванням змінних війни збільшилася, останні здатні пояснювати до 1,5 % варіації освітніх здобутків. Також показники констант нижчі в об'єднаних моделях.

Одержані результати вказують на наявність статистично значущого впливу змінних війни. Відповідно підтверджується теза про те, що ефекти війни нерівномірно розподіляються серед дітей шкільного віку. Підтверджується регіональна диференціація ефектів, а також наявність більшого негативного впливу на дітей із великих міст. Найвищі показники для змінної пошкодженого житла можна пояснити тим, що, ймовірно, ця змінна частково вимірює непрямий канал впливу війни на освітню нерівність, який стосується бідності, погіршення матеріального становища сімей. Руйнування або пошкодження житла є трагічною подією для сім'ї, адже зазвичай житло є найціннішим матеріальним активом домогосподарства, втрата якого дуже різко погіршує матеріальне становище сім'ї. Як імовірний наслідок через різні механізми на мікрорівні, які стосуються сімейної педагогіки, переоцінки важливості освіти для дітей, стресу, зменшення сімейних видатків на освіту тощо, освітні здобутки дітей погіршуються, особливо серед дітей із великих міст України, які зазнають найбільших обстрілів. Виявлені знахідки потребують подальших

детальних досліджень, особливо тих, які окреслять мікрорівневі механізми впливу війни на освітню нерівність у суспільстві.

На жаль, Україна стала сучасним прикладом того, що війна — це комплексне багатовимірне явище макрорівня, яке за своїм потенціалом здатне швидко та на довгий період часу порушити соціальний порядок та змінити усталені зразки соціальної нерівності в суспільстві, зокрема в освіті, нерівномірно розподіляючи стратифіковані негативні ефекти. У результаті війни та, ймовірно, її попередниці пандемії серед дітей шкільного віку з відібраних регіонів України сформувалися освітні втрати, які сягають рівня від пів року до майже двох років шкільного навчання. Виявлені втрати накопичилися серед дітей зі сприятливого соціального середовища, що, ймовірно, можна пояснити зовнішнім переміщенням сімей із високими соціально-економічними статусами, що призвело до обернених ефектів стратифікації освітніх втрат. Додатково суттєво збільшилася частка дітей, які не досягли базового або вищого рівня, а шанси досягти цих рівнів повсюдно зменшилися серед усіх соціально-економічних категорій дітей. Порівняльний аналіз моделей залежності освітніх здобутків від соціально-економічних чинників вказує на зменшення цієї залежності, з чого, за наявними даними PISA та беручи до уваги методологічні обмеження, можна зробити попередній висновок, що глибина освітньої нерівності серед українських дітей шкільного віку з відібраних регіонів України зменшилася в контексті війни. Негативну динаміку нерівності можна здебільшого пояснити масштабним переміщенням сімей із високими соціально-економічними статусами та мешканців великих міст за кордон, а також більш негативним впливом війни на мешканців великих міст. Як наслідок мобільності великої частки привілейованих дітей і, відповідно, видозмінення соціальної структури українського суспільства відбулося вирівнювання дітей у контексті освітніх здобутків. Виявлена початкова тенденція потребує додаткових емпіричних підтверджень на основі нових даних за різні періоди під час та після війни.

За результатами дослідження виявлено наявність статистично значущих регіональних ефектів війни, які негативно впливають на освітні здобутки дітей та нерівномірно розподіляються серед регіонів України. Найбільші ефекти наявні у змінній кількості зруйнованого житла в регіоні. Ймовірно, це вказує на високу значущість не тільки каналу впливу війни на нерівність в освіті через переміщення людей, а й на високу

значущість непрямих каналів, які стосуються бідності, погіршення матеріального становища сімей, стресу тощо. Також у межах перевірки наявності ефектів війни виявлено, що діти з великих міст найбільше втрачають в освітніх здобутках через негативні впливи війни. З огляду на ці результати війна в Україні нерівномірно та негативно впливає на освітні здобутки дітей, особливо серед вихідців із великих міст.

Виявлені тенденції попередньо вказують на те, що війна в Україні, враховуючи її інтенсивність та потенційну довготривалість, може суттєво змінити зразки соціальної нерівності в українському суспільстві, зокрема в освіті. Щоб достеменно визначити, в якому напрямку здебільшого будуть ці зміни — вирівнювання чи поглиблення нерівності, потрібно провести низку досліджень, які б стосувалися динаміки як освітньої та економічної нерівності, так і змін у зразках соціальної мобільності після закінчення війни та досягнення відносної стабільності в українському суспільстві. Можна припустити, що виявлена тенденція зменшення глибини освітньої нерівності серед дітей шкільного віку лише точково спровокована зовнішнім переміщенням сімей. Імовірно, зі збільшенням тривалості та інтенсивності війни можна буде спостерігати виражену стратифікацію освітніх втрат і посилення залежності освітніх здобутків від соціально-економічних чинників та змінних війни серед дітей.

У процесі осмислення отриманих результатів постає низка питань, які потребують подальших досліджень. Чи відбувався все ж таки процес стратифікації освітніх втрат, який важко виявити через зміни в соціально-демографічній структурі регіонів за соціально-економічним статусом сімей через війну? Чи є виявлені показники освітніх втрат індикаторами того, що нинішня війна в Україні має сильніший негативний вплив на більш соціально привілейовані прошарки населення? Наявні дані поки що не дають відповіді на ці питання.

Поточного 2025 року Україна вдруге за час повномасштабної війни взяла участь у міжнародному дослідженні PISA. Майбутнє оприлюднення відповідних емпіричних даних уможливить подальше оцінювання освітніх втрат серед дітей шкільного віку та динаміки освітньої нерівності, що вкрай важливо для розуміння першочергових завдань, ресурсів та шляхів ефективного подолання завданих війною втрат, найважчими серед яких є втрати людські, як людських життів, так і людських знань, умінь і навичок.

Список використаної літератури

- Бичко, Г., Вакулєнко, Т., Лісова, Т., Мазорчук, М., Терещенко, В., Раков, С., Горох, В., та ін. (2023). *Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022* (В. Терещенко та І. Клименко, ред.). Український центр оцінювання якості освіти. https://pisa.testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/PISA-2022_Nacjonalnyj-zvit_povnyj.pdf
- Васильченко, А., & Оксамитна, С. (2009). Соціальна диференціація освітніх можливостей за результатами міжнародного проекту PISA: досвід для України. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 96, 13–21. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c69b7114-9363-4804-84f3-ae357f3fc24/content>
- Заколюк, А., & Оксамитна, С. (2024). Основні канали та наслідки впливу війни на освітню нерівність у суспільстві. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 7, 70–83. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.70-83>
- Заколюк, А., & Прохорова, А. (2024). (Не)рівність доступу до вищої освіти абітурієнтів та абітурієнтток Національного університету «Києво-Могилянська академія» 2023 року за результатами національного мультипредметного тесту. *Габітус*, 68, 16–23. <https://doi.org/10.32782/2663-5208>
- Мінстратегпром. (2024). *Залізне укриття*. <https://www.ironshelter.gov.ua/>
- МОН. (2024). *Освіта під загрозою*. <https://saveschools.in.ua/>
- МОН. (2025). *Освіта під загрозою*. <https://saveschools.in.ua/>
- Олійник, В. (2023, 26 травня). *Найбільше ВПО у східних областях і на Київщині — результати дослідження Руху ЧЕСНО*. ЧЕСНО. <https://www.chesno.org/post/5625/>
- Сидорук, А. (2025). Генцид проти освіти: Як рф нищить навчальну систему в Україні. <https://biz.nv.ua/ukr/experts/>
- osvita-v-ukrajini-protistojit-vorogu-chomu-rosiya-cilespryamovano-znishchuye-ukrajinski-shkoli-50518620.html
- Статистика повітряних тривог в Україні. (2025). <https://air-alarms.in.ua/>
- Blanden, J., Doepke, M., & Stuhler, J. (2023). Chapter 6 – Educational inequality. In E. A. Hanushek, S. Machin, & L. Woessmann (Eds.), *Handbook of the Economics of Education* (pp. 405–497), Vol. 6. Elsevier. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1574069222000034>
- Education under Attack 2024. (2024). GCPEA. https://protecting-education.org/wp-content/uploads/eua_2024_ukraine.pdf
- KSE. (2023b, 26 червня). *Понад \$54 млрд — збитки житлового фонду України внаслідок повномасштабної війни на кінець травня 2023 року*. <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/ponad-54-mlrd-zbitki-zhitloвого-fondu-ukrayini-vnaslidok-povnomasshtabnoyi-viyni-na-kinets-travnja-2023-roku/>
- KSE. (2023a, березень). *Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення*. https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf
- OECD. (2019). *PISA 2018 Results (Volume II): Where All Students Can Succeed*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/b5fd1b8f-en>
- The World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations. (2025). *Ukraine rapid damage and needs assessment (RDNA4)*. World Bank Publications. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099022025114040022/pdf/P180174-ca39eccd-ea67-4bd8-b537-ff73a675a0a8.pdf>

References

- Blanden, J., Doepke, M., & Stuhler, J. (2023). Chapter 6 – Educational inequality. In E. A. Hanushek, S. Machin, & L. Woessmann (Eds.), *Handbook of the Economics of Education* (pp. 405–497), Vol. 6. Elsevier. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1574069222000034>
- Bychko, H., Vakulenko, T., Lisova, T., Mazorchuk, M., Tereshchenko, V., Rakov, S., Horokh, V., et al. (2023). *Natsionalnyi zvit za rezultaty mizhnarodnoho doslidzhennia yakosti osvity PISA-2022* (V. Tereshchenko & I. Klymenko, Eds.). Ukrainskyi tsentr otsiniuvannia yakosti osvity. https://pisa.testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/PISA-2022_Nacjonalnyj-zvit_povnyj.pdf [in Ukrainian].
- Education under Attack 2024. (2024). GCPEA https://protecting-education.org/wp-content/uploads/eua_2024_ukraine.pdf
- KSE. (2023a, March). *Zvit pro priami zbytky infrastruktury vid ruinuvan vnaslidok viiskovoi ahresii Rosii proty Ukrainy za rik vid pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia*. https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf [in Ukrainian].
- KSE. (2023b, June 26). *Ponad \$54 mlrd — zbytky zhytloвого fondu Ukrainy vnaslidok povnomasshtabnoi viyni na kinets travnia 2023 roku*. <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/ponad-54-mlrd-zbitki-zhitloвого-fondu-ukrayini-vnaslidok-povnomasshtabnoyi-viyni-na-kinets-travnja-2023-roku/> [in Ukrainian].
- Minstrategprom. (2024). *Zalizne ukryttia*. <https://www.ironshelter.gov.ua/> [in Ukrainian].
- Ministry of Education and Science of Ukraine. (2024). *Osvita pid zahrozoju*. <https://saveschools.in.ua/> [in Ukrainian].
- Ministry of Education and Science of Ukraine. (2025). *Osvita pid zahrozoju*. <https://saveschools.in.ua/> [in Ukrainian].
- OECD. (2019). *PISA 2018 Results (Volume II): Where All Students Can Succeed*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/b5fd1b8f-en>
- Oliinyk, V. (2023, May 26). *Naibilshе VPO u skhidnykh oblastiakh i na Kyivshchyni — rezultaty doslidzhennia Rukhu ChESNO*. ChESNO. <https://www.chesno.org/post/5625/> [in Ukrainian].
- Statistics of air alarms in Ukraine. (2025). <https://air-alarms.in.ua/> [in Ukrainian].
- Sidoruk, A. (2025). *Henotsyd proty osvity: Yak rf nyshchyt navchalnu systemu v Ukraini*. <https://biz.nv.ua/ukr/experts/osvita-v-ukrajini-protistojit-vorogu-chomu-rosiya-cilespryamovano-znishchuye-ukrajinski-shkoli-50518620.html> [in Ukrainian].
- The World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations. (2025). *Ukraine rapid damage and needs assessment (RDNA4)*. World Bank Publications. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099022025114040022/pdf/P180174-ca39eccd-ea67-4bd8-b537-ff73a675a0a8.pdf>
- Vasylichenko, A., & Oksamytna, S. (2009). Social differences of educational opportunities as PISA research results: lessons for Ukraine. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 96, 13–21. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c69b7114-9363-4804-84f3-ae357f3fc24/content> [in Ukrainian].
- Zakotiuk, A., & Oksamytna, S. (2024). Main channels and consequences of the influence of war on educational inequality in society. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 7, 70–83. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.70-83> [in Ukrainian].
- Zakotiuk, A., & Prokhorova, A. (2024). (In)equality of access to higher education for applicants to the national university of Kyiv-Mohyla Academy in 2023 based on the results of the national multisubject test. *Habitus*, 68, 16–23. <https://doi.org/10.32782/2663-5208> [in Ukrainian].

Artem Zakotiuk, Svitlana Oksamytna, Viktoria Bondar

EDUCATIONAL LOSSES AND DYNAMICS OF INEQUALITY IN EDUCATIONAL ACHIEVEMENTS OF SCHOOLCHILDREN AT THE INITIAL STAGE OF THE WAR IN UKRAINE

Abstract

The unprecedented fact of conducting the second international study for Ukraine to assess the educational achievements of 15-year-old schoolchildren in the fall of 2022 — PISA — in the midst of a full-scale Russian-Ukrainian war made it possible to compare the results with the previous pre-war PISA-2018 study. During the war, the accumulation of educational losses continues, the share of children who do not have basic knowledge in three key educational areas (reading, mathematics, and science) has been increasing. The process of stratification of educational losses usually involves their accumulation among children from socially and economically disadvantaged backgrounds. Contrary to expectations, the greatest educational losses were found among the highest and middle quartiles of the ESCS index (economic, social and cultural status of the family) across all educational branches. Children in the highest quartile of ESCS have losses in mathematics that amount to 0.9 years, compared to losses of 0.2 years for the lowest quartile. A trend of accumulating greater losses is observed among students in lyceums, gymnasiums, and specialized schools, compared to students in regular secondary schools. By type of settlement, the indicators do not indicate a clear trend of accumulating educational losses among children from villages, towns, and small cities. By gender, greater educational losses were found among girls in reading.

The results of binary logistic regressions indicate a decrease in the odds of achieving at the basic level 2 or higher for all socio-economic categories of students in 2022. The odds decreased by two to three times for all categories, but most significantly for the highest quartile of ESCS, residents of large cities, and students of “elite” educational institutions. According to the results of a comparative analysis of the indicators of multiple binary logistic regressions, a decrease in the odds ratio by quartiles of socio-economic status, type of settlement, and duration of preschool education was found. The dependence between socio-economic factors and the probability of achieving the basic level or higher has decreased.

According to the results of the comparison of linear models, a significant decrease in the coefficients of the socio-economic status index across all educational branches is observed, which indicates a weakening of the dependence between this factor and educational achievements. The results of the comparison of linear regressions confirm the weakening of the degree and strength of the connection between socio-economic factors and educational achievements. The initial trend of reducing educational inequality among 17 regions of Ukraine and Kyiv can be observed (subject to the methodological limitations of PISA-2022).

To test the regional effects of the war (the number of damaged educational institutions and housing, the number of explosions, shelters, internally displaced persons, and the duration of air raids), according to the results of the hierarchical regression model, the coefficients of the war variables turned out to be statistically significant with negative indicators for all educational branches. The largest negative coefficients are available for the variable “number of damaged housing,” the “number of explosions recorded in the media,” as well as the “number of damaged educational institutions.” The model indicators confirm the assumption of statistically significant negative effects of war on children’s educational achievements, which are unevenly distributed among the regions of Ukraine, with the largest effect observed in the variable of the number of destroyed housing. When adding socio-economic variables in the second stage of hierarchical regression, the coefficients of the war variables decreased, but most of the war variables remained statistically significant with negative indicators. In the case of large cities, such a decrease indicates that the negative effects of war are most widely distributed among children from large cities; this is probably due to a larger number of damaged housing, shelling, air raids, and destruction of social infrastructure, etc.

Keywords: war, educational losses, educational inequality, gender differences, type of educational institution, social status of the family.

Подано / Submitted: 19.08.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 21.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Закотюк Артем — аспірант кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Zakotiuk Artem — PhD student at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0006-1642-7940>

artem.zakotiuk@ukma.edu.ua

Оксамитна Світлана — докторка соціологічних наук, професорка кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Oksamytna Svitlana — Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0000-0002-2403-6337>

oksamyt@ukma.edu.ua

Бондар Вікторія — кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Bondar Viktoria — PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0006-2561-609X>

viktoria.bondar@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.45-55

УДК 303.62:316.454-053.6:355.1(477-25)

Дар'я Чебаненко

<https://orcid.org/0009-0002-0730-8123>

МОТИВИ ЧИТАЦЬКИХ ПРАКТИК І ЧИТАЦЬКОГО ВИБОРУ МОЛОДІ КИЄВА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто теоретико-методологічну рамку дослідження читацьких практик у соціології, виокремлено результати соціологічних досліджень мотивів читацького вибору та читацьких практик в українському контексті; встановлено тенденції читацького вибору під час війни. На емпіричному етапі дослідження за допомогою якісних соціологічних методів виявлено мотиви читацького вибору молоді Києва після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, а також відповідно до зібраних даних розроблено класифікацію цих мотивів, що поєднала й доповнила напрацювання Боба Ашервуда, Джекі Тойн, Кетрін Рос та Сьюзен Фіск. Виявлено такі основні категорії мотивів читацького вибору: соціальна залученість, формування самості, відчуттєве переживання, самовдосконалення.

Ключові слова: мотиви читацького вибору, читацькі практики, молодь Києва, якісні соціологічні методи, повномасштабне вторгнення Росії в Україну.

Читання є однією з найпоширеніших дозвілених практик. Через це мотиви читацького вибору можуть залежати не лише від соціальних категорій всередині суспільства, але і — як елемент культурної практики — від країни та історичного контексту (Fernández-Blanco et al., 2017). В умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну та спричиненої ним екзистенційної загрози українцям та українській культурі читання може бути не лише різновидом відпочинку, естетичного задоволення, а й засобом пристосування до нової реальності, формування ідентичності через культурну належність.

Бажання читати залежить від культурного бекграунду, який зазнає змін, тож вибір українцями певної літератури може мати широку мотиваційну різноманітність. Згідно з дослідженнями, під час війни поряд із насиллям, боєм є чимало проявів пристосування до несприятливих обставин через пошук позитивних емоцій, способів «відволіктися» тощо, зокрема через читання (Welland, 2018). Отже, дослідження мотивів читацького вибору не лише дасть безпосередню інформацію

про них, а й продемонструє динаміку однієї з важливих культурних практик, притаманних люду — читання. Як наголошує генеральна директорка видавництва «Vivat» Юлія Орлова: «Не існує державності без культури, а культури — без книг» (Орлова, 2022). Читання, зокрема державною мовою, є одним з аспектів розвитку української держави. У 2023 р. було схвалено Стратегію розвитку читання до 2032 року «Читання як життєва стратегія» (Кабінет Міністрів України, 2023). Розуміння мотивів вибору книжок є важливим для збереження мови і культури, які намагається знищити ворог.

Мета цієї статті — з'ясувати мотиви читацького вибору молоді м. Києва після повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Мотиви читацького вибору в соціологічних дослідженнях

Вторинний аналіз досліджень мотивів читацького вибору в різних країнах і контекстах дав розуміння комплексності мотивів вибору

книжок різних жанрів, із можливістю порівняти їх з отриманими результатами вже в контексті мотивів молоді Києва на другий рік повномасштабного вторгнення.

Боб Ашервуд і Джеккі Тойн виявили загальні мотиви, що спонукають людей читати художню літературу. Однією з основних переваг читання є ескапізм — «втеча від реальності» (Usherwood & Toune, 2002). Цей чинник вказано також у дослідженні Віктора Нела, який виділив два типи читачів — ті, що хочуть посилити свідомість за допомогою читання, і ті, які хочуть її послабити (Nell, 1988). Проте ескапізм є комплексним поняттям, що означає тимчасову зміну парадигми, зокрема «втечу через естетичне задоволення» — ставлення до книжки як до виду мистецтва, яке може дати натхнення та візуально — сенсорний відпочинок (Usherwood & Toune, 2002).

Кетрін Рос виокремлює п'ять чинників, які впливають на вибір книжки: очікування від читання, джерела інформації під час вибору, елементи книжки, які варті уваги, характеристики самої книжки та витрати на отримання доступу до неї. Окрім самого рішення присвятити час читанню, важливо також, як книжка потрапляє в користування чи власність (послідовність дій) і чи є можливість вибору читати саме цю книжку саме в цей момент. Основним чинником, що сприяє успіху та зацікавленості в читанні, К. Рос вважає добровільне читання за власним вибором — можливість і здатність обирати книжку, яка справді подобається, та відкладати ті, які не подобаються (Ross, 2013).

Роберт Стеббінс розглядає дозвілля як соціальну практику, до якої входить і читання, і поділяє його на «серйозне» та «несерйозне». До «несерйозного» дозвілля належать заняття, які є самі по собі корисними, а також короткочасними та приємними, і майже не потребують спеціальної підготовки (Stebbins, 1997). «Серйозним» є дозвілля, в якому індивід зацікавлений настільки, що це може стати його джерелом доходу, тобто рівень знань щодо дозвілля має бути високим (Stebbins, 1982). Читання може бути як тимчасовим («несерйозним») дозвіллям, так і регулярним способом отримання інформації, коли вибір відбувається усвідомлено на базі попередніх

напрацювань. Імовірно, залежно від потреби ці підходи до читання поєднуються.

Соціальна психологиня Сьюзен Фіск пов'язує мотиви вибору з необхідністю співіснувати з іншими індивідами в межах соціальної групи. Вона виокремила п'ять основних соціальних мотивів (див. таблицю) (Fiske, 2004).

Оскільки читання посідає 11 місце за популярністю серед дозвіллевих практик українців (Info Sapiens, 2023), то можна припустити, що ці мотиви також впливають на читацький вибір. Використання цієї класифікації дало змогу наголосити на соціальному значенні читацьких практик, читацького вибору як наслідку соціальних процесів, а в деяких випадках, можливо, й каталізатора (Чебаненко & Прохорова, 2025).

Сучасні соціологічні дослідження читацьких практик і вибору українців

Розглянемо попередні дослідження читацьких практик в українському контексті. За результатами опитування дослідницької групи Gradus Research за жовтень 2021 р., серед українців, які зазначили, що читають — як активно, так і час від часу, було виділено три типи: фанлавери (42 %), гедоністи (31 %), вимушені читачі (27 %) (Gradus Research, 2021). Фанлавери ставляться до книжок як до розваги та поліпшення настрою і читають книжки відповідного характеру. Для гедоністів читання є важливою частиною життя та регулярно практикою. Вимушені читачі читають переважно наукову літературу, обізнаності з якою вимагає робота чи навчання.

Згідно з дослідженням агенції Info Sapiens читацьких практик як виду дозвілля українців за 2023 р., 21 % українців обирають лише друковані книжки, 33 % — комбінування друкованих та електронних і 12 % — лише електронні формати. Серед тих, хто читає не менше ніж раз на тиждень, найпопулярнішими жанрами були сучасні романи (16 %), фантастика / фентезі (14 %), книжки з психології / саморозвитку (10 %), історичні романи / література (8 %), а також «класика» та сучасні детективи (по 7 %). Отже, художня література є більш популярною, що свідчить про більш дозвіллевий характер

Таблиця. Основні соціальні мотиви поведінки індивіда за Сьюзен Фіск (Fiske, 2004)

Мотив	Опис
Належність	Потреба в надійних і стабільних стосунках
Розуміння	Потреба розуміти реальність і передбачати невизначене майбутнє
Контроль	Потреба відповідати вимогам соціуму своєю поведінкою та контролювати поведінку інших
Саморозвиток	Потреба сприймати себе цінним для соціуму та здатним удосконалюватися
Довіра	Потреба сприймати своє оточення доброзичливим

вибору. Також спостерігається перехід до видань українською мовою: порівняно з 2020 р. частка людей, яким зручніше читати саме українською, зросла на 22 % і на 2023 р. становила 54 % (Info Sapiens, 2023).

Читацькі практики і вибір під час війни

Оскільки це дослідження відбувалося під час повномасштабного вторгнення, було проаналізовано попередні студії, що брали до уваги читацькі практики та вибір під час воєн, щоб провести паралелі або, навпаки, знайти протиставлення в досвідах читачів/-ок, з урахуванням контексту матеріалів.

Одне з досліджень (Woods, 2018) було присвячено читацьким практикам у єврейському гетто в Лодзі за нацистської окупації під час Другої світової війни. Згідно з його висновками, читання сприймалося не лише як інтелектуальний ескапізм, втеча від реальності, а і як латентний опір нацистам, які для виправдання своїх злочинів дегуманізували мешканців гетто. Загалом виокремлено такі причини читання: психологічний ескапізм, інтелектуальний опір, прагнення знайти сенс життя з надією на позитивне майбутнє, а також об'єднання єврейства завдяки створенню читацьких спільнот (Woods, 2018).

У контексті сучасних досліджень читання та війни, в Україні зокрема, Олена Ісаєва (2023) аналізує використання читання як елемента посттравматичного зростання особистості — збільшення адаптивних якостей та саморозвитку після проживання травматичних подій. Зокрема, розглянуто позитивний вплив читання на подолання посттравматичного стресового розладу (ПТСР) на прикладі авторки книжки «Вибір. Прийняти можливе», фахівчині з лікування ПТСР, Едіт Єви Егер. Зроблено висновок, що читання різножанрової літератури позитивно впливає на здатність переживати травматичні та стресові ситуації, оскільки в людини зміщується фокус зі своїх проблем на проблеми героїв книжок і знімається напруга, пов'язана зі стресом (Ісаєва, 2023).

На сьогодні література, пов'язана з темою війни, нерідко є джерелом формування дискурсу щодо уявлення цивільного населення про війну. На цьому наголошує Олена Захарчук в аналітичній праці «Від травми до сповіді: культурологічні проєкції українського нарративу війни». Зокрема, авторка виділяє роль літератури в «деромантизації» образу війни та її учасників, у формуванні «нових сенсотворних моделей» як рефлексію постколоніальних воєнних нарративів за доби Радянського Союзу на території України (Захарчук, 2014).

Отже, дослідження читацьких практик та вибору під час інших воєн зафіксували такі тенденції: читацькі мотиви базувалися переважно на доступності, дозволеності певної літератури, проте також виділено опір зовнішнім обставинам і збільшення адаптивних якостей.

Методологія дослідження

Для проведення емпіричного етапу дослідження, базуючись на інтерпретативному підході, було обрано метод фокус-груп, адже він уможливив зібрання широкого спектра думок щодо досліджуваного феномену і створив групу динаміку, що нагадує формат читацьких клубів, який, відповідно до припущення, є звичним для активних читачів/-ок. Критерії відбору респондентів/-ок для фокус-груп — молодь Києва, що визначає себе активними читачами, нині проживає в Києві та/або має з ним міцні зв'язки (навчання / робота).

Оскільки, згідно з дослідженням Info Sapiens щодо читацьких практик українців за 2023 р., 19 % українців місцем купівлі книжок вказали м. Київ і більше ніж половина киян зазначали, що мають достатньо книгарень у місті, зроблено припущення, що читачі-кияни мають більше можливостей різноманітного вибору, отже, більший досвід читацького вибору, що є суттєвим для цього дослідження. Фокус дослідження саме на киянах був обґрунтований також зручністю, оскільки частина рекрутингу відбувалася серед відвідувачів книгарні «Сенс» на Хрещатику.

Вибірка була звужена саме до молоді, яка є другою категорією за кількістю купівлі друкованих книжок (Info Sapiens, 2023). За даними Інституту молоді та Головного управління статистики Києва за 2022 р. — найближчі в часі дані, які вдалося знайти, — частка молоді в м. Києві становить близько 24 %, тобто майже чверть населення, і вибір цієї категорії задовольнить інтереси дослідження (Головне управління статистики Києва, 2022; Інститут молоді, 2022).

Відбір здійснювався методом самовизначення респондентів/-ок як активних читачів, оскільки інакше можна було не врахувати тих, хто зменшив обсяги читання через зовнішні обставини, зокрема навчання. Саме активні читачі мають ширший досвід читацького вибору, а отже, становлять дослідницький інтерес. Такий підхід використано в дослідженнях К. Рос, Б. Ашервуда та Дж. Тойн (Ross, 2013; Usherwood & Toyne, 2002). Вік респондентів/-ок — від 17 до 30 років.

Фокус-групи формували методом максимальної варіації, респонденти/-ки мали найбільш віддалені одне від одного характеристики. Параметрами варіації є вік, стать, переважний жанр книжок для читання, переважна зайнятість, оскільки саме ці характеристики визначено як впливові в дослідженнях моделей сприйняття інформації (Williamson, 2005, цит. за: Ooi & Li Liew, 2011). Польовий етап тривав з 30 березня по 13 квітня 2024 р. Рекрутування респондентів/-ок відбувалося через поширення опитування у форматі Google-forms серед книжкових онлайн-спільнот, із частковим застосуванням методу «снігової кулі». Форму заповнили 87 осіб, із них 21 особа взяла участь у чотирьох фокус-групових зустрічах, які було проведено в онлайн-форматі за допомогою програми Zoom. Онлайн-формат було обрано, оскільки зібрати фокус-групи наживо виявилось складно через несумісність графіків респондентів/-ок, а дехто на момент інтерв'ю перебував в інших містах України або за кордоном. Було використано підготовлений гайд, проте питання були напівструктурованими та давали змогу висловлювати думки, не охоплені гайдом. Фокус-групи записували на відео з дотриманням дослідницької етики, перед розмовою було проговорено права та можливості респондентів, формат розмови, отримано згоду на запис інтерв'ю та ознайомлено з подальшими діями щодо його використання. Відео було перетворено на транскрипти та проаналізовано в програмному забезпеченні MAXQDA шляхом виділення кодів, які об'єднували теми, що траплялися найчастіше. Ці коди категоризовано індуктивно та проінтерпретовано відповідно до теоретичних напрацювань, викладених вище. У процесі аналізу виділено основні мотиви читацького вибору з подальшою їх категоризацією за низкою критеріїв. Після завершення дослідження всім респондентам/-кам було надіслано звіт, усі підтвердили його отримання, заперечень щодо змісту не надходило.

Мотиви вибору книжок молоддю Києва під час повномасштабної війни Росії проти України

У результаті аналізу виділено велику кількість мотивів, тож ухвалено рішення об'єднувати їх за категоріями характеристик змісту книжок: за жанрами, за країною походження, за джерелом отримання / купівлі, за мовою, за репутацією суб'єктів видання (автори/-ки, видавництва, книгарні) та за порадами інших.

Першу частину аналізу побудовано за принципом виокремлення мотивів обрання респондентами/-ками конкретних жанрів. Виділено дві найбільші категорії — **художня література та нехудожня** (фікшн і нефікшн), адже на відмінностях мотивів вибору між ними найбільше наголошували респонденти/-ки:

«...розвиваєшся..., якщо читаєш нефікшн літературу, або отримуєш задоволення, якщо читаєш художню літературу» (ФГ1P3).

Варто зазначити, що респонденти/-ки вказували на те, що час від часу чергують ці категорії мотивів для обрання читання за потреби, отже, вони не є взаємовиключними. Боб Ашервуд і Джекі Тойн пояснюють це так: «...[Ч]итацька ідентичність не є фіксованою, а змінюється відповідно до часу та особистісного розвитку» (Usherwood & Toyne, 2002, p. 34).

Щодо **мотивів вибору художньої літератури** респонденти/-ки наголошували на дозвіллевих та рекреаційних мотивах — отримати задоволення від читання, що відповідає «несерйозному» дозвіллю (Stebbins, 1997). Дехто як мотив вибору читання художньої літератури зазначав поєднання відпочинку з пізнанням, нерідко протиставляючи це перегляду фільмів та відео зі *«швидким дофаміном»* (ФГ1P3). Це можна зіставити з висновком, який робить В. Нел, що частина людей обирає художню літературу як засіб «посилення свідомості» (Nell, 1988), а також із мотивами розуміння та саморозвитку, які виокремила С. Фіск (Fiske, 2004).

Також виділяли мотив спостереження за історією іншої людини як референс до вирішення своїх проблем (ФГ4P5). На думку Б. Ашервуда і Дж. Тойн, ескапізм і «відокремлення від реальності» читачів/-ок фікшн-літератури не завжди є відмовою від вирішення проблем (Usherwood & Toyne, 2002).

Деякі респонденти/-ки зазначали про поєднання у своєму виборі кількох жанрів: детективів, фентезі, фантастики, а дехто — про вибір лише конкретного жанру, іноді роблячи виняток для інших жанрів. Ті, хто обирає фентезі чи фантастику, нерідко їх перечитують, зокрема через деталізовані «всесвіти», щоби *«побувати в інших світах»* (ФГ2P4), дізнатися, *«що гіпотетично могло бути»* (ФГ4P5). Подібні книжки мають багато персонажів, з якими можна себе асоціювати, як і гарно прописані «світи», що зазвичай є логічними. Тож такі думки можна пов'язати з мотивом належності (Fiske, 2004) до певної спільноти, що є упорядкованою та має свої закони:

«Не важливо, наскільки вони фантастичні, якщо вони в контексті книги обумовлені, чому б і ні» (ФГ4Р5).

Дехто з респондентів/-ок заперечували бажання ескапізму й обирали твори, що допомагали «розширити свою свідомість» щодо реальності (Nell, 1988), і читання сприймали не як «втечу», а як *«подорож, з якої повертаються»* (ФГ2Р41). Наприклад, учасники/-ці фокус-груп зазначали, що почали обирати жанр антиутопії після повномасштабного російського вторгнення, щоб відрефлексувати травматичні події, що не вписуються в межі нормальності (ФГ1Р3). Це може бути частиною бажання «деромантизувати» війну через прочитання складних творів, які, попри метафоричність, є близькими до реальності (Захарчук, 2014), збільшити свою обізнаність про процеси, що відбуваються в країні, бути агентними громадянами/-ками. Отже, читання таких книжок може сприяти посттравматичному зростанню особистості (Ісаєва, 2023).

Кілька респонденток обирали романтичну літературу, тому що вона легко сприймається і не потребує додаткових знань, що відповідає концепції «несерйозного» дозвілля Р. Стеббінса (Stebbins, 1997). Проте частина респондентів/-ок зазначали, що романтичну літературу не обирають зовсім, оскільки, на їхню думку, такі книжки нерідко написані за одним кліше та мають передбачуваний сюжет (ФГ2Р5). Тобто наявний мотив урізноманітнити свій читацький досвід, здобути нові знання, переважно у зручному сконцентрованому вигляді, та не витратити час на читання малоінформативної літератури.

Друга велика підкатегорія книжок, які обирали респонденти/-ки, — це **нехудожня література**, або **нонфікшн**.

Респонденти/-ки зазначали мотивом вибору саме необхідність ознайомитися з нонфікшн, переважно науковою літературою, для роботи або навчання, тобто для збереження соціального статусу, що можна вважати мотивом контролю (Fiske, 2004). Також зазначали, що нонфікшн обирають через цікаво подану інформацію, викладену в компактному форматі, *«коли це не пов'язано з навчанням напряму»* (ФГ3Р2). Було озвучено відчуття більшої впевненості в собі від того, що читання нонфікшну ознайомлює з підтвердженою інформацією (ФГ1Р3) та сприймається як здатність до розвитку (Fiske, 2004).

Як і в блоці художньої літератури, щодо нонфікшну респонденти/-ки зазначали про мотиви здобути нові знання щодо своєї реальності, бажання обирати літературу, що стосується тем війни

і геополітичних подій — теперішніх та в історичній перспективі, специфіки формування наративів тощо. Молоді кияни/-ки виділяли актуальність вибору книжок з психології та саморозвитку після повномасштабного російського вторгнення як мотив підтримки свого емоційного стану в часи нестабільності. Тож можна простежити бажання мати підтвержені знання стосовно сучасної реальності, не бути пасивним «пішаком» в інформаційній війні, спрямованій на дестабілізацію та деморалізацію українського населення.

Незалежні від жанру критерії читацького вибору. Вибір літератури, зокрема іноземної, переважно не був пов'язаний з конкретним жанром (ФГ4Р2). Серед незалежних від жанру критеріїв була **країна походження книжки**. В обранні іноземної літератури виділено мотиви зміни перспективи, бажання ознайомитися з новими темами, не притаманними українській літературі (ФГ1Р1). Тож мотивом можна визначити психологічний ескапізм, який також виділяють дослідники читацьких практик мешканців гетто часів Другої світової війни (Woods, 2018). Також мотивом вибору книжок іноземних авторів/-ок було бажання осмислити сучасні події через призму інших культур, а також передбачити своє майбутнє, якщо країни авторів/-ок у своїй історії переживали війни, екзистенційні загрози тощо, що можна пов'язати з мотивами розуміння та контролю за С. Фіск (Fiske, 2004).

Мотивом читацького вибору також було бажання здобути більш універсальні знання, які допоможуть у побудові соціальних зв'язків та відповідати «загальносвітовій нормі» обізнаності:

«...напевно, для мене це той тип літератури, коли я можу підтримати будь-яку розмову про що-небудь» (ФГ4Р1).

Окремо було виділено групу мотивів вибору **літератури українських авторів/-ок**. Частина респондентів/-ок зазначали, що стали нею цікавитися саме після повномасштабного російського вторгнення, і одним із мотивів було дізнатися більше про свою культуру, яка до моменту екзистенційної загрози була для них фактично невідома, посилення культурної ідентичності, відокремлення від російського контенту. Також українську літературу обирають, бо вона найбільше зараз відгукується, як сучасна, так і класична, і проблеми, з якими стикалися герої книжок, повторюються в житті респондентів/-ок досі. Такі ідеї перегукуються з мотивом належності та розуміння — бажання культурної

ідентифікації, задля колективного і власного виживання, а також поліпшення розуміння (Fiske, 2004):

«...там, виходить, 2141 рік — і там продовжується війна між українцями і росіянами! І ти такий: “Я розумію, що відбувається!”» (ФГ1Р1).

Мотивом вибору української літератури також стала її доступність і популярність — збільшення обсягів друку, поширення книжкових обговорень у медіа:

«...мені здається, що ось така медійність книг, яка зараз є, вона впливає на багатьох» (ФГ3Р1).

Це перегукується з тезою Шеррі Краглер: що ширші можливості вибору книжок у читачів, то більше в них мотивації до читання (Kragler, 2000).

Також, окрім прозових творів, для деякого актуальною є поезія (ФГ1Р1), оскільки вона є емоційним відгуком на події в стислій, більш насиченій формі:

«Обираю поезію, бо вона якось коротша і більш якось емоційно наснажена, ... можна просто читати, а щось і паралельно відчувати, і прожити щось, що на душі» (ФГ4Р3).

Переважно обирали поезію українських авторів/-ок, пов'язану з досвідом проживання війни, зокрема військовими (ФГ4Р4). Це дає змогу побачити війну «деромантизованою», уявити реалії буття військових тощо (Захарчук, 2014).

Мотиви читацького вибору за критерієм мови. Частина респондентів/-ок відмовились від читання російською мовою та активно читають українською. Мотивом вибору української мови зазначають психологічне відторгнення та асоціацію російської мови зі збройною агресією проти України. Тобто можна визначити мотив належності (Fiske, 2004) до тих, хто не несе екзистенційної загрози (ФГ2Р2). Це перегукується з результатами дослідження Info Sapiens щодо зменшення частки українців, які обирають російську як мову читання (Info Sapiens, 2023).

Також, як і з книжками іноземними мовами, вибір видань українською мовою був способом збагачення словникового запасу (ФГ1Р4), і вибір мови читання пов'язаний з вибором мови спілкування:

«Потім я почала читати наполовину російською, наполовину українською, ... і підтягнула саме запас української мови» (ФГ2Р2).

Отже, вибір книжок сприймається як частина самоідентифікації, як засіб опору російському культурному простору, до якого належать як мова, так і російська література.

Мотиви вибору книжок залежно від джерела. Суттєвим критерієм під час вибору є джерело, з якого читачі/-ки отримують книжки: на онлайн-платформі, у книгарні, у власній бібліотеці тощо. Вибір книжок у книгарнях респонденти/-ки визначають як вид задоволення та релаксації через певну особливість досвіду фізичної взаємодії з книжкою, а також комунікації з консультантами/-ками. Зазначали про більшу ймовірність придбання книжки у разі фізичної взаємодії:

«Ну і прощатися з грішми значно легше, коли ти вже стоїш у книгарні» (ФГ3Р4).

Друковані примірники обирають також через можливість взаємодіяти з книжкою, робити в ній примітки, зберегти в особистій бібліотеці. Це можна визначити мотивом належності через тактильність та усвідомлення власності (ФГ3Р1, ФГ2Р5), а також через бажання мати свою бібліотеку українських видань.

Мотивами вибору друкованих книжок в онлайн-книгарнях називали неможливість обрати в офлайн-книгарні через брак часу або через регулярні онлайн-знижки, можливість економії, хоч не надто це схвалюють, оскільки:

«...це не дуже ставлення до інших видавництв, які ставлять більшу ціну, що йде від автора» (ФГ4Р3).

Також респонденти/-ки брали книжки в публічних бібліотеках, попри зниження популярності бібліотек порівняно з 2018 р. загалом в Україні (Chytomo, 2024). Це можливість легально читати літературу — підтримувати українські видавництва, авторів і авторок або самі бібліотеки — не переплачуючи. Також важливою була можливість повернути книжку, якщо вона не виправдала сподівань, та уникнути нагромадження книжок у житлі, оскільки внаслідок війни може виникнути потреба швидко переїжджати (ФГ4Р1). Йшлося про бажання отримати специфічну літературу, якої немає в загальному доступі, зокрема для навчання. Подібні мотиви спонукали шукати книжки на барахолках, де взаємодія з продавцями

є частиною досвіду читацького вибору та певним ритуалом, що визначає цінність книжки, оскільки кожна з них вже має свою історію.

Ще одним джерелом вибору книжок є домашні бібліотеки, зокрема близьких людей. У цьому випадку вибір книжки був зумовлений давністю придбання або позики, респонденти/-ки зазначали, що їм *«стає соромно перед книгою»* (ФГ4Р2), і вони більш імовірно візьмуть книжку, куплену хронологічно давніше, аби *«було справедливо»* (ФГ4Р3), що можна пов'язати з мотивом контролю (Fiske, 2004).

Окремим мотивом вибору книжки за критерієм **місця купівлі** було бажання підтримати певну українську книгарню, видавництво чи бібліотеку: брати книжки щомісяця, якщо це бібліотека (ФГ4Р2), або купувати книжки видавництва у їхніх фірмових книгарнях, щоб вони отримували прибуток, особливо якщо вони працюють в умовах обстрілів (ФГ4Р4). Це свідчить про прагнення долучитися до розвитку українського книжкового ринку і відповідає мотиву належності згідно з мотиваційною теорією С. Фіск (Fiske, 2004).

До вибору онлайн у **вільному доступі** вдавалися через неможливість купити книжку через високі ціни чи позичити (ФГ2Р3), а також небажання спонсорувати автора, який має негативну репутацію або ж відмінні цінності, але треба прочитати твір для аналізу наративів:

«Якщо покупка твору підтримує людину і його / її світогляд, який націлений проти нашого — в цьому випадку це є небезпека, то я б не купив. Але якщо потрібно вивчити саме думки і позицію цієї людини, то шукали б, звісно, у вільному доступі цей матеріал» (ФГ2Р1).

Про важливість цього аспекту зазначала й Олена Захарчук (2014). За цим може стояти прагнення впливати на поширення своїх цінностей, зокрема фінансуючи лише ті книжки, які їм відповідають.

Вибір за критерієм формату читання. Переважно респонденти/-ки обирають паперовий формат як, за їхнім визначенням, візуально легший, щоб зосередитися на читанні (ФГ3Р5). Це можна пов'язати з мотивом саморозвитку за С. Фіск (Fiske, 2004), адже є бажання краще усвідомити прочитане. Окремо виділено мотив зміни засобу сприйняття інформації з електронних пристроїв (ФГ4Р3). Також суттєвим критерієм обрання друкованої книжки був її **зовнішній вигляд** та якість поліграфії: привабливе візуальне оформлення та якість друку, перекладу, розмір і «читабельність»

шрифту, тексти без помилок, приємний матеріал обкладинки на дотик, запах паперу тощо. Це можна пов'язати з мотивом контролю (Fiske, 2014), адже неякісний друк є невідповідністю нормам, тому такі книжки не варті вибору та витрачених грошей. Особливо це стосувалося серій, збірок поезій:

«...у них там прям колекція, і це хочеться збирати, весь час купувати» (ФГ1Р1).

Тобто мотивом є естетичне задоволення, а палітурка книжки сприймається як витвір мистецтва (Usherwood & Toune, 2002).

Також на читацький вибір впливає стиль певних авторів/-ок, наскільки *«легко читатиметься»*, тому що складність тексту заважає зосередитися на сюжеті та розвитку подій (ФГ4Р1). Дехто, навпаки, ґрунтує свій читацький досвід на експериментах із нетиповими представниками/-цями жанрів, унікальних, автентичних книжок, шляхом *«прочитати всього потрошку»* (ФГ4Р4). У цьому випадку до вибору книжок невідомих авторів/-ок або жанрів спонукає бажання набути нового досвіду:

«Є багато сюжетів, про які я не знаю. І цікаво саме дізнатися, що ще вигадують люди в своїх книжках такого, що я ще ніде не бачила» (ФГ2Р2).

Це можна пов'язати з мотивом саморозвитку (Fiske, 2014), оскільки є прагнення не зупинятися на «мейнстримних» джерелах інформації та мати свою думку, підвищувати свою обізнаність та агентність як читача/-ки.

За критерієм **вибору читання онлайн** респонденти/-ки зазначали, що обирають електронні видання як вимушену заміну паперовим, якщо бракує часу відвідати книгарні, і щоб не платити більшу ціну за друковану книжку, яка може не сподобатися.

Наступною виділеною категорією мотивів є вибір за **порадами інших**. Мотивами вибору через рекомендації родичів і друзів, а також викладачів/-ок були довіра до читацького вибору людей через їхній авторитет, більший читацький досвід, позитивний вплив на респондентів/-ок протягом зростання та бажання бути на них схожими (ФГ4Р1). Отже, можна пов'язати з мотивами довіри та належності (Fiske, 2014). Також на вибір впливають книжкові блогери/-ки, адже вони додають емоційний компонент у літературні огляди і легше визначити, чи збігаються смаки (ФГ1Р1), тобто є мотив контролю (Fiske, 2014).

Класифікація мотивів читацького вибору. На основі опрацьованих даних було розроблено класифікацію, що підсумовувала мотиви за принципом найбільшої спорідненості (див. рисунок). Ця класифікація дає змогу побачити різноманітність читацького вибору в контексті війни, що, своєю чергою, надає інформацію про мотиви вибору частини українського культурного продукту, який почав масштабно розвиватися за останні кілька років, а також порівняти його з досвідами інших культур.

Категорія «соціальна залученість» поєднує в собі мотиви використання читацьких практик задля взаємодії з іншими читачами/-ками. Вона також пов'язана з мотивом належності за Сьюзен Фіск (Fiske, 2004) — наслідком бажання ідентифікувати себе як частину певної соціальної групи. У межах цієї категорії виділено такі мотиви: надання підтримки організаціям або авторам/-кам зі схожими цінностями, створення нових соціальних зв'язків чи взаємодій, відповідність соціальному статусу чи ролі.

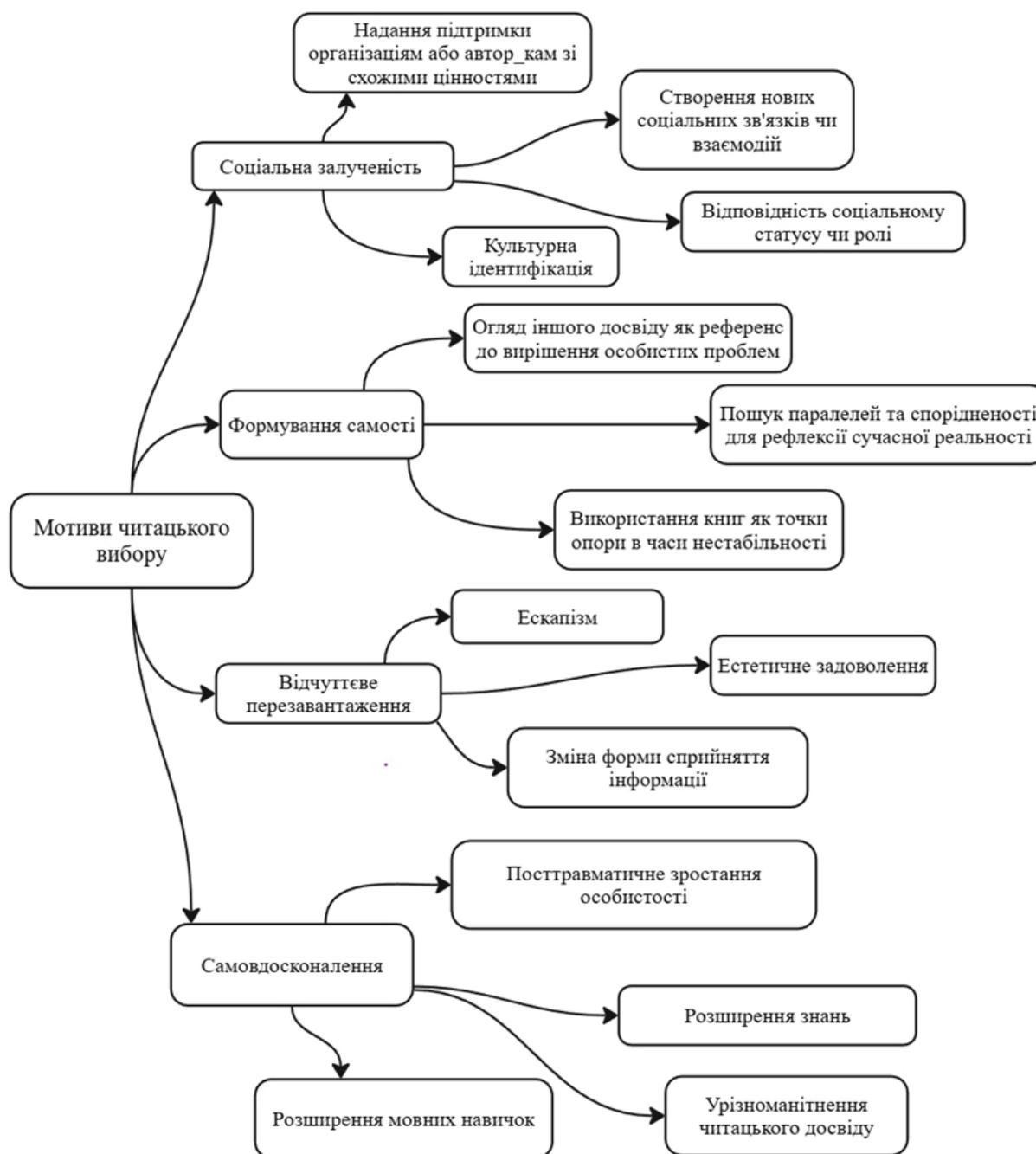

Рисунок. Класифікація мотивів читацького вибору молоді Києва

З наповнення цієї категорії можна зробити висновок, що читання відіграє роль «соціального клею», і читацький вибір може сприйматися ознакою певних характеристик читачів/-ок, на яких будуються їхні соціальні статуси.

Категорію мотивів «формування самості» визначено як усвідомлення свого існування серед навколишніх подій — будовання образу власного «я» (Ісаєва, 2023). Зокрема, цю категорію виділено з використанням категорії «довіра вказівкам» (Usherwood & Toune, 2002), а також концепції посттравматичного зростання особистості (Ісаєва, 2023). До неї увійшли мотиви: огляд іншого досвіду як референс до вирішення особистих проблем, пошук паралелей та спорідненості для рефлексії сучасної реальності, використання книжок як точки опори в часи нестабільності.

Категорія «відчуттєве переживання» містить мотиви, що передували вибору, аби збільшити адаптивні якості з протидії стресу (Ісаєва, 2023), а також зменшити негативний інформаційний вплив. Ескапізм, естетичне задоволення, зміна форми сприйняття інформації — ці мотиви виділено з використанням однойменних категорій Б. Ашервуда і Дж. Тойн (Usherwood & Toune, 2002).

Категорія «самовдосконалення» базується на критерії саморозвитку (Usherwood & Toune, 2002), а також однойменному мотиві за С. Фіск. Виділено такі мотиви: урізноманітнення читацького досвіду, розширення знань, посттравматичне зростання особистості, розширення мовних навичок.

Висновки

Відповідно до наявних напрацювань, на читацький вибір впливають не лише характеристики самої книжки, а й очікування від читання, джерела інформації, якими користується читач/-ка, елементи книжки, варті уваги під час вибору, та витрати на отримання доступу до книжок. Завершальним етапом процесу вибору є рішення читати цю книжку в конкретний момент, тобто варто брати до уваги контекст. Умови вибору, зокрема соціально-культурний і політичний контекст, є суттєвим мотиваційним чинником читацького вибору, оскільки читання як елемент дозвілля є засобом інтеграції та взаємодії в суспільстві. Вибір книжки може визначатися основними соціальними мотивами, виокремленими соціальною психологією Сьюзен Фіск: належності, розуміння, контролю, саморозвитку та довіри. Потреба бути в надійних стосунках, розуміти реальність, відповідати вимогам своєї соціальної групи, відчувати себе цінною її частиною та довіряти є суттєвими мотивами читацького вибору.

За результатами проведеного дослідження, у виборі книжок респонденти/-ки орієнтувалися на такі критерії, як жанр, країна походження, джерело отримання / купівлі, мова, репутація суб'єктів видання (авторів, видавництва, книгарні) та поради інших.

Виявлено такі основні категорії мотивів читацького вибору: соціальна залученість, формування самості, самовдосконалення, відчуттєве переживання. Їхня наповнюваність свідчить про те, що книжки обирають не лише для відпочинку чи дозвілля, а й для конструювання власного світогляду.

Категорія «соціальна залученість» об'єднала такі мотиви, як використання читацьких практик як засобу взаємодії з іншими індивідами в контексті читацького вибору, а також бажання ідентифікувати себе як частину певної соціальної групи.

Категорія мотивів «формування самості» — усвідомлення контексту свого існування серед навколишніх подій через прочитану літературу, переважно сучасну — будовання образу власного «я».

Мотивами з категорії «самовдосконалення» респонденти/-ки керувалися задля вирішення власних проблем, набуття практичних навичок, поліпшення здатності інтерпретувати поведінку інших людей, переживання емпатії до героїв для ефективної взаємодії та стосунків у спільноті.

До категорії «відчуттєве переживання» увійшли такі мотиви: збільшити адаптивні якості, зняти напругу, пов'язану зі стресом, та обмежити негативний інформаційний вплив. Також варто зазначити, що залежно від потреб і настрою читачі/-ки можуть поєднувати «серйозну» літературу для отримання корисної інформації з «несерйозною» для відпочинку, і цей вибір не є взаємовиключним.

Під час повномасштабного російського вторгнення мотивами читацького вибору молоді Києва було пристосування до нової реальності, самоідентифікація через досвід інших, ескапізм та саморозвиток, що також були важливими елементами самопідтримки в моменти травматичного досвіду та нестабільності. Вагомим аспектом є відокремлення від російського культурного простору через відмову від літератури, хоч якось пов'язаної з Росією, та віддавання переваги українським виданням як засіб боротьби в інформаційній війні та захисту українського культурного простору. Читацький вибір сприймався важливим у контексті його оцінювання референтною групою, до якої респонденти/-ки хотіли долучитися або залишитися. Отже, читання є своєрідним «соціальним клеєм», і читацький вибір є важливим його компонентом.

Список використаної літератури

- Головне управління статистики Києва. (2022). <http://kyiv.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=3913&lang=1>
- Захарчук, О. (2014). Від травми до сповіді: культурологічні проєкції українського нарративу війни. У А. Матусяк (Ред.), *Перехресні стежки українського маскулінного дискурсу: Культура й література XIX–XXI століть* (с. 178–219). Laurus.
- Інститут молоді. (2022). Чисельність молоді у місті Києві віком від 14 до 35 років. <https://inmol.org/region/kyiv/>
- Ісаєва, О. (2023). Читання як шлях до посттравматичного зростання особистості (на прикладі книги Едіт Єви Егер «Вибір. Прийняти можливо»). *Grail of Science*, 32, 322–325. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.13.10.2023.059>
- Кабінет Міністрів України. (2023). Про схвалення Стратегії розвитку читання на період до 2032 року «Читання як життєва стратегія» та затвердження операційного плану її реалізації на 2023–2025 роки. Розпорядження № 190-р від 3 березня 2023 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190-2023-p#Text>
- Орлова, Ю. (2022, 31 грудня). Книги українською — що потрібно зробити, щоб читати українською більше і чому це важливо. *NV Бізнес*. <https://biz.nv.ua/ukr/experts/knigi-ukrajinskoyu-shcho-potribno-zrobiti-shchob-chitati-ukrajinskoyu-bilshe-i-chomu-ce-vazhливо-50294508.html>
- Чебаненко, Д., & Прохорова, А. (2025). Мотиви читацького вибору молоді Києва після початку повномасштабного вторгнення. У *Російська війна проти України: трансформації соціальних інституцій та практик: Збірник тез науково-практичної конференції (24 лютого — 7 березня 2025 року, м. Київ)* (с. 163–168). Національний університет «Києво-Могилянська академія». <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/58906bbb-561c-473c-8f9b-2180eb57f85c>
- Читомо. (2018). Читання в Україні. Ukrainian Reading and Publishing Data 2018. <http://data.chytomo.com/chytannya-v-ukrayini/#header-8>
- Чытомо. (2024). Reading books during wartime: what is trending in Ukraine? Aldus – European bookfairs network. <http://www.aldusnet.eu/k-hub/reading-books-wartime-trending-ukraine/>
- Fernández-Blanco, V., Prieto-Rodríguez, J., & Suarez-Pandiello, J. (2017). A Quantitative Analysis of Reading Habits in Spain. *International Journal of Arts Management*, 19(3), 19–32. <http://www.jstor.org/stable/44991461>
- International Journal of Arts Management, 19(3), 19–32. <http://www.jstor.org/stable/44991461>
- Fiske, S. (2004). *Social beings: A core motives approach to social psychology*. Wiley.
- Gradus Research. (2021). Типологія читачів серед міського населення України. <https://gradus.app/uk/open-reports/typology-readers-among-urban-population-of-ukraine/>
- InfoSapiens. (2023). Аналітичний звіт за результатами всеукраїнського соціологічного дослідження в межах проєкту «Підтримка промоції читання в Україні». <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=288>
- Kragler, S. (2000). Choosing Books for Reading: An Analysis of Three Types of Readers. *Journal of Research in Childhood Education*, 14(2), 133–141. <https://doi.org/10.1080/02568540009594758>
- Nell, V. (1988). *Lost in a Book: The Psychology of Reading for Pleasure*. Yale University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1ww3vk3>
- Ooi, K., & Li Liew, C. (2011). Selecting fiction as part of everyday life information seeking. *Journal of Documentation*, 67(5), 748–772. <https://doi.org/10.1108/00220411111164655>
- Ross, C. S. (2013). Making Choices: What Readers Say About Choosing Books to Read for Pleasure. *Proceedings of the Annual Conference of CAIS / Actes du congrès annuel de l'ACSI*. <https://doi.org/10.29173/cais439>
- Stebbins, R. (1982). Serious Leisure: A Conceptual Statement. *The Pacific Sociological Review*, 25, 251–272. <https://doi.org/10.2307/1388726>
- Stebbins, R. A. (1997). Casual leisure: a conceptual statement. *Leisure Studies*, 16(1), 17–25. <https://doi.org/10.1080/026143697375485>
- Usherwood, B., & Toyne, J. (2002). The value and impact of reading imaginative literature. *Journal of Librarianship and Information Science*, 34(1), 33–41. <https://doi.org/10.1177/096100060203400104>
- Welland, J. (2018). Joy and war: Reading pleasure in wartime experiences. *Review of International Studies*, 44(03), 438–455. <http://dx.doi.org/10.1017/S0260210518000050>
- Woods, J. (2019). Reading practices and the formation of ‘interpretive communities’ in the Lodz ghetto. *Holocaust Studies*, 25(4), 467–491. <https://doi.org/10.1080/17504902.2018.1468670>
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). Pro skhvalennia Stratehii rozvytku chytannia na period do 2032 roku “Chytannia yak zhyttieva stratehiia” ta zatverdzhennia operatsiinoho planu yii realizatsii na 2023–2025 roky [On the approval of the Reading Development Strategy for the period until 2032 “Reading as a Life Strategy” and the approval of the operational plan for its implementation for 2023–2025]. Order No. 190-r, March 3, 2023. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190-2023-p#Text> [in Ukrainian].
- Chebanenko, D., & Prokhorova, A. (2025). Motyvy chytatskoho vyboru molodi Kyieva pislia pochatku povnomashtabnoho vtorhnennia. In *Rosiiska viina proty Ukrainy: transformatsii sotsialnykh instytutsii ta praktyk. Collection of abstracts of the scientific and practical conference (February 24 — March 7, 2025, Kyiv)* (pp. 163–168). National University of Kyiv-Mohyla Academy. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/58906bbb-561c-473c-8f9b-2180eb57f85c> [in Ukrainian].
- Чытомо. (2018). Ukrainian Reading and Publishing Data 2018 <http://data.chytomo.com/chytannya-v-ukrayini/#header-8> [in Ukrainian].
- Чытомо. (2024). Reading books during wartime: what is trending in Ukraine? Aldus – European bookfairs network. <http://www.aldusnet.eu/k-hub/reading-books-wartime-trending-ukraine/>
- Fernández-Blanco, V., Prieto-Rodríguez, J., & Suarez-Pandiello, J. (2017). A Quantitative Analysis of Reading Habits in Spain. *International Journal of Arts Management*, 19(3), 19–32. <http://www.jstor.org/stable/44991461>
- Gradus Research. (2021). Typolohiia chytachiv sered miskoho naseleння Ukrainy. <https://gradus.app/uk/open-reports/typology-readers-among-urban-population-of-ukraine/> [in Ukrainian].
- InfoSapiens. (2023). Analychnyi zvit za rezultatamy vseukrainskoho sotsiolohichnoho doslidzhennia v mezhakh proiektu “Pidtrymka promotsii chytannia v Ukraini”. <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=288> [in Ukrainian].
- Isaieva, O. (2023). Chytannia yak shliakh do posttravmatychnoho zrostannia osobystosti (na prykladi knyhy Edit Yevy Eger “Vybir. Pryiniaty mozhlyvo”). *Grail of Science*, 32, 322–325. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.13.10.2023.059> [in Ukrainian].
- Kragler, S. (2000). Choosing Books for Reading: An Analysis of Three Types of Readers. *Journal of Research in Childhood Education*, 14(2), 133–141. <https://doi.org/10.1080/02568540009594758>
- Kyiv Statistics Department. (2022). <http://kyiv.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=3913&lang=1> [in Ukrainian].
- Nell, V. (1988). *Lost in a Book: The Psychology of Reading for Pleasure*. Yale University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1ww3vk3>
- Ooi, K., & Li Liew, C. (2011). Selecting fiction as part of everyday life information seeking. *Journal of Documentation*, 67(5), 748–772. <https://doi.org/10.1108/00220411111164655>
- Orlova, Y. (2022, December 31). Knyhy ukrainskoiu — shcho potribno zrobyty, shchob chytaty ukrainskoiu bilshe i chomu tse vazhливо. *NV Biznes*. <https://biz.nv.ua/ukr/experts/knigi-ukrajinskoyu-shcho-potribno-zrobiti-shchob-chitati-ukrajinskoyu-bilshe-i-chomu-ce-vazhливо-50294508.html> [in Ukrainian].

- Ross, C. S. (2013). Making Choices: What Readers Say About Choosing Books to Read for Pleasure. *Proceedings of the Annual Conference of CAIS / Actes du congrès annuel de l'ACSI*. <https://doi.org/10.29173/cais439>
- Stebbins, R. (1982). Serious Leisure: A Conceptual Statement. *The Pacific Sociological Review*, 25, 251–272. <https://doi.org/10.2307/1388726>
- Stebbins, R. A. (1997). Casual leisure: a conceptual statement. *Leisure Studies*, 16(1), 17–25. <https://doi.org/10.1080/026143697375485>
- Usherwood, B., & Toyne, J. (2002). The value and impact of reading imaginative literature. *Journal of Librarianship and Information Science*, 34(1), 33–41. <https://doi.org/10.1177/096100060203400104>
- Welland, J. (2018). Joy and war: Reading pleasure in wartime experiences. *Review of International Studies*, 44(03), 438–455. <http://dx.doi.org/10.1017/S0260210518000050>
- Woods, J. (2019). Reading practices and the formation of 'interpretive communities' in the Lodz ghetto. *Holocaust Studies*, 25(4), 467–491. <https://doi.org/10.1080/17504902.2018.1468670>
- Youth Institute. (2022). Number of young people in the city of Kyiv aged 14 to 35. <https://inmol.org/region/kyiv/> [in Ukrainian].
- Zakharchuk, O. (2014). Vid travmy do spovidu: kulturolohichni proektsii ukrainskoho naratyvu viiny. In *Perekhresni stezhky ukrainskoho maskulinnoho dyskursu: Kultura y literatura 19–21 stolit* (pp. 178–219). Laurus [in Ukrainian].

Daria Chebanenko

MOTIVES OF READING PRACTICES AND READING CHOICES OF KYIV YOUTH DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

Abstract

This article clarifies the theoretical and methodological framework for the study of the reading practices in sociology, highlights the results of a sociological investigation of the motives behind readers' choices and reading practices in the current Ukrainian context of the Russo-Ukrainian war, and identifies trends in readers' choices during wars in general, particularly the World Wars. As a consequence of Russia's full-scale invasion of Ukraine and the existential threat it poses to Ukrainians and Ukrainian culture, the motives behind Ukrainian youth's reading choices may be not only a form of recreation or aesthetic pleasure, but also a means of adapting to a new reality and forming a national identity through cultural affiliation. Within the empirical stage of the research, qualitative sociological methods were used to identify the motives of reading choices among young people in Kyiv during Russia's full-scale invasion of Ukraine. Analysis was conducted using the MAXQDA program, which allowed for the creation of codes based on the greatest similarities between respondents' motives. The motives of reading choices among young Kyiv residents during the full-scale invasion, according to the collected data, were distinguished by the following criteria: genre, country of origin, source of purchase, language, reputation of authors, publishers, or bookstores, as well as recommendations from others. Based on this, an updated classification of reading motives was formed, supplementing the classifications of Usherwood – Toyne, Catherine Ross and Susan Fiske, with the following categories: Social involvement, Self-formation, Sensory reboot, Self-improvement. It was found that the reading motives of young people in Kyiv in the context of the full-scale invasion are aimed at adapting to the new war reality through interaction, self-identification, escapism, and development. Reading has become a valuable tool for self-support in situations of trauma and instability.

Keywords: motives of readers' choices, reading practices, young people of Kyiv, qualitative sociological methods, Russia's full-scale invasion of Ukraine.

Подано / Submitted: 17.07.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 15.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Чебаненко Дар'я — бакалавриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Chebanenko Daria — BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0002-0730-8123>

daria.chebanenko@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.56-68

УДК 316.346.2-055.2:[004.056.5:355.01](470:477)

Катерина Заремба

<https://orcid.org/0009-0003-1585-4084>

Тамара Марценюк

<https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>

ДОСТУП ЖІНОК ДО СФЕРИ КІБЕРБЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті з'ясовано передумови та сучасний стан доступу жінок до сфери кібербезпеки. Виділено соціокультурні, історичні та політичні передумови. Виклики й успіхи доступу жінок до сфери кібербезпеки розглянуто на мікро-, мезо- та макрорівні. Емпіричну частину статті становлять результати 14 напівструктурованих інтерв'ю, проведених навесні 2025 р. з працівниками і працівницями сфери кібербезпеки в Україні. Виявлено особливості доступу жінок до кібербезпеки в українському суспільстві, беручи до уваги виклики російсько-української війни та ситуацію з гендерною (не)рівністю в галузі.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерна нерівність, російсько-українська війна, війна, кібербезпека, Україна, українське суспільство, жінки.

В умовах глобальної цифровізації суспільств кібербезпека постає ключовим елементом національної безпеки держав і міжнародної стабільності загалом. Її стратегічне значення зростає, особливо в період викликів війни — гібридних загроз, інформаційного тиску та цифрових атак. Незважаючи на нагальну потребу у кваліфікованих кадрах, сфера кібербезпеки як ринок праці стикається з проблемами гендерної сегрегації та браком доступу до неї жінок. Згідно з міжнародними даними за останні роки, частка жінок у сфері кібербезпеки у світі заледве сягає 25 % (Foley & Basu, 2024).

Водночас міжнародна увага до гендерної нерівності в цій галузі зростає, адже залучення жінок до кібербезпеки набуває особливої актуальності з огляду на ефективне використання загального людського потенціалу для протидії сучасним кіберзагрозам.

Російсько-українська війна набула нового характеру після повномасштабного вторгнення у 2022 р. Воєнні дії на полі бою супроводжуються регулярною пропагандою, дезінформацією та

кібератаками, що свідчить про важливість кібербезпеки. Залучення висококваліфікованих фахівців і фахівчинь до цієї сфери є пріоритетом для стійкості й перемоги України в цій війні.

Брак доступу жінок до кібербезпеки є проблемою не лише через питання гендерної рівності, а й через ризик браку кадрів на фоні зростаючих кіберзагроз в Україні. Розуміння успіхів і викликів жінок на кар'єрному шляху допоможе виявити та усунути бар'єри доступу жінок до сфери кібербезпеки. Це дасть змогу знизити рівень гендерної нерівності в Україні, а також забезпечити державу більшою кількістю висококваліфікованих кадрів, що дуже важливо в умовах повномасштабної гібридної війни.

Отже, **метою статті** є виявлення успіхів і викликів у доступі жінок до сфери кібербезпеки в Україні. У межах цього дослідження доступ жінок до кібербезпеки розглянуто передусім як залучення жінок до ринку праці в галузі. Передовсім окреслено соціокультурні, історичні та політичні передумови, що впливають на можливість входження жінок до цієї сфери. Потім

з'ясовано міжнародні тенденції доступу жінок до кібербезпеки. У результаті аналізу отриманих емпіричних даних охарактеризовано виклики й успіхи в доступі жінок до кібербезпеки на мікро- (індивідуальному), мезо- (організаційному) та макрорівні (суспільному). Мікрорівень стосується індивідуальних здобутків, викликів і ставлення до сфери кібербезпеки на рівні окремих жінок. Мезорівень стосується становища з доступом жінок до кібербезпеки на рівні організацій і компаній, йдеться про кібербезпеку як ринок праці загалом. Проблематику вертикальної та горизонтальної сегрегації, гендерної дискримінації розглянуто саме на мезорівні. Ці явища притаманні суспільству загалом, проте найбільшою мірою вони проявляються й закріплюються саме в організаціях і компаніях (на ринку праці) — через політики найму, практики оплати праці, просування по кар'єрній драбині тощо. Цей рівень є одним із найважливіших для аналізу, саме тому з нього розпочинаємо виклад матеріалу в цій статті. Макрорівень — це рівень суспільства, громадської думки, гендерних стереотипів і знань про сферу кібербезпеки, зокрема, йдеться про державну політику в галузі та інституційні зміни.

Передумови доступу жінок до кібербезпеки як сфери інформаційних технологій

За визначенням корпорації IBM (International Business Machines Corporation), кібербезпека — це сукупність технологій, практик і політик, спрямованих на запобігання кібератакам або зменшення їхніх наслідків. Її мета — захист комп'ютерних систем, програмного забезпечення, пристроїв, даних, фінансових активів і користувачів від програмних атак, шкідливого програмного забезпечення, несанкціонованого доступу до інформації чи інших кіберзагроз (IBM, 2025). На сьогодні кібербезпека є не лише субдисципліною інформаційних технологій (IT), а й вирішує комплексну проблему та охоплює кілька сфер: управління, психологію, соціологію, право та державну політику (Foley & Basu, 2024).

Соціокультурні передумови. Передовсім варто зазначити, що в суспільстві існують гендерно-рольові стереотипи, тобто уявлення про те, якою працею повинні займатися жінки і чоловіки, про чоловічі та жіночі соціальні ролі. Переважна прийнятність соціальних ролей для людини певної статі пояснюється мірою наявності в неї певних рис і характеристик (Оксамитна, 2004, с. 159). Чоловіків характеризують як відважних, агресивних, винахідливих, прогресивних та раціональних,

тому вони працюють радше на посадах, які цього вимагають (як-от підприємець чи винахідник). Жінкам приписували ніжність та емоційність, через що їх вважають «вродженими» соціальними чи медичними працівницями, вчительками.

Такі уявлення поряд з іншими чинниками призводять до залучення жінок і чоловіків до різних сфер соціального життя, гендерної сегрегації (Марценюк, 2017, с. 55–58). Гендерну сегрегацію можна простежити, зокрема, в освіті. Вона проявляється через нерівний доступ до освітніх рівнів і програм, уявлення про різні розумові здібності, схильності та таланти в чоловіків і жінок (Бойко, 2022). Це впливає на вибір жінками та чоловіками спеціальностей у закладах вищої освіти. На глобальному рівні навчання на спеціальностях категорії STEM (наука, технології, інженерія, математика) закріпилося за чоловіками. Частка жінок серед випускників STEM на 2023 р. у всьому світі становила приблизно 35 % (UNESCO, 2024, р. 3). В Україні за результатами вступу у 2024 р. на спеціальності «Кібербезпека» частка жінок становила 21 % (Дроздова, 2025).

Оскільки однією з функцій освіти є підготовка кваліфікованих кадрів, диференціація, що виникла в освіті, призвела до гендерного розриву на ринку праці (Бойко, 2022). Так звані «чоловічі» та «жіночі» професії характерні майже для всіх суспільств (Кімел, 2003, с. 265). У 2024 р., згідно з Глобальним звітом про гендерний розрив (Global Gender Gap Report), враховуючи дані зі 146 країн, серед працівників STEM було лише 28,2 % жінок (World Economic Forum, 2024, р. 8). Види діяльності, що їх суспільство приписує чи очікує від жінок і чоловіків, суттєво різняться за престижністю, рівнем оплати, обсягом виконання керівних і владних повноважень (Оксамитна, 2004, с. 161). Особи, які вибирають професію, не характерну для своєї статі, мають бути готовими пристосовуватися до «правил» більшості.

Історичні передумови. На відміну від інших спеціальностей категорії STEM спочатку комп'ютерна сфера не асоціювалася з певним гендером (Ensmenger, 2010, р. 117). У 1940-х роках жінок наймали як операторок комп'ютерного набору — попередників комп'ютерного програміста — з огляду на те, що ця робота, як здавалося, нагадувала конторську справу (Кімел, 2003, с. 281). У той час чоловіки виконували складніші завдання — створення та складання апаратного забезпечення (Ensmenger, 2010, р. 121). Проте, щойно програмування визнали «інтелектуально вибагливим», воно стало привабливим для чоловіків, які почали активніше

приходити в цю галузь, спричинивши суттєвий стрибок зарплати (Кімел, 2003, с. 281).

Маскулінізація програмування супроводжувалася впровадженням формальних освітніх вимог, сертифікаційних програм і професійних стандартів, що підвищило суспільний статус професії (Ensmenger, 2010, pp. 131–135). Ці зміни обмежили доступ жінок до програмування, оскільки в той час їм було значно складніше здобути відповідну освіту. Це призвело до гендерної стратифікації в комп'ютерній сфері: жінки здебільшого займали нижчі щаблі професійної ієрархії та отримували нижчі зарплати. Додатковим бар'єром для жінок стала необхідність нічної роботи, характерної для програмістів, що суперечило гендерним очікуванням щодо жіночої ролі в суспільстві. Суттєвий вплив також мало формування в суспільній свідомості гендерно стереотипного образу програміста як «таємного, цілеспрямованого антисоціального математика» — так званого «комп'ютерного ботана» («*computer nerd*»). Цей образ підсилював уявлення про програмування як чоловічу професію та обмежував його привабливість для жінок (Ensmenger, 2010, pp. 135–137). Ці та інші фактори спричинили зменшення кількості жінок у комп'ютерній сфері до 1980 р. Проте подальший стрімкий розвиток ІТ на початку XXI століття вимагав залучення в комп'ютерну сферу великої кількості працівників, зокрема жінок. Особливо актуальною стала сфера захисту даних, тобто кібербезпека.

Політичною передумовою для дискусій про доступ жінок до кібербезпеки стало зростання безпекових загроз. Дослідження Міжнародного консорціуму сертифікації безпеки інформаційних систем (International Information System Security Certification Consortium, ISC2) за 2024 рік виявило, що 75 % кіберфахівців вважають, що поточна загрозна ситуація є найскладнішою за останні п'ять років (ISC2, 2024). А згідно з даними корпорації IBM, середня глобальна вартість витоку даних у 2024 р. становила 4,88 мільйона доларів США, що на 10 % більше, ніж у попередньому році, та є найвищим показником за всю історію спостережень (IBM, 2024). Така ситуація призводить до необхідності залучення великої кількості кваліфікованих кадрів. Згідно з дослідженням за 2024 р., сфера кібербезпеки відчуває брак близько 4,8 мільйона фахівців (McDonald, 2024). Одним із ключових аспектів для вирішення проблеми є забезпечення різноманітності в професійній сфері. Зокрема, ідея ширшого залучення жінок стала одним із рішень для подолання викликів та дефіциту кадрів у цій галузі.

Доступ жінок до сфери кібербезпеки у світі

Згідно з міжнародними даними за останні кілька років, частка жінок, які працюють у сфері кібербезпеки, коливалася від 20 % до 25 % (ISC2, 2024). Станом на 2024 р. близько 56 % організацій у Європейському Союзі заявили, що серед їхніх співробітників у сфері кібербезпеки немає жінок (Statista, 2024). Горизонтальна гендерна сегрегація, наслідком якої є недостатня представленість жінок у кібербезпеці, є викликом для жінок на мезорівні.

Жінки, які все ж потрапили в галузь, стикаються із ще однією проблемою мезорівня — вертикальною гендерною сегрегацією. Явища «липкої підлоги» та «скляної стелі» унеможливають кар'єрне просування для жінок: вони залишаються внизу кар'єрної драбини, не досягаючи верхівки (Кімел, 2003, с. 287). Через це у сфері кібербезпеки спостерігається нестача жінок на керівних посадах (Asiry, 2024). Одним із наслідків вертикальної сегрегації є гендерний розрив в оплаті праці. Середня зарплата жінок є нижчою за чоловічу — 115 003 та 109 609 доларів США відповідно, тобто різниця становить 5394 долари США на рік (Getas, 2024). На мезорівні також бракує рольових моделей, що знеохочує жінок входити до сфери кібербезпеки (Asiry, 2024).

Окрім цього, гендерна дискримінація на робочому місці є викликом для жінок на мезорівні. Згідно зі звітом ISC2 2024 року, 29 % жінок, які працюють у кібербезпеці, повідомили, що відчувають дискримінацію на робочому місці (ISC2, 2024). Прикладом такої дискримінації (як явної, так і невідомої) є обмеження жінок у процесах найму (використання гендерно забарвленої мови в описі вакансій), професійному розвитку, просуванні по кар'єрній драбині (Pacheco, 2024).

Викликом на макрорівні є брак знань про кібербезпеку. Зовнішнє сприйняття кібербезпеки зосереджене на її суто технічній частині. Проте для кар'єри в кібербезпеці важливими є й інші якості, як-от навички вирішення проблем, комунікації, командної роботи, креативності та гнучкості (Eikaas & Toft, 2023; Hall & Rao, 2024). Через необізнаність про це жінки можуть відмовитися від кар'єри в кібербезпеці.

Врешті-решт, візьмемо до уваги мікрорівень. Однією з причин, чому жінки не обирають спеціальність у кібербезпеці, є те, що вони недооцінюють власні здібності в «чоловічій» сфері (Eikaas & Toft, 2023). Також викликом може стати страх упередженого ставлення з боку колег (непривітного робочого середовища). Організація роботи, яка не враховує потреби жінок, атмосфера, яка цінує традиційно «чоловічі» риси,

як-от агресивність і змагальність, змушують жінок боятися маргіналізації (Asiry, 2024). Перешкодою є також відсутність підтримки з боку сім'ї. У шкільні роки батьки частіше заохочують дівчат до гуманітарних наук, а не природничих наук, технологій, інженерії чи математики (Giboney et al., 2023). У дорослому віці поєднання роботи та сімейних обов'язків є також проблемою для жінок. Фахівчині у сфері кібербезпеки часто стикаються з особливими труднощами в балансуванні між професійними обов'язками та сімейними справами, що ускладнює повну віддачу кар'єрі та керівним ролям (Asiry, 2024).

Утім, варто згадати про успіхи доступу жінок до кібербезпеки. На мезорівні зросла чисельність жінок, що вивчають сферу кібербезпеки та працюють у ній. У 2013 р. частка жінок, що працюють у кібербезпеці, становила 11 % (Bradford, 2018). У 2022 р. вона збільшилася удвічі до приблизно 20–25 %. За прогнозами, до 2025 р. жінки мали становити 30 % глобальної робочої сили у сфері кібербезпеки, а до 2031 р. ця частка зросте до 35 % (ASIS International, 2024). Крім того, деяким жінкам вдається подолати вертикальну гендерну сегрегацію та зайняти високі посади (ISC2, 2024).

Також наявні жіночі рольові моделі успішної кар'єри в цій сфері, наприклад, Мері Енн

Девідсон — головна спеціалістка з безпеки корпорації Oracle, докторка Мона Ліза Пінкні — старша директорка з ризиків у Nike Inc. (Percival, 2022). Видання «Долаємо гендерні бар'єри: найкращі кіберфахівчині Європи» (*Hacking Gender Barriers: Europe's Top Cyber Women*) розповідає про понад 100 жінок, які працюють у сфері кібербезпеки в Європі (Women4Cyber, 2025).

Крім того, успіхом доступу до кібербезпеки є впровадження ініціатив на інституційному рівні для підтримки жінок. Серед прикладів — ініціатива WiCyS (Women in CyberSecurity), яка має на меті об'єднати жінок у сфері кібербезпеки для обміну досвідом і знаннями, наставництва та спілкування (Zaharia, 2024).

Успіхом на макрорівні є впровадження на державному рівні ініціатив з підтримки жінок. Прикладом є Резолюція Європейського парламенту від 21 січня 2021 р. щодо усунення цифрового гендерного розриву. Європарламент закликав національні державні органи управління та інституції ЄС співпрацювати з приватним сектором для заохочення жінок обирати професії з кібербезпеки (European Parliament, 2021). Крім того, поширюють ідею популяризації кібербезпеки як різнобічної галузі, яка потребує не лише технічних, а й інших умінь.

Таблиця 1. Успіхи та виклики доступу жінок до сфери кібербезпеки на різних рівнях аналізу

	Мікрорівень	Мезорівень	Макрорівень
Виклики	Невпевненість у собі в «чоловічій» сфері	Гендерна сегрегація: 1. Горизонтальна – непередставленість жінок у сфері 2. Вертикальна – нестача жінок на керівних посадах – розрив в оплаті праці	Уявлення про гендерні ролі
	– Немає підтримки з боку сім'ї – Складнощі в поєднанні роботи та особистого життя	Брак рольових моделей (також серед викладачок в освітньому секторі)	Суспільні упередження про працівників і працівниць: – IT-сфери – сфери безпеки
	Страх упередженого ставлення з боку колег	Гендерна дискримінація на навчальному або робочому місці	Уявлення про кібербезпеку як суто технічну сферу
Успіхи	Високий рівень кваліфікації	– Збільшення чисельності жінок, що навчаються і працюють у кібербезпеці – Жінки досягають керівних посад	Впровадження ініціатив на державному рівні для підтримки жінок
	Заохочення до праці в кібербезпеці з боку сім'ї або шкільних наставників	Наявність успішних жіночих рольових моделей	Популяризація кібербезпеки як різнобічної галузі
	Високий рівень задоволеності роботою	Впровадження ініціатив на організаційному рівні для підтримки жінок	

Наостанок візьмемо до уваги успіхи доступу жінок на мікрорівні. Незважаючи на виклики, результати дослідження жінок у сфері IT-безпеки переконують, що жінки мають такі самі здібності в кібербезпеці, як і їхні колеги-чоловіки (ISC2, 2024). Крім того, працівниці кібербезпеки мають наукові ступені та сертифікацію значно частіше, ніж чоловіки. Тобто вони демонструють доволі високий рівень кваліфікації. У тому ж дослідженні близько 76 % жінок повідомили, що задоволені своєю роботою, порівняно з 70 % опитаних чоловіків.

Зазначені успіхи та виклики доступу жінок до сфери кібербезпеки узагальнено в таблиці 1.

Методологічні основи опитування

У дослідженні застосовано якісні методи, а саме проведення напівструктурованих інтерв'ю. Запрошення на участь в інтерв'ю було розіслано 24 особам, із них 14 осіб погодилися. Частина респондентів і респонденток знайдено за допомогою пошукової системи Google, а також у таких соціальних мережах, як Instagram, Facebook, LinkedIn; іншу частину — методом «снігової кулі», тобто за рекомендаціями попередніх респондентів.

Водночас варто брати до уваги певні обмеження методології. Зокрема, існує ймовірність, що на участь у дослідженні частіше погоджувалися респонденти і респондентки з більшою зацікавленістю в темі та з більшою схильністю до критичної рефлексії. Натомість особи, які заперечують наявність проблеми або займають більш консервативні позиції, могли відмовлятися від участі. Це могло зумовити зсув вибірки у бік тих, хто має більш егалітарні погляди. Таке обмеження не нівелює значущість зібраних даних, проте має бути враховане.

Вибірку дослідження склали 14 осіб (5 чоловіків і 9 жінок), залучених до сфери кібербезпеки в Україні. Вони працюють у кібербезпеці (як у приватному, так і в державному секторах) переважно понад три роки. Більшість з опитаних не має спеціалізованої освіти зі спеціальності «Кібербезпека» (жоден респондент-чоловік не мав спеціалізованої вищої освіти, тоді як 5 із 9 респонденток мали вищу освіту за спеціальністю «Кібербезпека»). Респонденти та респондентки, котрі не навчалися на спеціальності в закладах вищої освіти, здобули потрібні знання в результаті опанування схожих бакалаврських чи магістерських програм (комп'ютерні науки, інженерія, право), відповідних курсів чи сертифікації або ж набували необхідних навичок безпосередньо на робочому місці. Загальну характеристику респондентів і респонденток наведено в таблиці 2 (зادля забезпечення конфіденційності результатів не надано інформації про їхні посади).

Інтерв'ю проведено в період між 21 березня та 1 квітня 2025 р. Тривалість інтерв'ю в середньому становила 1 годину. Таку кількість проведених інтерв'ю можна вважати достатньою для аналізу. Відповіді респондентів і респонденток повторювалися, тому можемо вважати інформацію насиченою. Формальним критерієм для участі в дослідженні була робота у сфері кібербезпеки в Україні (в державному чи приватному секторі) щонайменше 6 місяців.

До початку інтерв'ю від респондентів і респонденток було отримано поінформовану згоду на участь та, зокрема, на запис розмови. Вони, серед іншого, були ознайомлені з метою дослідження та умовами участі на основі анонімності та конфіденційності. Путівник (гайд) був побудований на основі заздалегідь підготовлених

Таблиця 2. Загальна інформація про респондентів і респонденток

№	Стать	Стаж у кібербезпеці, роки
P1	жінка	6
P2	жінка	7
P3	чоловік	3,5
P4	чоловік	1,5
P5	чоловік	5
P6	жінка	25
P7	чоловік	15
P8	жінка	20
P9	жінка	3,5
P10	чоловік	10
P11	жінка	8
P12	жінка	9 місяців
P13	жінка	3
P14	жінка	7

тематичних блоків. У першому блоці відбулося знайомство, йшлося про посаду, стаж у кібербезпеці, здобуту освіту та мотивацію до роботи. Далі – про представленість жінок у сфері кібербезпеки в Україні, виклики для жінок (про вертикальну і горизонтальну гендерну сегрегацію, гендерні стереотипи, дискримінацію і сексуальні домагання на робочому місці тощо), успіхи доступу жінок до сфери кібербезпеки в Україні, про підтримку жінок на організаційному та державному рівнях, ознайомлення фахівців і фахівчинь із жіночими рольовими моделями та їхніми успіхами.

Транскрибували інтерв'ю за допомогою транскрибатора Restream, що використовує штучний інтелект. Для аналізу інформації застосовано метод якісного контент-аналізу, тобто пошуку ключових думок респондентів і респонденток у частинах тексту та їх структурування за категоріями. Аналіз відбувався за категоріями викликів та успіхів доступу жінок до кібербезпеки в Україні. Ці категорії своєю чергою поділяли на виклики та успіхи на мікро-, мезо- та макрорівні.

Результати інтерв'ювання Виклики в доступі жінок до сфери кібербезпеки в Україні

Аналізуючи відповіді респондентів і респонденток, виклики доступу жінок до сфери кібербезпеки в Україні доцільно розглядати на мікро-, мезо- та макрорівні. Почнемо аналіз із мезорівня. 13 із 14 опитаних погодилися з наявністю горизонтальної гендерної сегрегації, тобто з диспропорцією у співвідношенні чоловіків і жінок у кібербезпеці України. На їхню думку, чоловіків у сфері значно більше, ніж жінок. Респондентка 13 зазначила, що, з її досвіду, жінки в кібербезпеці є радше винятком, ніж «звичайною ситуацією».

«Я бачу ту кількість жінок, дівчат, які приходять на наші заходи. Я називаю жартома “це як мужицький дощ”. Коли ти приходиш на будь-який захід, який відноситься до кібербезпеки, а там маленька кількість жінок, і в основному чоловіки... Жінки — це більше як виключення, ніж якась нормальна ситуація...» (P13).

Крім того, респондентка 1 заявила, що за всі її роки роботи в кібербезпеці у неї ніколи не було колеги-жінки. З цього можна зробити висновок, що в деяких кіберорганізаціях України жінки

взагалі не представлені. Навіть на подіях, присвячених обговоренню гендерного дисбалансу у сфері, більша кількість учасників — чоловіки.

«Гендерна диспропорція дуже відчутна. Це дуже смішно... Ну як смішно... Істерично, іронічно смішно, що коли організують гендерні зустрічі по правах жінок (у кібербезпеці), то там десь відсотків 70–80 чоловіків...» (P7).

Крім того, двоє респондентів зауважили, що в кібербезпеці гендерна сегрегація є більш вираженою, ніж в інших ІТ-сферах. На їхню думку, сучасне суспільство допускає участь жінок у програмуванні, однак під час згадки про кібербезпеку (особливо серед осіб старшого віку) переважає образ «бородатого чоловіка». Респонденти пояснювали таке уявлення небезпекою та секретністю, з якою асоціюється сфера.

Окрім того, проводять аналогію між представництвом жінок у кібербезпеці та у військовій сфері.

«Я недавно знайшла досить гарну аналогію. Я порівнюю кібербезпеку з нашою армією. Там є жінки. Це факт. Але їх дуже мало, і є сфери, де їх абсолютно нема... Так, у кібербезпеці є пен-тестери, де я майже не бачила жінок взагалі. І в армії, наприклад, на бойових посадах, є дуже мало» (P2).

Жінки, які все ж наважуються працювати в цій сфері, обіймають посади, що традиційно вважаються фемінізованими, як-от підбір кадрів (HR), управління успіхом клієнтів, маркетинг, юриспруденція чи аналітика. Вони рідко обіймають посади інженерок.

«У моєму робочому колективі жінки найчастіше займають посади Product, Project-менеджери, marketing, sales-менеджери, Customer Success, Pre-sales або рідше на інженерних ролях» (P3).

Респонденти та респондентки також наголосували на обмеженому представництві жінок серед керівниць і лідерок у кібербезпеці України, що свідчить про наявність вертикальної гендерної сегрегації.

«Я, напевно, одна з небагатьох жінок, яка керує компанією. Там десь є на менеджерських позиціях, на керівних посадах набагато менше» (P11).

«Вже два роки поспіль я організовую Київський міжнародний форум з кіберстійкості. І я працюю зі списками учасників і запрошеннями, в принципі, конкретної частини, тобто запрошеннями спікерів і так далі. І я безпосередньо зіштовхуюся з тим, що це не я погана, бо не можу запросити жінку виступити, а їх просто критично мало! Я тут говорю саме про лідерок у цій сфері, про експертів, які мають крутий бекграунд, які, наприклад, можуть як спікер поділитися на такого рівня міжнародному форумі в Україні» (P13).

Респондентки також зауважили явище гендерного розриву в оплаті праці, що є ще одним проявом вертикальної гендерної сегрегації: *«розрив оплати праці присутній всюди, кібербезпека скоріше не виключення» (P7).* Крім того, на думку P8, розрив більше простежується в приватному секторі, адже жінки менше схильні *«боротися за рівень своєї зарплати».* У державному секторі зарплати здебільшого є фіксованими.

«...в державному секторі дискримінація менша, ніж у приватному. А в приватному це, може, навіть не дискримінація, тому що це жінка, а, може, тому, що просто жінка менше бореться за свій рівень зарплатні» (P8).

Справді, в приватному секторі економіки, де очікування впливають на розмір заробітної праці, нижчі очікування жінок щодо своєї зарплати можуть сприяти збереженню розриву в оплаті праці (Rousille, 2024). Утім, внутрішня сегрегація сектору та вертикальна гендерна сегрегація залишаються головними причинами розриву заробітних плат.

Наступними викликами, на яких наголошували респонденти та респондентки, були прояви гендерних стереотипів та упереджень. 2 з 5 респондентів-чоловіків вказали, що зауважують сексизм до жінок на своєму робочому місці. Респондент 3 зазначив, що прямої дискримінації він не помічав, проте *«знає, що жінки іноді змушені доводити свою компетентність більше, ніж чоловіки, особливо в технічних розмовах з клієнтами».* Ніхто з респондентів-чоловіків не був свідком сексуальних домагань. Варто також враховувати можливість зміщення вибірки: можна припустити, що чоловіки, які погодилися взяти участь у дослідженні, мають вищий рівень гендерної чутливості, тоді як за межами цієї групи ситуація може бути менш сприятливою.

Респондентки зазначили, що стикалися з упередженнями щодо своєї кваліфікації, що підтверджує виклик як на мезо-, так і на макрорівні. Жінки зауважили, що їхні думки часто сприймали менш серйозно, ніж думки їхніх колег-чоловіків. Важливо також те, що декілька респонденток наголосили, що вони частіше стикаються з гендерними упередженнями в державних установах, ніж у приватних бізнес-компаніях.

«Коли я комунікувала з державними органами, дуже часто чула оцю фразу: “Ой, ти дівчина, що ти там... Що ти там нам тут розкажеш?” ... Або: “Вона — жінка, нащо їй працювати над якимись оборонними об’єктами або об’єктами критичної інфраструктури?”» (P11).

Деякі респондентки мали досвід сексуальних домагань від колег чоловічої статі, що є ще одним викликом на мезорівні.

«Ти просто приходиш на якийсь захід, одягаючи спідницю до колін, підбори і блузку, знайомишся з кимось з СБУ чи Міноборони. І тобі вночі прилітають якісь пошлі повідомлення із закликами до сексу, до того, які в тебе гарні ноги чи це щось. Просто люди собі це дозволяють відкрито» (P13).

Крім того, дві респондентки зазначили, що стикалися з таким проявом домагань, як «особливе ставлення» з боку викладачів-чоловіків чи колег-чоловіків. P9 зазначила, що незважаючи на те, що це не впливало на неї негативно, вона почувалася некомфортно, отримуючи пропозиції про додаткову допомогу з навчанням від викладачів-чоловіків чи позашкільні зустрічі. Проте P12 не вважала особливе ставлення проблемним. Натомість убачала «у м’якшому ставленні» переваги.

Крім того, 4 з 9 респонденток зауважили, що їм доводилося *«тяжко [понаднормово] працювати, щоб у їхню компетенцію повірили, щоб доказати знання у чоловічому середовищі» (P13).* Респондентки пов’язували це з традиційним уявленням про сферу як про маскулінну, технічну, не зрозумілу для жінок. Це ще один виклик на мікрорівні.

Крім того, гендерні стереотипи ставали для деяких респонденток причиною психологічної напруги.

«У Міністерстві оборони у мене взагалі був кейс, що я вперше в житті плакала, бо працювала з військовими. Я бачила пряму неповагу.

Таблиця 3. Виклики для жінок у сфері кібербезпеки в Україні

Рівень аналізу	Перелік викликів
Мікрорівень	Необхідність доводити чоловікам свою компетенцію (для цього понаднормово працювати)
	Психологічна напруга, спричинена впливом гендерних стереотипів
Мезорівень	Горизонтальна гендерна сегрегація
	1. Жінки в кібербезпеці недостатньо представлені (менше, ніж в інших ІТ-сферах)
	2. Жінки у сфері кібербезпеки обіймають посади, що традиційно вважаються фемінізованими
	Вертикальна гендерна сегрегація
1. Жінки на керівних посадах є винятком	
2. Розрив в оплаті праці (більш виражений у приватних установах)	
Гендерні стереотипи, сексуальні домагання чи «особливе ставлення» на робочих місцях (особливо в державних установах)	
Макрорівень	Гендерні упередження та стереотипи в суспільстві
	Необізнаність про державні ініціативи підтримки жінок

Якщо я приходжу з керівником, з керівником говорять, коли я сиджу за столом переговорів і висловлюю свою думку, як зробити щось краще, люди просто показово робили вигляд, що мене немає, типу не слухали, і говорили лише з моїм керівником» (P13).

P13 також зазначила, що сексизм пов'язаний із владою на робочому місці. Він більше проявляється, коли жінка перебуває на нижчих посадах із невеликим доступом до влади. Коли ж вона отримує високу посаду і може «звільняти людей», тоді ставлення до неї осіб чоловічої статі значно поліпшується.

«Я говорила про історію з сексизмом з А¹ ... вона постійно йшла по кар'єрній драбині до цієї посади, і вона мені сказала, що вона не бачить ніякої гендерної упередженості у цій сфері. Я зрозуміла для себе таку річ, що, коли в тебе висока посада і ти керуєш людьми зверху, особливо чоловіками, вони не можуть собі дозволити у твою сторону ніякі сексистські жарти і так далі, тому що вони можуть втратити посаду. Як тільки ти на рівноцінній посаді з чоловіком або на нижчій, навіть якщо це людина з іншого відомства, але вона розуміє, що ти дівчинка, яка займається комунікаціями, тоді вони дозволяють собі проявляти таку свою погану сторону» (P13).

Також 10 із 14 респондентів та респонденток заявили, що організація, на яку вони працюють, не впроваджує ініціатив (тренінгів, квот,

¹ Задля дотримання етичних засад дослідження ім'я та прізвище анонімізоване, оскільки згадана особа є публічною.

менторства) на підтримку жінок у кібербезпеці. Це можна вважати викликом на мезорівні. На макрорівні це має вияв у необізнаності суспільства про підтримку, ініційовану з боку держави.

«Переважно ініціативи йдуть від громадського сектору, держава іноді підхоплює або доєднується до вже існуючих ініціатив ГО. Немає централізованої державної програми підтримки жінок» (P11).

Усі згадані виклики для жінок у сфері кібербезпеки в Україні на мікро-, мезо- та макрорівні узагальнено в таблиці 3.

Успіхи в доступі жінок до сфери кібербезпеки в Україні

Половина респондентів і респонденток зазначили, що після початку повномасштабної війни відбулися позитивні зміни в доступі жінок до сфери кібербезпеки. Посадовці та власники бізнесів стали більше говорити про залучення та інтеграцію жінок у цю сферу. На думку декількох опитаних, причиною цього є збільшення вакансій (через зростання кіберзагрози) та звільнення робочих місць (спричинене мобілізацією чоловіків). Крім того, «роботодавці, розуміючи, що мобілізаційна кампанія продовжується, трохи змінили свої підходи» (P10). Так «дискримінація відійшла на другий план».

«Загалом війна... Вона пришвидшила інтеграцію жінок у технічні команди, попит на кадри зріс, і дискримінація на фоні кваліфікації відійшла на другий план. Багато чоловіків на фронті, від цього також з'являється

необхідність, потреба в закритті позиції, і саме таким чином, тобто вимушено, але все одно ми йдемо до цього, до зменшення диспропорції, що є добре...» (P3).

Ця тенденція найбільше відрізняє ситуацію з доступом жінок до кібербезпеки в Україні та світі. Оскільки немає офіційних даних від Державної служби статистики України щодо гендерного розподілу сфер зайнятості, то ми можемо зробити тільки певне припущення, що війна спричинила зменшення горизонтальної гендерної сегрегації. Також простежуються позитивні тенденції як на мікро-, так і на мезорівні. Незважаючи на перешкоди, жінкам вдається здобути високу кваліфікацію та побудувати кар'єру в кібербезпеці. Жоден із 5 чоловіків-респондентів не мав спеціалізованої вищої освіти в кібербезпеці, тоді як 5 із 9 жінок мали таку освіту. Деяким жінкам навіть вдається досягти керівних посад, тобто вони роблять свій внесок у подолання вертикальної гендерної сегрегації.

«В кібербезпеку йдуть жінки, які мають гарну освіту (орієнтовану на точні науки та факти) і готові до інтелектуальних викликів» (P8).

Успіхом жінок у кібербезпеці України на мезорівні є наявність жіночих рольових моделей. Усі респонденти та респондентки (за винятком двох) назвали ім'я та спеціалізацію хоча б однієї рольової моделі. Найчастіше згадували керівницю служби з питань інформаційної безпеки та кібербезпеки Апарату РНБО України Наталію Ткачук; співзасновницю та СЕО Фондації жіночого лідерства та стратегічних ініціатив, радницю з комунікацій Національного координаційного центру кібербезпеки при РНБО України Анастасію Островську та співзасновницю платформи з пошуку роботи в кібербезпеці CyberPeople Ольгу Насібуліну; крім того, назвали Ганну Мартинюк та Євгенію Наконечну.

Успіхом на мезорівні також є наявність менторських програм для жінок або тренінгів протидії сексизму, які організують деякі з інституцій, де працюють респондентки.

«Нам організують програми підвищення обізнаності щодо інклюзивності, щодо протидії сексизму на робочих місцях і різноманітних утисків людей різних категорій» (P9).

«Ми організуємо тренінги, щоб не просто навчити якихось технічних спеціальностей,

а саме лідерських, про побудову кар'єри, про професійний етикет, про розвиток саме як професійних жінок» (P13).

Успіхом на макрорівні (а саме на рівні держави) можна вважати запровадження у 2024 р. ініціативи з підтримки жінок у кібербезпеці.

«Ми рішенням Національного координаційного центру кібербезпеки (НКЦК) прийняли започаткування ініціативи для залучення жінок у кібербезпеку для гендерної рівності. Тобто це перша законодавча історія. Навіть Буданов прийшов на це засідання і підписав протокол, де ми одностайно всі прийняли цей пункт, щоб започаткувати це на державному рівні» (P13).

Крім того, успіхом на макрорівні в Україні є обізнаність суспільства про досягнення жінок у кібербезпеці (11 із 14 респонденток були обізнані). Серед успіхів називали присутність жінок на керівних посадах у ключових державних відомствах, їхню активну участь у міжнародних проектах і конференціях, організацію просвітницьких проектів.

«Успіхи жінок... Це поява пані Ткачук... Це те, що про жінок у кібербезпеці починають говорити (в спільнотах, в чатиках)... Це закінчення універу жінками, і вони можуть пробуватися на якісь роботи» (P2).

Також багато респондентів і респонденток вважають успіхом те, що молоде покоління в Україні менш схильне до гендерних упереджень та насамперед зважає на кваліфікацію працівниць, а не на їхню стать.

«Молодше покоління більш лояльно відноситься, і воно не розділяє, ти дівчинка чи хлопчик. Для них ти — професіонал в першу чергу, а далі вже як буде» (P8).

Тобто можемо зауважити певну зміну уявлення про гендерні ролі серед української молоді.

Усі згадані успіхи жінок у сфері кібербезпеки в Україні на мікро-, мезо- та макрорівні узагальнено в таблиці 4.

Висновки

У разі входження у сферу кібербезпеки жінки стикаються з соціокультурними перешкодами: уявленнями суспільства про риси, притаманні

Таблиця 4. Успіхи доступу жінок до сфери кібербезпеки в Україні

Рівень аналізу	Перелік успіхів
Мікрорівень	Високий рівень кваліфікації
	Можливість побудувати кар'єру, незважаючи на перешкоди
Мезорівень	Подолання вертикальної сегрегації деякими жінками та досягнення ними керівних посад
	Наявність жіночих рольових моделей
	Наявність менторських програм і тренінгів для жінок у бізнесах
Макрорівень	Збільшення кількості жінок у кібербезпеці як відповідь на реалії повномасштабної війни
	Менша схильність молодого покоління до гендерних стереотипів
	Обізнаність суспільства про досягнення жінок у кібербезпеці
	Запровадження ініціатив з підтримки жінок у кібербезпеці на державному рівні

чоловікам і жінкам, гендерно-рольовими стереотипами, що спричиняють гендерну сегрегацію в галузі. Історичні передумови також мають значення: хоча спочатку комп'ютерне програмування не асоціювалося з певним гендером, розвиток технологій привернув до нього увагу чоловіків. Маскулінізація програмування сприяла підвищенню критеріїв для отримання роботи в цій галузі, що спричинило зниження в ній кількості жінок. Проте подальший розвиток програмування у XXI столітті зумовив необхідність залучення кваліфікованих кадрів незалежно від статі. Політичні передумови також впливають: зростання загрози по всьому світу стало причиною залучення різноманітних категорій населення (зокрема жінок).

На мезорівні викликами доступу жінок до кібербезпеки є як горизонтальна (непредставленість жінок у сфері), так і вертикальна (нестача жінок на керівних посадах, розрив в оплаті праці) гендерна сегрегація. Крім того, брак рольових моделей (також серед викладачок в освітньому секторі) та гендерна дискримінація в освіті та на ринку праці викликають труднощі для жінок у кібербезпеці. Проте збільшення чисельності жінок, які навчаються і працюють у кібербезпеці, та досягнення жінками керівних посад є успіхами доступу жінок до кібербезпеки на мезорівні. Досягненням є також наявність успішних жіночих рольових моделей у кібербезпеці та впровадження ініціатив на організаційному рівні для підтримки жінок.

На макрорівні викликами доступу жінок до кібербезпеки є суспільне гендерно стереотипне уявлення про працівників і працівниць ІТ-сфери. Сприйняття кібербезпеки як суто технічної сфери також має обмеження для певних жінок. Утім, початок популяризації кібербезпеки як важливої галузі для безпеки й оборони та впровадження на державному рівні ініціатив з підтримки жінок є певними успіхами.

На мікрорівні невпевненість у собі в традиційно «чоловічій» сфері, страх упередженого ставлення з боку колег, відсутність підтримки з боку сім'ї чи складнощі в поєднанні роботи та особистого життя є найчастіше згаданими викликами в дослідженнях. Проте високий рівень кваліфікації (жінки частіше мають наукові ступені) та заохочення до праці в кібербезпеці з боку сім'ї або шкільних наставників є успіхами доступу жінок до кібербезпеки. Крім того, успіхом є те, що в середньому у світі жінки більше задоволені своєю працею в кібербезпеці, ніж чоловіки.

У результаті проведення інтерв'ю з 14 респондентами та респондентками в Україні під час російсько-української війни було доповнено список викликів та успіхів доступу жінок до сфери кібербезпеки в Україні на мікро-, мезо- та макрорівні. Хоча чимало недоліків і досягнень у доступі жінок збіглися зі світовими тенденціями, зафіксованими в інших дослідженнях, проте завдяки інтерв'ю було виявлено певні особливості, зокрема, пов'язані з повномасштабною війною. Галузь кібербезпеки стала стратегічно важливою, потребує додаткових кадрів, і тому жінки отримали можливість більше долучатися. Тобто через повномасштабну російсько-українську війну кількість жінок у цій сфері зросла, з'явилися нові можливості для їхньої професійної реалізації.

Проте це досі традиційно «чоловіча сфера», до того ж пов'язана з війною, тож актуальними є проблеми горизонтальної і вертикальної гендерної сегрегації, стереотипного ставлення і подекуди випадки сексуальних домагань. Для того щоб інтеграція жінок у цю сферу ринку праці була успішною, з дотриманням рівних прав і можливостей, ця проблематика потребує уваги, подальшого дослідження, ухвалення рішень на державному рівні.

Список використаної літератури

- Бойко, А. (2022). *Гендерний розрив серед абітурієнтів на IT-спеціальностях при вступі до закладів вищої освіти міста Києва* [Кваліфікаційна робота, Національний університет «Києво-Могилянська академія»]. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b73a6ba1-f4b6-4302-9dae-217499b6291a/content>
- Дроздова, Є. (2025). Жінки не йдуть в інженери. Відмінниці з математики вступають на філфак. *Texty.org.ua*. <https://texty.org.ua/articles/113918/girlspowe>
- Кімел, М. С. (2003). Гендероване місце роботи. У *Гендероване суспільство* (с. 265–310). Сфера.
- Оксамитна, С. (2004). Гендерні ролі та стереотипи. У М. Скорик (Ред.), *Основи теорії гендеру: навчальний посібник* (с. 156–180). К.І.С.
- Марценюк, Т. (2017). *Гендер для всіх. Виклик стереотипам*. Основи.
- Asiry, Y. (2024). Closing the gap: Boosting women's representation in cybersecurity leadership. *Journal of Information Security*, 15(1), 15–23. <https://doi.org/10.4236/jis.2024.151002>
- Eikaas, T. C., & Toft, R. S. E. (2023). *The Impact of Gender Equality in the Cybersecurity Sector* [Master's thesis, University of Agder]. <https://uia.brage.unit.no/uia-xmlui/handle/11250/3080483?show=full>
- Ensmenger, N. L. (2010). *The computer boys take over: Computers, Programmers, and the Politics of Technical Expertise*. MIT Press.
- European Parliament. (2021). Resolution of 21 January 2021 on closing the digital gender gap: women's participation in the digital economy. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0026_EN.html
- Getas, M. (2024). The number of women in cyber. *ASIS International*, 25 April. <https://www.asisonline.org/security-management-magazine/latest-news/today-in-security/2024/april/The-Number-of-Women-in-Cyber/>
- Giboney, J. S., Anderson, B. B., Wright, G. A., Oh, S., Taylor, Q., Warren, M., & Johnson, K. (2023). Barriers to a cybersecurity career: Analysis across career stage and gender. *Computers & Security*, 132, 103316. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2023.103316>
- Hall, J. L., & Rao, A. (2024). Gender of Recruiter Makes a Difference: A Study into Cybersecurity Graduate Recruitment. *Computer Science, Computer and Society*. Cornell University. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2408.05895>
- IBM. (2024). *Cost of a data breach report*. <https://www.ibm.com/reports/data-breach>
- IBM. (2025). *Cybersecurity*. <https://www.ibm.com/think/topics/cybersecurity>
- ISC2. (2024). *Women in cybersecurity report: Inclusion, advancement, and pay equity*. <https://www.isc2.org/Insights/2024/04/Women-in-Cybersecurity-Report-Inclusion-Advancement-Pay-Equity>
- Foley, M., & Basu, S. (2024). Decoding the gendered imaginary of cybersecurity careers: a social shaping of technology perspective. *Information, Communication & Society*, 28(8), 1425–1441. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2024.2391818>
- McDonald, C. (2024). Cyber workforce must almost double to meet global talent need. *Computer Weekly*. 13 September. <https://www.computerweekly.com/news/366610264/Cyber-workforce-must-almost-double-to-meet-global-talent-need>
- Pacheco, F. (2024, July). *Gender diversity in cybersecurity*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/382583198_Gender_Diversity_in_Cybersecurity
- Percival, A. (2022). Women to watch in cybersecurity. *Forbes*, October 26. <https://www.forbes.com/sites/alainapercival/2022/10/26/women-to-watch-in-cybersecurity/>
- Roussille, N. (2024). The role of the ask gap in gender pay inequality. *Hub for Equal Representation in the Economy*, February. https://ninaroussille.github.io/files/Ask_Gap.pdf
- Statista. (2024). *Share of female cybersecurity workers in the European Union (EU) in 2024, by country*. <https://www.statista.com/statistics/1497698/share-of-female-cybersecurity-workers-in-the-eu/>
- UNESCO. (2024). *Global Education Monitoring Report, gender report: technology on her terms*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389406>
- Women4Cyber. (2025). *Projects*. <https://women4cyber.eu/past-projects/>
- World Economic Forum. (2024). *Global gender gap report 2024*. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2024.pdf
- Zaharia, A. (2024). 33 initiatives to get more women into cybersecurity. *Comparitech*, 9 February. <https://www.comparitech.com/blog/information-security/women-cybersecurity-initiatives/>

References

- Asiry, Y. (2024). Closing the gap: Boosting women's representation in cybersecurity leadership. *Journal of Information Security*, 15(1), 15–23. <https://doi.org/10.4236/jis.2024.151002>
- Boyko, A. (2022). *Hendernyi rozryv sered abiturientiv na IT-spetsialnostiakh pry vstupi do zakladiv vyshchoi osvity mista Kyieva*. [Qualification work, National University of Kyiv-Mohyla Academy]. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b73a6ba1-f4b6-4302-9dae-217499b6291a/content> [in Ukrainian].
- Drozдова, E. (2025). Women do not go into engineering. Excellent girls in mathematics enter the faculty of philology. *Texty.org.ua*. <https://texty.org.ua/articles/113918/girlspowe> [in Ukrainian].
- Eikaas, T. C. & Toft, R. S. E. (2023). *The Impact of Gender Equality in the Cybersecurity Sector* [Master's thesis, University of Agder]. <https://uia.brage.unit.no/uia-xmlui/handle/11250/3080483?show=full>
- Ensmenger, N. L. (2010). *The computer boys take over: Computers, Programmers, and the Politics of Technical Expertise*. MIT Press.
- European Parliament. (2021). Resolution of 21 January 2021 on closing the digital gender gap: women's participation in the digital economy. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0026_EN.html
- Foley, M., & Basu, S. (2024). Decoding the gendered imaginary of cybersecurity careers: a social shaping of technology perspective. *Information, Communication & Society*, 28(8), 1425–1441. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2024.2391818>
- Getas, M. (2024). The number of women in cyber. *ASIS International*, 25 April. <https://www.asisonline.org/security-management-magazine/latest-news/today-in-security/2024/april/The-Number-of-Women-in-Cyber/>
- Giboney, J. S., Anderson, B. B., Wright, G. A., Oh, S., Taylor, Q., Warren, M., & Johnson, K. (2023). Barriers to a cybersecurity career: Analysis across career stage and gender. *Computers & Security*, 132, 103316. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2023.103316>
- Hall, J. L., & Rao, A. (2024). Gender of Recruiter Makes a Difference: A Study into Cybersecurity Graduate Recruitment. *Computer Science, Computer and Society*. Cornell University. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2408.05895>
- IBM. (2024). *Cost of a data breach report*. <https://www.ibm.com/reports/data-breach>
- IBM. (2025). *Cybersecurity*. <https://www.ibm.com/think/topics/cybersecurity>
- ISC2. (2024). *Women in cybersecurity report: Inclusion, advancement, and pay equity*. <https://www.isc2.org/Insights/2024/04/Women-in-Cybersecurity-Report-Inclusion-Advancement-Pay-Equity>

- Kimmel, M. S. (2003). Genderovane mistse roboty. In *Genderovane suspilstvo [The gendered society]* (pp. 265–310). Sfera [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2017). *Hender dlia vsikh. Vyklyk stereotypam. Osnovy* [in Ukrainian].
- McDonald, C. (2024). Cyber workforce must almost double to meet global talent need. *Computer Weekly*. 13 September. <https://www.computerweekly.com/news/366610264/Cyber-workforce-must-almost-double-to-meet-global-talent-need>
- Oksamytna, S. (2004). Genderni roli ta stereotypy. In M. Skoryk (Ed.), *Osnovy teorii genderu: navchalnyi posibnyk* (pp. 156–180). K.I.S. [in Ukrainian].
- Pacheco, F. (2024, July). *Gender diversity in cybersecurity*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/382583198_Gender_Diversity_in_Cybersecurity
- Percival, A. (2022). Women to watch in cybersecurity. *Forbes*, October 26. <https://www.forbes.com/sites/alainapercival/2022/10/26/women-to-watch-in-cybersecurity/>
- Rousille, N. (2024). The role of the ask gap in gender pay inequality. *Hub for Equal Representation in the Economy*, February. https://ninaroussille.github.io/files/Ask_Gap.pdf
- Statista. (2024). *Share of female cybersecurity workers in the European Union (EU) in 2024, by country*. <https://www.statista.com/statistics/1497698/share-of-female-cybersecurity-workers-in-the-eu/>
- UNESCO. (2024). *Global Education Monitoring Report, gender report: technology on her terms*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389406>
- Women4Cyber. (2025). *Projects*. <https://women4cyber.eu/past-projects/>
- World Economic Forum. (2024). *Global gender gap report 2024*. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2024.pdf
- Zaharia, A. (2024). 33 initiatives to get more women into cybersecurity. *Comparitech*, 9 February. <https://www.comparitech.com/blog/information-security/women-cybersecurity-initiatives/>

Kateryna Zaremba, Tamara Martsenyuk

WOMEN'S ACCESS TO CYBERSECURITY IN THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

Abstract

The article clarifies the prerequisites for women's access to the cybersecurity sector in general and the current state of women's access to it. The representation of women in cybersecurity in education and on the labor market has socio-cultural, historical, and political prerequisites. Sociocultural prerequisites led to gender inequality in the field, historical ones led to the need to attract new personnel, and political ones led to the idea of involving women in cybersecurity. The challenges and successes of women's access to the sector are considered at the micro-, meso-, and macro-levels.

The empirical part of the article consists of the results of 14 semi-structured interviews with cybersecurity workers in Ukraine, conducted in the spring of 2025. The features of women's access to cybersecurity in Ukrainian society are identified, considering the challenges of the Russo-Ukrainian war and the situation with gender (in)equality in the IT sector.

Thus, the results of the interview analysis allow us to highlight the challenges of women's access at the micro, meso, and macro levels. At the micro level, the problem is the need for women to prove their competence to men. To do this, some need to work overtime. Another challenge is the psychological stress caused by the influence of gender stereotypes. At the meso level, the challenge is horizontal and vertical gender segregation, gender bias, and sexual harassment or "special treatment" of women in the workplace. From the experience of the respondents, sexism is especially evident in state institutions. At the macro level, the challenges are gender biases regarding gender roles in society and ignorance about state support initiatives for women.

If we turn to the successes of women in accessing cybersecurity in Ukraine, they again exist at the micro, meso, and macro levels. At the micro level, this is a high level of qualification and the opportunity to build a career, despite obstacles. At the meso level, success is the overcoming of vertical segregation by some women, the presence of female role models among Ukrainian cybersecurity specialists, and mentoring programs and training for women in businesses. At the macro level, success in cybersecurity, which distinguishes Ukraine from the rest of the world, is the increase in the number of women in the field, provoked by the beginning of a full-scale invasion. In addition, a positive trend is the lower tendency of the younger generation to resort to gender-role stereotypes. Modern Ukrainian society is also more aware of the achievements of women in cybersecurity. Finally, it is worth mentioning the success of the implementation of initiatives to support women in cybersecurity at the state level in Ukraine.

Keywords: gender equality, gender inequality, Russo-Ukrainian war, war, cybersecurity, Ukraine, Ukrainian society, women.

Подано / Submitted: 08.08.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 24.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Заремба Катерина — студентка 4 курсу бакалаврської програми «Соціологія»,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Zaremba Kateryna — final-year student of the bachelor's degree program "Sociology",
National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0003-1585-4084>

k.zaremba@ukma.edu.ua

Марценюк Тамара — кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Martsenyuk Tamara — PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>

t.martsenyuk@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.69-81

УДК 308+316+323+352/354

Анна Осипчук

<https://orcid.org/0009-0004-1203-4491>

Антон Суслов

<https://orcid.org/0000-0001-6662-1043>

У ПОШУКАХ СПРАВЕДЛИВОСТІ: ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ВІЙНИ, ОКУПАЦІЇ ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ МЕШКАНЦІВ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Стійкість і соціальна згуртованість українського суспільства, як і майбутня реінтеграція тимчасово окупованих територій України, є неможливими без задоволення запиту громадян на справедливість. Ця стаття ставить за мету на основі результатів трьох хвиль загальнонаціонального опитування у 2023–2024 рр. з'ясувати ставлення мешканців підконтрольної уряду України території до питань відновлення прав і справедливості та встановлення відповідальності в контексті війни, окупації та деокупації, а також до політик реінтеграції; ідентифікувати ті аспекти відновлення правосуддя, які торкаються питань колабораційної діяльності та роботи на ворога і є специфічними для окупованих територій України та тих, хто там проживає.

Ключові слова: відновлення справедливості, тимчасово окуповані території, реінтеграція, мешканці тимчасово окупованих територій, запит на справедливість, деокупація, політики реінтеграції, відповідальність, колабораційна діяльність, соціальна згуртованість.

Вступ

В умовах агресії Російської Федерації проти України, яка триває від 2014 р. та призвела до окупації частини території України і повномасштабної війни, питання справедливості, відновлення прав і встановлення відповідальності є вкрай важливими для українського суспільства, його єдності, стійкості та соціальної згуртованості. Особливо чутливими є питання відновлення правосуддя в контексті колабораційної діяльності — співпраці з ворогом або роботи в інтересах держави-агресора. Зважаючи на те, що частина української території перебуває в окупації вже понад 10 років, питання, хто саме з тих, хто живе там, і за що саме може понести таку відповідальність, є не просто абстрактними роздумами, а наріжними темами державної

політики щодо тимчасово окупованих територій та їхньої реінтеграції. Ці питання потребують відповіді та сформованої державної політики вже зараз, хоч би якою далекою комусь здавалась нині перспектива деокупації та повернення всіх наших територій та співгромадян.

Така політика має бути сформована й артикульована із врахуванням як національних інтересів, так і громадської думки, тобто ставлень і позицій людей, які нині проживають у підконтрольних регіонах України і чий запит на справедливість і саме відчуття справедливості є вагомим чинником соціальної згуртованості українського суспільства та його стійкості в часи війни. Тож **метою цієї статті** є з'ясувати позиції і ставлення мешканців підконтрольної уряду України території до тих, хто залишається в окупації, а також до питань відновлення прав і справедливості

та встановлення відповідальності в контексті війни й окупації. Задля цього ми розглянемо відповіді респондентів на питання про визначення змісту колабораційної діяльності, притягнення до відповідальності тих, хто працює на певних посадах чи займається певною діяльністю на окупованих територіях, питання про принципи й сутнісні підходи до встановлення відповідальності та відновлення прав і справедливості.

Методологія загальнонаціональних опитувань

Стаття ґрунтується на трьох хвилях загальнонаціонального репрезентативного опитування, проведеного на замовлення Школи політичної аналітики НаУКМА в межах проекту з дослідження соціальної згуртованості та реінтеграції деокупованих і тимчасово окупованих територій України¹. Першу та другу хвилі опитування провела Соціологічна група «Рейтинг», а третю — Дослідницька агенція Info Sapiens.

Польові етапи дослідження тривали з 10 по 14 жовтня 2023 р. (перша хвиля); з 11 по 16 березня 2024 р. (друга хвиля) та з 21 вересня по 10 жовтня 2024 р. (третя хвиля). Було опитано відповідно 2000, 2005 та 2010 респондентів віком від 18 років. Опитування проводили методом телефонних інтерв'ю за допомогою комп'ютера (САТІ) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. До дослідження не увійшли тимчасово окуповані території, включно з тими, які перебували під окупацією на момент опитування, та території, де на момент опитування не було українського мобільного зв'язку. Інтерв'ю проводили українською або російською мовою за вибором респондента.

Всі три хвилі опитування є репрезентативними для дорослого населення України за статтю, віком і типом поселення. Дослідницькі компанії, які проводили збір емпіричних даних, повідомляють, що результати кожної хвилі були зважені з використанням актуальних даних Державної служби статистики України про область реєстрації, тип поселення, вік, максимальна теоретична похибка не перевищує 2,2% (з довірчою ймовірністю 0,95). Докладніше обговорення проблем, що виникають у процесі проведення емпіричних досліджень під час війни в Україні, в контексті їхньої репрезентативності та надійності можна знайти в нещодавній праці Антона Грушецького та Володимира Паніотто

(Grushetsky & Paniotto, 2025, pp. 36–45). В опитуванні для визначення області та поділу на регіони використано місце реєстрації респондентів до 24 лютого 2022 р. Водночас кожна дослідницька компанія використовувала свій поділ областей на регіони для розрахунку вибірок та зважування даних, що є усталеною практикою.

Загалом наші анкети містили понад 70 питань, переважно у формі тверджень, з якими респонденти мали погодитись або не погодитись, із застосуванням п'ятибальної шкали Лікерта та варіантом відповіді «важко сказати», який не зачитували. З метою порівняння ми намагались максимально зберігати тотожність формулювань питань та альтернатив. Також порядок питань та альтернатив у питаннях множинного вибору був випадковий, щоб уникнути впливу послідовності питань на відповіді респондентів.

У статті розглянуто лише комплекс питань, що стосуються відновлення прав і запиту українців на справедливість, особливо в контексті війни, окупації та відповідальності, зокрема й за колабораційну діяльність. Під час дизайнування анкети ми спирались на досвід регулярних попередніх опитувань щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій та ставлення мешканців підконтрольних територій до населення окупованих територій, внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та проблем відновлення прав і справедливості, які Школа політичної аналітики проводить з 2019 р.

Деякі соціально-демографічні характеристики опитаних

Деякі соціально-демографічні характеристики респондентів можуть бути важливими для їхньої позиції щодо відновлення прав і справедливості та ставлення до жителів тимчасово окупованих територій, ВПО і питання їхньої відповідальності. Зокрема, це питання про втрату житла під час воєнних дій та наявності родичів на тимчасово окупованих територіях.

У жовтні 2024 р. загалом 16,92 % опитаних зазначили, що їхнє житло було повністю або частково зруйновано внаслідок воєнних дій після 24 лютого 2022 р. (табл. 1). Це співвідноситься з результатами перших двох хвиль опитування: тоді про це говорили по 15 % респондентів. Відповіді на це питання мають виразний регіональний чи навіть обласний розподіл, прямо пов'язаний з близькістю до лінії фронту, інтенсивністю обстрілів та ракетно-«шахедних» атак. Детальні регіональні розподіли у перших двох хвилях опитування наведено в нашій статті про реінтеграційні політики та соціальну згуртованість (Осипчук & Суслов, 2024).

¹ Проект реалізовано за підтримки Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», фінансованої Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійсненою Раст в Україні.

Таблиця 3. Релігійна самоідентифікація респондентів, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), %

	Жовтень 2024 (IS)	Березень 2024 (RG)
ПЦУ (Православна Церква України, Київський патріархат)	51,53	48,7
УПЦ (Московський патріархат)	4,79	4,3
Православний, не відношу себе до певного патріархату	8,18	9,1
Греко-католицька церква	8,87	8,8
Римо-католицька церква	0,97	0,7
Протестантські (християнські) церкви	2,54	2,0
Іслам	0,33	–
Інша конфесія	–	2,3
Я не сповідаю жодної релігії / атеїст	18,37	11,8
Віруючий, не відношу себе до жодної релігії	–	10,1
Інше: вірю в бога / вірю в бога, але не ходжу до церкви (варіант не зачитували респондентам)	0,66	–
Інше (не зачитували)	2,58	–
Важко відповісти (не зачитували)	1,18	2,3
Разом	100	100

(Осипчук та ін., 2021, с. 15) показує суттєве зменшення кількості тих, хто ідентифікував себе як вірян УПЦ МП. Без додаткових досліджень неможливо достовірно сказати, як саме змінилась самоідентифікація цих людей — у бік переходу до ПЦУ, зміни конфесії, відмови від визначеної релігійної ідентифікації (наприклад, атеїст або «не відношу себе до певної релігії») або ж характеристики себе як православних, без вказівки патріархату. Також важливо розуміти, що самовизначення як вірянина / вірянки не свідчить про повсякденну чи регулярну залученість до релігійного життя чи певних релігійних практик, для багатьох людей це є радше соціокультурною та політичною самоідентифікацією.

Так само фіксуємо подібність між усіма хвилями опитування і у відповідях респондентів на питання про мову спілкування вдома. Зазначили, що вдома переважно спілкуються українською мовою: у жовтні 2024 р. — 62,94 %, у березні 2024 р. — 58,1 %, у жовтні 2023 р. — 58,5 %. Відповідно, віддали перевагу російській: 13,62 %, 9,5 % та 11,6 %; а варіант «і українською, і російською» обрали 20,24 %, 30,8 % та 29,1 % відповідно. Очікувано у відповідях на це питання є певний регіональний розподіл. Важливо відмітити, що отриманий нами розподіл за результатами третьої хвилі опитування в жовтні 2024 р. майже ідентичний тому, який наводить КМІС у пресрелізі за результатами їхнього опитування в березні 2025 р. (Грушецький, 2025).

Хоча різниці в розподілах між хвилями не є значущими, проте вони можуть натякати на певний тренд щодо віддавання переваги українській мові та водночас поступового зменшення варіанта «обома мовами» після зростання його вибору у 2022–2023 рр. Можна припустити, що остання тенденція не є просто артефактом вибірки або даних, а свідчить про те, що частина

людей, які відповідали, що переважно спілкувалися вдома російською, після повномасштабного вторгнення у 2022–2023 рр. значно частіше обирали варіант «обома мовами». Водночас і це, і будь-які альтернативні пояснення чи гіпотези потребують значно глибшого дослідження мовної поведінки та самоідентифікації, ніж дозволяють межі нашого опитування. Також важливо розуміти, що вибір респондентами певної відповіді на питання про мову спілкування вдома часто є проявом диспозиції, а не відбиває фактичну мовну практику. Проте варто зазначити, що, попри вказані розподіли, 91,4 % респондентів проходили опитування українською мовою.

Результати дослідження

1. Відновлення справедливості та запит на справедливість

Для переважної більшості українців питання відновлення справедливості в контексті війни та окупації так чи інакше зачіпає питання притягнення до відповідальності тих, хто винен у співпраці з ворогом, допомозі йому та роботі в інтересах ворога. Це коло питань є тим більш актуальне для деокупованих територій і тих, хто живе там, та стосовно жителів тимчасово окупованих територій, які щодня чують від російської пропаганди, що їх усіх Україна вважає зрадниками та колаборантами. Ба більше, можемо чути такі твердження і в нас у суспільстві. Отже, низка питань, які ми ставили респондентам, була спрямована на з'ясування того, кого слід вважати колаборантами, що підпадає від колабораційну діяльність, на думку людей, та що слід робити з тими, хто вчиняв відповідні дії.

Важливо розуміти, що, хоча чинне законодавство України містить визначення колабораційної діяльності (Закон України «Про внесення змін

до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 3 березня 2022 р.), в суспільстві, попри начебто само собою зрозумілість поняття, ми не спостерігаємо однозначних трактувань. Ба більше, як показують дослідження, законодавчі визначення, зокрема стаття 111¹ Кримінального кодексу України (ККУ), та практика їхнього застосування не завжди збігаються з уявленнями людей про те, що таке колабораціонізм та хто такі колаборанти. Варто, наприклад, подивитись дослідження правозахисників щодо проблем і викликів у застосуванні цієї та дотичних статей ККУ (Синюк та ін., 2023), щоб зрозуміти, чому важливо говорити про відмінності у визначеннях та як ці відмінності впливають на те, що в людей можуть виникати відчуття, що їхній запит на відновлення справедливості залишається не задоволеним.

Отже, насамперед ми поставили питання про те, як респонденти розуміють колабораційну діяльність на окупованих територіях. Більше ніж половина опитаних (54,54 %) мають доволі широке розуміння: інформаційна та практична діяльність на користь ворога, а також дружні або приятельські стосунки (табл. 4). Оскільки останні не підпадають під статті ККУ, а доведення фактів співпраці та допомоги ворожим силам потребує значних ресурсів і часу, якщо тільки вони не визначені формальними обставинами (обіймання посад в окупаційних адміністраціях тощо), це певною мірою пояснює, чому, наприклад,

у деокупованих громадах є певний скепсис щодо притягнення винних до відповідальності.

Ми також постійно ставимо питання про ставлення до випадків самосуду та прийнятність таких практик. Хоча приблизно третина українців незадоволена тим, як відбувається «покарання колаборантів», стабільним є неприйняття самосуду як способу відновлення справедливості. У другій та третій хвилях опитування ми ставили два різні питання щодо прийнятності самосуду, щоб зменшити вплив формулювань на відповіді респондентів та якнайточніше зафіксувати їхнє ставлення. Показово, що хоча розподіли відповідей дещо відрізняються, проте більше ніж половина респондентів говорять про неприйнятність самосуду як практики. У жовтні 2024 р. 62,62 % опитаних заперечили право громади на вчинення самосуду щодо тих людей, які підтримували Росію (табл. 6). Лише чверть респондентів (26 %) допускають таке право. Подібно назвали самосуд неприйнятним щодо людей, які допомагали країні-агресору у війні та окупації, 56,54 %, тоді як третина (33,13 %) допускає це. Дані за результатами трьох хвиль опитування дають змогу припустити наявність тренду на збільшення неприйняття самосуду як практики відновлення справедливості, проте це потребує подальших спостережень і досліджень.

Як можна пояснити таке неприйняття самосуду, попри те що людей може не задовольняти, як відбувається притягнення до відповідальності? Одним із пояснень є наявність у громадян правової

Таблиця 4. Розуміння колабораційної діяльності на окупованих територіях (жовтень 2024), N = 2010

Розуміння колабораційної діяльності	%
Робота на ворога та інформування ворога	17,81
Робота на ворога, інформування ворога, продаж чи передача ворогу товарів, транспорту, продуктів чи інших ресурсів	21,71
Все зазначене, а також приятельські, дружні або сексуальні стосунки з ворогом	54,54
Інше	0,67
Важко сказати	5,27
Разом	100

Таблиця 5. Рівень задоволеності процесом притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність (жовтень 2024), N = 2010, %

	Загалом мене задовольняє те, як відбувається процес притягнення колаборантів до відповідальності	Загалом мене задовольняє те, як висвітлюється у медіа процес притягнення колаборантів до відповідальності
Зовсім не згодні	25,68	22,36
Частково не згодні	14,43	16,66
І так, і ні	17,59	20,05
Частково згодні	14,47	14,79
Цілком згодні	19,73	20,02
Важко сказати (не зачитувати)	8,10	6,12
Разом	100	100

Таблиця 6. Про право на самосуд та його прийнятність, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), N = 2000 (жовтень 2023), %

	На звільнених територіях громада має право на акти самосуду щодо людей, які підтримували Росію (словами або діями)			Щодо людей, які свідомо допомагали Росії у вчиненні агресії та окупації, самосуд є прийнятним	
	10.2024	03.2024	10.2023	10.2024	03.2024
Зовсім не згодні	50,73	47,3	45,8	44,56	40,1
Частково не згодні	11,89	12,4	12,3	11,98	11,5
І так, і ні	9,96	13,0	11,1	8,99	9,7
Частково згодні	6,70	7,9	7,6	7,72	10,1
Цілком згодні	19,30	18,1	22,5	25,41	27,6
Важко сказати	1,41	1,3	0,7	1,34	1,0
Разом	100	100	100	100	100

свідомості та нормативного й диспозиційного уявлення, що справедливість має бути встановлена, а права відновлені легальним шляхом, без самосудів із залученням пересічних громадян, як нормативно, так і процесуально. Отже, якщо в людей є хоч найменше сподівання на те, що відповідні органи правопорядку й державні інституції відновлять справедливість у конкретній ситуації, вони будуть на це покладатись і уникати брати відповідальність за це «у свої руки». Це підтверджують і проведені нами фокус-групові дискусії з мешканцями деокупованих громад Харківської та Херсонської областей (див., наприклад: Соціальна згуртованість громад на деокупованих територіях Сходу та Півдня України, 2024).

Цікаво, що стать не є предиктором ставлення до (прийнятності) самосуду. Проте такими предикторами є вік (що старшою є людина — то більш неприйнятним для неї є самосуд), рівень освіти та суб'єктивне оцінювання рівня доходу / матеріального стану (що вищий рівень — то більш неприйнятно), розмір населеного пункту (що більший — то неприйнятніше). Ми бачимо, що в регіональних розподілах відповідей істотно вирізняється Київ за вищим рівнем неприйняття самосуду, проте це також може бути насамперед результатом впливу вказаних предикторів, а не фактором регіонального розподілу. Водночас слід наголосити, що у всіх соціально-демографічних категоріях переважають ті, хто вважає самосуд неприйнятним.

Таблиця 7. Про застосування індивідуального підходу в процесі встановлення відповідальності до підозрюваних у співпраці з окупантами, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), N = 2000 (жовтень 2023), %

	10.2024	03.2024	10.2023
Зовсім не згодні	7,15	7,6	8,3
Частково не згодні	3,22	3,4	3,9
І так, і ні	9,63	10,7	8,7
Частково згодні	17,41	19,9	16,7
Цілком згодні	60,78	57,3	60,4
Важко сказати	1,80	1,0	2,0
Разом	100	100	100

Іншим важливим аспектом встановлення справедливості та відновлення прав є індивідуальний підхід до кожного випадку на противагу підходу за формальними критеріями чи позиціями. Абсолютна більшість українців (78,19 %) виступають за індивідуальний підхід у процесі встановлення відповідальності (жовтень 2024 р.). Така позиція є сталою, бо ми не спостерігаємо значущої різниці з результатами опитувань перших двох хвиль у березні 2024 р. та жовтні 2023 р. (табл. 7).

2. Притягнення до відповідальності

Низка запитань у нашому опитуванні стосується того, кого і як саме слід притягати до відповідальності за співпрацю або роботу на ворога, зокрема в окупаційних адміністраціях та установах на тимчасово окупованих територіях України. Відразу слід зазначити, що у формулюванні запитань ми не брали до уваги положення Кримінального кодексу, зокрема вже згадану статтю 111¹ ККУ, і використовували простіші та більш побутові висловлювання. Ми керувалися не тільки бажанням полегшити розуміння запитань, але й потребою уникнути складних формулювань із використанням умовного способу та гіпотетичних ситуацій.

Від 2020 р. ми ставимо в опитуваннях запитання про те, яким, на думку українців, має бути підхід до притягнення до відповідальності громадян України, залучених до збройних формувань так званих «ДНР/ЛНР», якщо вони не вчиняли

тяжких злочинів. Тоді йшлося про добровільне залучення. Наприклад, тоді 41,94 % опитаних підтримували твердження, що під амністією мають підпадати всі колишні члени незаконних збройних формувань так званих «ЛНР/ДНР», хто НЕ вчинив тяжких злочинів, на противагу 36,22 %, які заперечували можливість будь-якої амністії (Осипчук та ін., 2021, с. 31). Після повномасштабного вторгнення Росія почала примусово мобілізувати жителів ОРДЛО, хоча ми також можемо говорити й про тих, хто приєднався добровільно. Зважаючи на це та на загальну зміну обставин, формулювання запитань було змінено, тож прямі порівняння з опитуваннями до 2022 р. не є можливими.

У жовтні 2024 р. абсолютна більшість респондентів (71,02 %) погодилася з тим, що Україні слід враховувати, чи була людина примусово мобілізована до лав російської армії або збройних формувань так званих «ДНР/ЛНР», у процесі встановлення її відповідальності (табл. 8). Проте тільки третина (34,96 %) вважає, що особа через це може бути звільнена від відповідальності, якщо не вчиняла тяжких злочинів. Натомість 41,4 % із таким «амністуванням» не згодні. Тобто фактично ми бачимо хоч і дещо невизначену громадську думку щодо цього питання, проте вже «обернену» у ставленнях порівняно з ситуацією до повномасштабної війни, що доволі легко можна пояснити самим фактом і перебігом війни. Утім, істотних відмінностей у розподілах відповідей протягом трьох хвиль опитування у 2023–2024 рр. ми не фіксуємо.

Українці загалом усвідомлюють важливість інформаційної складової війни та роль, яку відіграють журналісти й працівники ЗМІ, тож не дивно, що, відповідаючи на питання, кого з працівників окупаційних ЗМІ слід притягнути до відповідальності після окупації, більше ніж

половина опитаних (56,11 %) обрали варіант відповіді «Усіх працівників окупаційних ЗМІ, у тому числі рядових», і тільки третина (35,67 %) — «Лише керівництво окупаційних ЗМІ»; 4,57 % опитаних нікого б не притягали до відповідальності (жовтень 2024 р.).

Запитуючи про працівників окупаційних адміністрацій, установ та органів влади, ми переважно оперували поняттями не притягнення до відповідальності, а люстрації та звільнення. Проте, як уже було зазначено, слід пам'ятати, що стаття 111¹ ККУ говорить не просто про люстраційні заходи щодо осіб, задіяних у такій діяльності, а криміналізує її. Отже, абсолютна більшість українців упевнені, що людям, які працювали в окупаційних місцевих адміністраціях окупованих територій, слід заборонити працювати на державній службі: 82,47 % — щодо територій, окупованих з 2022 р., і 84,86 % — з 2014 р. (табл. 9). Так само ствердно більшість українців відповіли й на окремі питання про те, чи слід звільнити з посад після деокупації керівників середньої ланки місцевих окупаційних адміністрацій: 77,46 % — коли йдеться про території, окуповані з 2022 р., і 79,22 % — з 2014 р.

Водночас ми не зафіксували такої однотайності в позиціях щодо потреби звільнення та люстрації керівників середньої ланки комунальних підприємств (наприклад, водоканалу, транспортних підприємств, електромереж), які працювали на територіях, окупованих із 2014 р. У жовтні 2024 р. 36,74 % респондентів були проти таких заходів. Майже стільки ж (34,61 %) їх підтримали, а ще 26,58 % сказали, що підтримують і не підтримують однаковою мірою (табл. 9). Така невизначеність громадської думки щодо цієї категорії осіб пояснюється тим, що їхню діяльність сприймають не як політичну, а як таку, що забезпечує життєдіяльність людей на окупованих територіях.

Таблиця 8. Про відповідальність українців, мобілізованих до збройних формувань ворога, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), N = 2000 (жовтень 2023), %

	Мобілізованих до збройних формувань так званих «ДНР/ЛНР» та російської армії громадян України, які НЕ вчинили тяжких злочинів, варто звільнити від відповідальності (під тяжкими злочинами розуміється катування, вбивства цивільних чи військовополонених)			Україна має враховувати, чи була людина примусово мобілізована до збройних формувань так званих «ДНР/ЛНР» та російської армії, при встановленні її відповідальності (наприклад, у суді)		
	10.2024	03.2024	10.2023	10.2024	03.2024	10.2023
Зовсім не згодні	28,42	26,9	29,5	9,65	8,6	9,7
Частково не згодні	12,98	14,0	13,8	4,69	5,3	5,0
І так, і ні	20,21	25,5	23,2	11,69	15,7	15,1
Частково згодні	14,87	13,9	13,9	18,58	24,4	22,0
Цілком згодні	20,09	17,2	17,8	52,44	43,4	45,6
Важко сказати	3,42	2,5	1,7	2,95	2,7	2,6
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 9. Про люстрацію працівників окупаційних адміністрацій та служб (жовтень 2024), N = 2010, %

	Потрібно звільняти з посад такі категорії населення після деокупації територій: керівники середньої ланки...			Людам, які працювали в окупаційних місцевих адміністраціях територій,	
	комунальних підприємств (наприклад, водоканалу, транспортних підприємств, електромереж), які працювали на територіях, окупованих із 2014 р.	місцевих окупаційних (російських) адміністрацій, які працювали на територіях, окупованих із 2014 р.	місцевих окупаційних (російських) адміністрацій, які працювали на територіях, окупованих із 2022 р.	окупованих із 2014 р., треба заборонити працювати на державній службі	окупованих із 2022 р., треба заборонити працювати на державній службі
Зовсім не згодні	21,02	5,00	4,97	4,06	4,86
Частково не згодні	15,62	3,29	3,10	2,73	2,82
І так, і ні	26,58	10,22	12,57	7,08	8,66
Частково згодні	11,42	12,22	12,53	9,10	8,39
Цілком згодні	23,19	67,00	64,93	75,76	74,08
Важко сказати	2,17	2,27	1,91	1,28	1,19
Разом	100	100	100	100	100

Ще більш виразно такі ставлення і погляди проявились у позиціях щодо притягнення до відповідальності працівників поліції та рятувальників служби з надзвичайних ситуацій (ДСНС). Ми запропонували кілька альтернативних варіантів відповіді на питання, як слід стосовно них вчинити після деокупації тимчасово окупованих територій України: звільнити всіх, звільнити окремі категорії чи нікого не звільняти. Щодо поліцейських на окупованих територіях, то більшість (58,8 %) вважає, що треба «звільнити всіх без виключення», а варіант «дозволити працювати, звільнити лише тих, хто має особисто нести кримінальну відповідальність

за колабораціонізм (тобто за співпрацю з окупантами)» вибрали 25,52 % (табл. 10). Саме цей варіант обирали найчастіше (62,17 %) щодо рятувальників, тоді як «звільнити всіх» — 7,01 %. Такі результати свідчать про ставлення до рятувальників як до тих, хто допомагає, тоді як поліцію радше сприймають як каральний орган та агента окупаційної влади. Ми також не бачимо значущої різниці у відповідях та позиціях між хвилями опитування протягом 2023–2024 рр.

Ще одне питання, чи радше категорія осіб, щодо встановлення відповідальності яких громадська думка є невизначеною, — це ті

Таблиця 10. Про відповідальність працівників поліції та рятувальників, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), N = 2000 (жовтень 2023), %

	Що робити з працівниками поліції, які працювали на окупованих територіях?			Що робити з рятувальниками, які працювали в службі з надзвичайних ситуацій на окупованих територіях?		
	10.2024	03.2024	10.2023	10.2024	03.2024	10.2023
Звільнити всіх без виключення	58,80	56,0	55,2	7,01	6,9	5,3
Звільнити тих, хто був залучений до політичних справ, навіть якщо їхні дії не підлягають кримінальній відповідальності	12,49	14,1	14,2	18,54	20,9	19,5
Дозволити працювати, звільнити лише тих, хто має особисто нести кримінальну відповідальність за колабораціонізм (тобто за співпрацю з окупантами)	25,52	26,3	28,2	62,17	57,6	63,3
Нікого не звільняти	1,68	1,7	1,4	10,69	12,8	10,7
Важко відповісти (не зачитувати)	1,50	1,8	1,0	1,59	1,8	1,2
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 11. Про відповідальність тих громадян України, які роздавали гуманітарну допомогу від росіян, N = 2010 (жовтень 2024), N = 2005 (березень 2024), N = 2000 (жовтень 2023), %

	10.2024	03.2024	10.2023
Зовсім не згодні	19,71	15,5	14,7
Частково не згодні	13,11	12,4	10,7
І так, і ні	23,98	24,2	22,2
Частково згодні	11,78	13,1	11,0
Цілком згодні	27,94	32,8	40,0
Важко сказати	3,48	2,0	1,5
Разом	100	100	100

громадяни України, які роздавали російську «гуманітарку». Відносно більша частина респондентів (39,72 %) вважає, що вони мають нести відповідальність за це (табл. 11). Натомість третина респондентів (32,82 %) з цим не згодні, а ще чверть (23,98 %) — і згодні, і незгодні.

Порівняння результатів трьох хвиль опитування щодо цього питання показує певний тренд на зменшення кількості згодних із тим, що ті, хто роздає російську гуманітарну допомогу, мають нести відповідальність. Чи свідчить це про стійкий тренд чи радше про артефакт даних, потребує детальнішого аналізу та подальших досліджень.

Нарешті, в українському публічному просторі та медіа часто обговорюють питання люстрації та притягнення до відповідальності тих учителів, які працюють на окупованих територіях. Позиції вчителів є вкрай важливими у формуванні поглядів дітей та молоді, які проживають на тимчасово окупованих територіях, вони відіграють істотну роль у принциповій можливості інтегрувати цих дітей до українського простору й сформувати у них українську громадянську ідентичність чи принаймні запобігти їхній індоктринації до «руського міра». Впровадження освітніх стандартів держави-агресора є криміналізованим відповідно до статті про колабораційну діяльність (ст. 111¹ ККУ). Як і стосовно інших професій, ми свідомо запитували в респондентів не про притягнення вчителів, що працюють у школах на окупованих територіях, до кримінальної відповідальності, а про їхнє звільнення та заборону на професію (тобто про люстрацію). Це питання

загалом, як і практика застосування правочини чи потенційна кадрова можливість України «замістити» всіх учителів, є вкрай дискусійними.

Отже, ми поставили три питання про позицію респондентів щодо необхідності звільнення з посад учителів після деокупації, розділивши вчителів на кілька категорій. Розподіли відповідей залежно від того, про роботу на яких територіях ідеться — окупованих з 2014 р. чи з 2022 р., — є подібними. Згодні з необхідністю звільнення після деокупації всіх учителів, які працювали в школах на територіях, окупованих з 2014 р., 43,96%; а з 2022 р. — 38,70% (табл. 12). Заперечують таку потребу відповідно 26,80% та 30,02%. Відповіли «і так, і ні» 26,31% і 28,72%.

Принципово відмінною є громадська думка стосовно відповідальності вчителів історії на окупованих територіях (тут ми не робили розрізнення на території у формулюванні запитання). Більше ніж половина респондентів (57,33%) впевнені, що вчителі історії мають бути звільнені, тоді як незгодні з цим 19%, і ще майже стільки ж (20,55%) відповіли «і так, і ні». Такі позиції українців добре демонструють як загальні настрої та дискусії в українському суспільстві, так і розуміння важливості політик пам'яті, меморизації, ідентичностей та історії для формування особистості та громадянської свідомості. Зауважимо, що ми не спостерігаємо істотних відмінностей щодо цих питань між трьома хвилями опитування. Також слід додати, що порівнювані та схожі результати щодо настроїв українців стосовно відновлення прав і відповідальності ми

Таблиця 12. Про відповідальність учителів на окупованих територіях (жовтень 2024), N = 2010, %

	Всі вчителі, які працювали в школах на територіях, окупованих із 2014 р.	Всі вчителі, які працювали в школах на територіях, окупованих у 2022 р.	Вчителі історії, які працювали в школах на окупованих територіях
Зовсім не згодні	14,72	17,36	10,81
Частково не згодні	12,08	12,66	8,19
І так, і ні	26,31	28,72	20,55
Частково згодні	12,23	12,19	12,45
Цілком згодні	31,73	26,51	44,88
Важко сказати	2,93	2,55	3,13
Разом	100	100	100

бачимо і в низці опитувань, проведених на замовлення центральних органів виконавчої влади України та міжнародних ініціатив з підтримки України, проте через обмеження в доступі до цих даних ми переважно оперуємо результатами власних кількісних досліджень.

3. Соціальне ставлення та відповідальність: взаємозв'язки

Перед тим як проаналізувати можливі зв'язки між ставленням українців до жителів окупованих територій, оцінюванням життя в окупації загалом та позиціями щодо встановлення відповідальності і відновлення справедливості, які було викладено вище, розглянемо деякі з таких ставлень і оцінок детальніше.

В оцінюванні власне самого режиму окупації в жовтні 2024 р. абсолютна більшість українців (83,75 %) згодні, що він несе загрозу всім, хто проживає на окупованих територіях (табл. 13). З дещо провокативним, проте доволі частим у публічних дискусіях твердженням, що «всі, хто залишився на територіях, окупованих з 2014 р., є проти України», згодні 30,61 %. Натомість заперечують таку думку відносна більшість опитаних — 39,08 %.

Важливим для встановлення зв'язків і кореляцій є також ставлення українців до співгромадян — мешканців тимчасово окупованих територій. Переважно це нейтральне ставлення. До тих, хто опинився на територіях, окупованих із 2014 р.,

і досі там мешкає, у жовтні 2024 р. нейтрально ставилися більше ніж половина респондентів (53,11 %), тоді як про негативне ставлення говорили 26,71 %, а про позитивне — 17,61 % (табл. 14). Ставлення до тих, хто опинився в окупації у 2022 р. і досі там мешкає, є дещо кращим, хоча теж переважає нейтральне — 54,43 %. Водночас більше тих, хто ставиться позитивно (27,20 %), ніж тих, хто має негативне ставлення (15,27 %).

Для кореляційного аналізу взято розглянути тут питання про режим як загрозу та про всіх, хто лишився, ставлення до жителів тимчасово окупованих територій, наявність родичів на окупованих територіях, обидва питання про прийнятність самосуду, питання про відповідальність комунальників, учителів і тих, хто роздавав російську «гуманітарку» на окупованих територіях, а також питання про задоволеність тим, як відбувається притягнення до відповідальності підозрюваних у колабораційній діяльності. Статистичний аналіз проведено у RStudio, а з огляду на те, що майже всі вказані питання є ранговими, кореляції обраховано за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Кендалла (τ).

Аналіз отриманих результатів показав, що навіть там, де кореляції фіксуються, вони є слабкими, на рівні значення коефіцієнта кореляції в проміжку [0,1–0,2] на рівні 0,01 (Sig. (2-tailed) <,001). Водночас між більшістю наведених змінних кореляцій не виявлено. Винятком, тобто випадками, коли кореляції фіксувались на рівні [0,3–0,5] на рівні 0,01

Таблиця 13. Про режим окупації та позиції жителів тимчасово окупованих територій (жовтень 2024), N = 2010, %

	Режим окупації сам по собі несе загрозу всім тим, хто живе на окупованих територіях	Всі, хто залишився на територіях, окупованих із 2014 р., є проти України
Зовсім не згодні	3,20	22,81
Частково не згодні	2,98	16,27
І так, і ні	8,20	27,97
Частково згодні	14,49	13,76
Цілком згодні	69,26	16,85
Важко сказати (не зачитувати)	1,86	2,33
Разом	100	100

Таблиця 14. Ставлення до різних соціальних категорій (жовтень 2024), N = 2010, %

	Українці, які опинилися на окупованій території з 2014 р. і досі там проживають	Українці, які опинилися на окупованій території після 24 лютого 2022 р. і досі там проживають
Дуже негативне	8,80	3,84
Скоріше негативне	17,91	11,42
Нейтральне	53,11	54,43
Скоріше позитивне	12,47	19,43
Дуже позитивне	5,14	7,77
Важко сказати	2,57	3,10
Разом	100	100

(Sig. (2-tailed) <,001), були тільки пов'язані питання, наприклад, про відповідальність учителів ($\tau = 0,51$), про ставлення до двох категорій мешканців окупованих територій — окупованих із 2014 р. та з 2022 р. ($\tau = 0,43$). Також виявлено кореляцію між наявністю родичів на двох категоріях окупованих територій ($\tau = 0,42$).

Цікаво, що обидва питання про прийнятність самосуду виявились дуже слабко пов'язаними (на рівні 0,05) з іншими вказаними питаннями про відповідальність. Водночас дещо вищими (на рівні 0,01 (Sig. (2-tailed) <,001)) виявились кореляції питань про прийнятність самосуду з підтримкою притягнення до відповідальності за роздачу російської гуманітарної допомоги ($\tau = 0,21$) або комунальників ($\tau = 0,12$) та згода з тезою, що всі, хто лишився на окупованих територіях, є проти України ($\tau = 0,18$).

Питання про притягнення до відповідальності вчителів, комунальників та тих, хто роздає російську «гуманітарку», є також пов'язаними між собою та з підтримкою тези «всі, хто лишився, — зрадники» із значеннями коефіцієнта кореляції Кендалла τ [0,17–0,36] на рівні 0,01 (Sig. (2-tailed) <,001). Більш позитивне ставлення до жителів територій, окупованих із 2014 р., корелює із запереченням необхідності проводити люстрації всіх учителів чи комунальників на окупованих територіях або притягати до відповідальності тих, хто роздає російську гуманітарну допомогу. Відповідні значення коефіцієнта кореляції Кендалла τ [(-0,1)–(-0,19)] на рівні 0,01 (Sig. (2-tailed) <,001). Цікаво й те, що наявність родичів на тимчасово окупованих територіях не корелює з аналізованими питаннями.

Хоча загалом ми можемо говорити про наявність слабких кореляцій між питаннями, розглянутими в цій статті, проте ретельне дослідження предикторів, глибини та напрямків зв'язків і впливів потребує глибшого й ретельнішого аналізу за допомогою ширшого арсеналу математико-статистичних методів.

Висновки

В українському суспільстві є високий запит на справедливість у питаннях, які стосуються

війни, окупації та притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність. Проте його задоволення є проблематичним, зокрема, через доволі широке потрактування такої діяльності як будь-якого приятельського спілкування з ворогом. Зважаючи на те, що дослідження було сфокусовано на відповідальності та відновленні прав і справедливості в контексті тимчасово окупованих територій України та людей — громадян України, які там проживають, важливо, що більшість українців оцінює саме окупаційний режим як такий як загрозу.

Попри це, більшість українців наполягає на індивідуальному підході та врахуванні всіх обставин у справах про притягнення до відповідальності тих, кого звинувачують у колабораційній діяльності чи підозрюють у роботі на ворога. Важливим є відкидання та неприйняття самосудів як практики відновлення справедливості.

Більшість українців підтримує покарання за роботу на ворога тих, хто працював в окупаційних адміністраціях та установах, поліції, ЗМІ. Водночас щодо певних категорій громадська думка є розділеною — насамперед щодо керівників середньої ланки комунальних підприємств, рятувальників, учителів (за винятком учителів історії).

Отже, результати аналізу трьох хвиль опитування (2023–2024) стосовно відновлення прав і справедливості в контексті війни та притягнення до відповідальності показують доволі високу сталість і незмінність громадської думки та високий запит на справедливість. Хоча громадяни розуміють колабораційну діяльність значно ширше, ніж передбачає законодавство, проте українці все одно в більшості наполягають на індивідуальному підході, заперечують самосуди і проводять розрізнення між тими жителями тимчасово окупованих територій, хто працює на ворогів, та тими, хто забезпечує життєдіяльність людей. Це також свідчить і про доволі високий рівень правової та громадянської свідомості українців і дає надію на підтримку єдності українського суспільства, його соціальну згуртованість та стійкість у поточних умовах і перед майбутніми викликами.

Список використаної літератури

Грушецький, А. (2024, 15 жовтня). *Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної Церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій*. Київський міжнародний інститут соціології. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1>

Грушецький, А. (2025, 29 квітня). *Ставлення до викладання російської мови в українськомовних школах*. Київський міжнародний інститут соціології. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1513&page=5>

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» № 2108-IX (2022, 3 березня). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>

Осипчук, А. Д., Суслов, А. І., Усачова, В. Р., Шулімов, С. Ф., & Яковлев, М. В. (2021). *Політики реінтеграції тимчасово окупованих територій України: досягнення та виклики*. Школа політичної аналітики НАУКМА. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/ua_report-1.pdf

- Осипчук, А. Д., Суслов, А. І., & Яковлев, М. В. (2021). *Звіт за результатами опитування «Телевізор проти автомата: Крим, Донбас і російське телебачення»*. Школа політичної аналітики НаУКМА. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/A4-Televizor-sv-avtomat-1.pdf>
- Осипчук, А., & Суслов, А. (2024). Виклики для соціальної згуртованості після деокупації: соціально-політична реінтеграція та ставлення до мешканців тимчасово окупованих територій. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 7, 97–111. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.97-111>
- Синюк, О., Луньова, О., & Свиридова, Д. (Ред.). (2023). *Колораційна діяльність і пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його удосконалення. Аналітичний звіт*. Центр прав людини ZMINA. Київ. https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/colaboration_web_ukr-2.pdf
- Соціальна згуртованість громад на деокупованих територіях Сходу та Півдня України: Результати другої хвилі фокус-групових дискусій у деокупованих громадах Харківської, Херсонської та Миколаївської областей. (2024, 19 серпня). Школа політичної аналітики НаУКМА. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2024/08/SHPA_prezentatsiia-doslidzhennia-fokus-hrupovykh-dyskusiy.pdf
- Grushetsky, A., & Paniotto, V. (2025). *War and the Transformation of Ukrainian Society (2022–23): Empirical Evidence*. Ibidem Press.

References

- Grushetsky, A. (2024, October 15). *Relihiina samoidentyfikatsiia ukrainsiv, stavlennia do stvorennia yedynoi Pravoslavnoi Tserkvy ta do Zakonu pro zaboronu okremykh relihiinykh orhanizatsii* [Religious self-identification of Ukrainians, attitude to the creation of a single Orthodox Church and the Law on the Prohibition of Certain Religious Organizations]. Kyiv International Institute of Sociology. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> [in Ukrainian].
- Grushetsky, A. (2025, April 29). *Stavlennia do vykladannia rosijskoi movy v ukrainskomovnykh shkolakh* [Attitude towards teaching Russian in Ukrainian-language schools]. Kyiv International Institute of Sociology. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1513&page=5> [in Ukrainian].
- Grushetsky, A., & Paniotto, V. (2025). *War and the Transformation of Ukrainian Society (2022–23): Empirical Evidence*. Ibidem Press.
- Law of Ukraine “Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy schodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za kolaboratsijnu diialnist” [“On amendments to some laws of Ukraine regarding the determination of liability for collaboration activity”] No. 2108-IX (2022, March 3). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> [in Ukrainian].
- Osypchuk, A., Suslov, A., Usachova, V., Shulimov, S., & Yakovlyev, M. (2021). *Polityky reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii Ukrainy: dosiahnennia ta vyklyky* [Reintegration policies for the temporarily occupied territories of Ukraine: achievements and challenges]. School for Policy Analysis NaUKMA. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/ua_report-1.pdf [in Ukrainian].
- Osypchuk, A., Suslov, A., & Yakovlyev, M. (2021). *Zvit za rezultatamy opytuvannia “Televizor proty avtomata: Krim, Donbas i rosiiske telebachennia”* [Report on the results of the survey “TV vs machine gun: Crimea, Donbas and Russian television”]. School for Policy Analysis NaUKMA. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/A4-Televizor-sv-avtomat-1.pdf> [in Ukrainian].
- Osypchuk, A., & Suslov, A. (2024). Challenges for social cohesion after de-occupation: social and political reintegration and attitudes toward residents of temporarily occupied territories. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 7, 97–111. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.97-111> [in Ukrainian].
- Sotsialna zghurtovanist hromad na deokupovanykh terytoriiakh Shkodu ta Pivdnia Ukrainy: Rezultaty druhoi khvyli fokus-hrupovykh dyskusii u deokupovanykh hromadakh Kharkivskoi, Khersonskoi ta Mykolaivskoi oblastei* [Social Cohesion in De-Occupied Communities of the East and South of Ukraine: Results of the second wave of focus group discussions in the de-occupied communities of Kharkiv, Kherson and Mykolaiv regions]. (2024, August 19). School for Policy Analysis NaUKMA. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2024/08/SHPA_prezentatsiia-doslidzhennia-fokus-hrupovykh-dyskusiy.pdf [in Ukrainian].
- Syniuk, O., Lunova, O., & Svyrydova, D. (Eds.). (2023). *Kolaboratsijna diialnist i posobnytstvo derzhavi-ahresoru: praktyka zastosuvannia zakonodavstva ta perspektyvy joho udoskonalennia. Analychnyj zvit* [Collaborationism and abetting the aggressor state: practice of legislative application and prospects for improvement. Analytical Report]. Human Rights Centre ZMINA. Kyiv. https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/colaboration_web_ukr-2.pdf [in Ukrainian].

Anna Osypchuk, Anton Suslov

IN SEARCH OF JUSTICE: RESTORATION OF RIGHTS AND LIABILITY IN THE CONTEXT OF WAR, OCCUPATION, AND REINTEGRATION OF RESIDENTS OF TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

Abstract

Resilience and social cohesion of Ukrainian society, as well as the future reintegration of the temporarily occupied territories of Ukraine, are impossible without the satisfaction of citizens' demand for justice. Drawing upon the results of three waves of nationwide representative surveys in 2023–2024, this article aims to determine the attitudes of residents of the government-controlled territory of Ukraine towards the restoration of rights, justice, and determination of liability in the context of war, occupation, and de-occupation and towards the reintegration policies, as well as to identify those aspects of restoration of justice that are related to issues of collaborative activity and working for the aggressor and are unique to the occupied territories of Ukraine and their residents. The study is based on the results of three waves of a nationwide survey conducted in October 2023, March 2024, and October 2024. The paper analyses the survey results using descriptive statistical methods, and the correlation analysis is conducted to look

deeper into the connections between positions and opinions towards the determination of liability for different activities that could be defined as collaborationism or working for the aggressor, attitudes towards residents of the temporarily occupied territories and the occupation regime, and their close relatives there. The study confirms that Ukrainians' attitudes toward the residents of the temporarily occupied territories are neutral rather than positive, which indicates lines of social tension. It also demonstrates that people tend to define collaborative activity broadly and have expectations for government authorities, the judiciary, and law enforcement agencies to act upon it. At the same time, the majority of Ukrainians support the individual approach in the process of the determination of liability and against mob justice. They also distinguish between the different categories of what could be defined as collaborative activities, based on their voluntary or forced nature, community damage or necessity, and other criteria. Finally, the paper emphasizes the immediate need for an articulated and clear reintegration policy regarding the restoration of justice and rights.

Keywords: restoration of justice; temporarily occupied territories; reintegration; residents of temporarily occupied territories; demand for justice; de-occupation; reintegration policies; liability; collaborationism; social cohesion.

Подано / Submitted: 19.08.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 27.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Осипчук Анна — кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», наукова директорка Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Osypchuk Anna — PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Director for Research, School for Policy Analysis, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0004-1203-4491>

osypchukad@ukma.edu.ua

Суслов Антон — аналітик Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія», молодший науковий співробітник, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Suslov Anton — Analyst, School for Policy Analysis, Junior Researcher, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0000-0001-6662-1043>

anton.suslov@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.82-90

УДК 316.728:355.01(470:477)“2022/2025”

Анна Костенко

<https://orcid.org/0000-0002-6568-0145>

ПОВЕРНЕННЯ В ДЕОКУПОВАНЕ МІСТО: ВІДЧУТТЯ ДОМУ В ЗРУЙНОВАНОМУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЮ ВІЙНОЮ ПРОСТОРИ

У повсякденному житті дім сприймається як очевидна й стабільна основа, яка рідко стає об'єктом рефлексії. Проте в умовах загрози або втрати цей концепт набуває нових змістів і потребує переосмислення. Соціологія дає змогу досліджувати дім на різних аналітичних рівнях — як фізичний простір, соціокультурну конструкцію та поле міжособистісних взаємодій. У цій статті на прикладі міста Ірпінь, битва за яке тривала з 27 лютого по 28 березня 2022 р., проаналізовано, як російсько-українська війна змінює сприйняття дому. На основі аналізу корпусу текстів проведених авторкою напівструктурованих інтерв'ю з мешканцями міста у 2023 р. розглянуто, як досвід бойових дій у місті змінює відчуття дому і міського простору. Показано, як концепт дому і його різні виміри (фізичний, соціальний, ідентичнісний) працюють на площині зруйнованого та деокупованого міста.

Ключові слова: місто, війна, дім, ідентичність, російсько-українська війна, міський простір, деокуповане місто.

Внаслідок бойових дій, які розпочала російська армія в Україні, в Ірпені було зруйновано повністю 4885 будинків, більшість із них перебували в приватній власності та були частиною житлового фонду міста. Також було пошкоджено інфраструктуру, школи, університет, дитячі садочки, лікарні та інші заклади (Головка та ін., 2023). Бойові дії докорінно змінили не лише фізичний простір міста, а й соціальний: зв'язки, систему стосунків, практики, пов'язані з міським простором. Місцеві жителі прожили різні досвіди: бойові дії, руйнування житла, окупацію (стали очевидцями воєнних злочинів Російської Федерації), евакуацію, повернення до міста. Будинки, вулиці, площі тепер асоціюються з воєнними діями в місті. Досвід війни вплинув на нове бачення міста та трансформацію уявлень про міський простір. Мешканці можуть по-новому сприймати безпеку в місці, вулиці тепер можуть навіювати трагічні спогади. Руйнування та фізичні зміни в просторі впливають на ментальну мапу міста та усталені маршрути.

Американська дослідниця Іріс Янг розглядає дім як матеріальний вияв ідентичності. Дім — це місце, де людина може бути «собою», бути «вдома» дає можливість взаємодіяти з іншими, які розуміють її особливості (Young, 1997, р. 154). Туга за домом — це прагнення до усталеної, безпечної та обмеженої ідентичності. На думку австрійського соціолога і філософа Альфреда Шюца (1945), дім — це усталена форма (сенси, зрозумілі без пояснень). Янг наголошує, що в сучасному світі мати дім — це привілей, доступний не всім (Young, 1997, р. 143).

Після бойових дій фізичний і соціальний простір змінюється і перестає бути усталеною та звичною формою. Досвід війни часто є травматичним для людей та змушує їх переосмислити крихкість свого існування. Через постійну загрозу життю, яку несе війна, люди потребують для себе безпечного та знайомого місця, яким може бути дім. Місто в уяві його жителів постає як дихотомія: з одного боку, тут безпечно, бо це дім, а з іншого — це численні руйнації

та жахливі спогади про евакуацію, бойові дії, окупацію. Тож **мета цієї статті** — з'ясувати, як змінюється відчуття дому в міському просторі, де відбувались бойові дії.

Вивчення впливу війни на міське середовище

Аналіз наукових досліджень, присвячених впливу війни на міське середовище в Україні, доцільно розпочинати з вивчення соціальних трансформацій, спричинених досвідом окупації періоду Другої світової війни, що заклали підґрунтя для подальших концептуалізацій міста як простору колективної травми, змінених соціальних практик та перебудови урбаністичної взаємодії. Зокрема, варто згадати працю Тетяни Заболотної (2011) про повсякденне життя киян у роки німецької окупації. Вона описує міське повсякдення та стратегії виживання містян. Матеріалом дослідження стали его-документи.

Повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 р. докорінно змінило контекст існування українського суспільства, що вплинуло на теми наукових робіт і проєктів. Важливо вивчати життя українців під час війни, зокрема документувати цей досвід. Наприклад, Центр міської історії започаткував проєкт «24.02.22 5 ранку», який має на меті задокументувати досвід українців проживання війни (Отріщенко, 2025). У межах проєкту «Ті, хто лишилися: свідчення мешканців Харкова та Харківської області» зібрано понад 120 інтерв'ю з мешканцями, що залишилися жити під постійними обстрілами в Харківській області. Для команди проєкту було важливо зрозуміти мотивацію людей залишатися та зафіксувати нові стратегії повсякденного життя. У 2024 р. до проєкту додали візуальну частину фотофіксації повсякдення. Нині фокусом дослідження є формування архіву та методології. Через безпекові та етичні причини архів є закритим (Отріщенко, 2025).

Проте ще до повномасштабного вторгнення досвіди окупації були предметом дослідження, зокрема блокада Луганська. Євгеній Монастирський (2019) аналізує місто як соціальний простір та звертає увагу на те, як міська спільнота Луганська переживає окупацію. Він використовує концепт «суспільство долі». За спостереженнями науковця, що складнішою стає ситуація в місті, то тіснішою є співпраця і взаємини в міській спільноті. Дослідник вважає, що становлення «суспільства долі» пов'язане з темпоральністю. Якщо екстремальна подія трапляється один раз, то спільнота переживає її і рухається далі. Якщо ж

така подія повторюється, тоді відбувається об'єднання і виникає те, що дослідник називає «суспільством долі» (Монастирський, 2019).

Вітчизняні дослідження, проведені після повномасштабного вторгнення, фіксують трансформацію уявлень про місто в окупації. Олександр Зубченко на прикладі міста Бердянська доводить, що «у місцевих жителів формується травматичне розуміння рідного міста як чужого, зрадженого та спорожнілого» (Зубченко, 2023, с. 24).

Із закордонних студій варто звернути увагу на праці, присвячені повоєнному Сараєву, столиці Боснії і Герцеговини (Bădescu, 2015; Janson, 2009). Це місто було в облозі з 5 квітня 1992 р. по 29 лютого 1996 р. Дослідження зачіпають різні питання, зокрема уявлення про відбудову та повернення до міста. Повернення «дому» означало відновлення «нормальності» через відновлення і відтворення звичних практик у місті. Груя Бадеску зазначає, що значення дому переходило від житла до міста, за межі просторового уявлення до питань, пов'язаних із комплексом соціальних відносин (Bădescu, 2015, р. 36–40). Стеф Янсен у своєму дослідженні повоєнного Сараєва, вивчаючи досвід внутрішньо переміщених осіб, зауважив, що вони частіше зосереджувались на майбутньому міста, а не на його минулому, тому люди насамперед думають про відновлення домівок, а не про травматичні події, які вони пережили в цьому просторі (Janson, 2009).

В Україні з початком війни на Донбасі у 2014 р., а згодом після повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. фокус досліджень значно розширився. З'явилися нові емпіричні проєкти, що документують воєнний досвід у реальному часі, акцентуючи на змінах у міській повсякденності, уявленнях про дім, простір та спільноту (наприклад, проєкт «Ті, хто лишилися: свідчення мешканців Харкова та Харківської області»).

Загалом сучасні соціологічні дослідження війни в міському контексті в Україні засвідчують зростання інтересу до антропології повсякдення, досліджень пам'яті, трансформацій соціального простору, що формує важливе підґрунтя для подальшого вивчення міста під час повномасштабного вторгнення.

Концепт дому в соціально-гуманітарних науках

Попри міждисциплінарний характер досліджень поняття дому, у соціології ця тема поки що залишається менш розробленою, ніж у географії чи антропології. Соціологія може

запропонувати комплексне розуміння дому, що буде виходити за межі будинку, торкатись культури, взаємовідносин (Boscagni & Kusenbach, 2020, p. 3).

Концепт «дім» є багатозначним і неоднозначним (Boscagni & Kusenbach, 2020, p. 6). Це поняття критикували постструктуралісти та постмодерністи, дослідниці феміністичних студій через його утилітарність, зв'язок із патріархальними цінностями. Останні вважають, що дім пригнічує жінку та зводить її функцію до підтримування дому (Young, 1997, p. 143). Зигмунт Бауман у своїх роздумах про постмодерн дійшов висновку, що простір і дім втрачають своє значення та важливість для людини, натомість головною цінністю стає мобільність (Bauman, 2000).

Альфред Шюц у праці «Той, що повертається додому» намагається означити, що є дім (Schuetz, 1945). На його думку, домом може бути будь-що: кімната, фольклор, їжа. Дім — це знайоме й передбачуване повсякдення, набір дій та відчуттів. Шюц вважає, що життя вдома можна порівняти з життям у первинних групах, де мова й жести є абсолютно близькими та зрозумілими. На його переконання, дім для людини, яка в ньому перебуває, і для людини, яка поза домом, — це два різні образи. Простір стає домом, коли людина його привласнює, надає йому символічності. Важливим елементом дому є його передбачуваність. Ветеран, емігрант чи мандрівник повертається іншим, але в знайомий для себе простір, як фізичний, так і соціальний (Schuetz, 1945, p. 370). Проте в контексті нашого дослідження містянин, що повертається в дім, який зруйнувала війна, опиняється в абсолютно іншій реальності. Місто своєю формою, повсякденням перестає бути знайомим. Якщо зникає передбачуваність, що тоді робить цей простір домом? За що тримаються місцеві жителі, коли війна руйнує і фізичну, і соціальну, і символічну структуру їхнього дому?

Дім часто опиняється у фокусі досліджень представників культурної географії. Культурна географія дому є широкою: вона охоплює фізичний та символічний вимір, повсякденні практики, ностальгію за минулим. Ідея дому також пов'язана з належністю до простору та ідентичністю (Blunt & Varley, 2004). Дім — це усталена та звична практика, про яку людям невласливо мислити за звичайних обставин; про почуття, відчуття дому починають говорити здебільшого тоді, коли цей дім далеко чи не задовольняє потреб (Boscagni & Kusenbach, 2020). Іріс Янг (Young, 1997) вважає, що концепт дому є «матеріальним продовженням ідентичності». Дім — це місце, де

зберігаються наші речі, наші історії, де побут і облаштування простору продовжує та підтримує наш стиль життя. Прагнення дому дослідниця пояснює як прагнення до усталеної, безпечної, стверджувальної ідентичності. Авторка виділяє два способи такого вписування. Перший — несвідомо взаємодія з простором, рух тіла і взаємодія його з інтер'єром. Для цього вона використовує концепт Едварда Кейсі «пам'ять звички» (*habit memory*). Другий спосіб — нарративний, коли дім і його предмети стають частиною оповіді про ідентичність (Young, 1997, p. 163).

Відчуття дому та інтенсивність цього переживання можуть бути поширені на різні простори, це залежить від досвіду. Наприклад, емігранти можуть частіше відчувати дім у міському просторі (вулиці, площі), ніж у власній оселі. Відчуття дому тісно пов'язано з одомашненням і привласненням певної частини простору (Boscagni & Kusenbach, 2020, p. 6).

Отже, концепт «дім» у сучасних дослідженнях розглядають як багатовимірне явище, що охоплює фізичний, соціальний і символічний виміри. У феміністичній, постструктуралістській та постмодерністській критиці дім постає не лише як простір безпеки, а і як місце потенційного пригнічення. Альфред Шюц наголошує, що дім — це знайоме та передбачуване повсякдення, яке формує відчуття причетності. В умовах війни це передбачуване зникає, і простір перестає бути домом у звичному сенсі. За спостереженнями дослідників, відчуття дому формується через тілесну взаємодію з простором, пам'ять і наративи, які можуть бути втрачені або радикально змінені внаслідок війни.

Методологічні основи якісного дослідження

Завдяки своїй гнучкості якісні методи підходять для дослідження тем, які зачіпають особисті переживання. Вони надають можливість респондентам поділитись історією, почуттями та станами в зручний для них спосіб (Liamputtong, 2007, p. 8). Саме тому основним джерелом дослідження стали напівструктуровані глибинні інтерв'ю, які дали змогу широко охопити життєвий шлях людини, її досвід та уявлення і побачити зміни, які стались унаслідок прожитого досвіду бойових дій та повернення до міста. Гайд для інтерв'ю мав декілька тематичних блоків: життя в місті до 24 лютого 2022 р., початок повномасштабного вторгнення та бойові дії в місті, евакуація з міста, життя в евакуації, повернення. Під час запису інтерв'ю ми не міняли блоки гайду, проте могли варіювати питання всередині блоку.

Емпіричний матеріал дослідження становлять 15 напівструктурованих глибинних інтерв'ю. Інтерв'ю записано в період з 15 квітня по 15 травня 2023 р. онлайн через платформу Zoom, два інтерв'ю відбувались у форматі відеодзвінка, одне — під час особистої зустрічі. Проведення інтерв'ю через онлайн-платформи створює виклики для дослідниці, яку цікавлять сенситивні теми. Інтерв'юер не може повністю керувати процесом; у ситуації онлайн на респондента та інтерв'юера можуть впливати фізичні чинники, наприклад, присутність іншого, також через зосередженість на екрані та обличчі досліднику може бути важче розпізнати мову тіла респондента та виявляти емпатію в сумних епізодах розмови. Проведення інтерв'ю онлайн вимагає від дослідників заздалегідь продуманого протоколу початку, проведення та завершення інтерв'ю (Nikunen & Salmenniemi, 2022). З огляду на специфіку онлайн-інтерв'ю ми заздалегідь попереджали респондентів про потребу приватності та комфортного для них простору. Перебування респондентів у себе вдома під час запису інтерв'ю дає певні переваги для дослідження. Респонденти відчували взаємозв'язок з простором, могли через відеокамеру показувати речі, про які вони розповідають, або вказувати на різні географічні точки відповідно до свого місця розташування.

Для проведення дослідження використано метод не випадкової вибірки (*non-probability sampling*), зокрема стратегію зручного відбору (*convenience sampling*). Респондентів визначали на основі заздалегідь встановлених критеріїв, що давало змогу залучати лише тих учасників, які відповідали завданням дослідження.

Щоб забезпечити різноманітність учасників, було прописано необхідні характеристики, що дало змогу досягти максимальної варіативності в межах визначених цільових груп (Lopez & Whitehead, 2013, p. 123, 140). Основні критерії входження до вибірки — проживання в Ірпені до початку повномасштабного вторгнення (від року) та повернення і життя в місті на момент дослідження. Додатковими характеристиками стали соціально-демографічні дані (стать, вік, освіта), час виїзду з Ірпеня та наявність руйнування власного житла (див. таблицю). До дослідження не вдалося залучити людей, які пережили окупацію. Через свіжий досвід на момент проведення дослідження вони відмовлялись від участі. Проте частина респондентів стали свідками бойових дій, перебували в цей час у місті від одного до 20 днів.

Дослідження є сенситивним, оскільки зачіпає приватне життя, глибоко торкається особистого досвіду людини (Liamputtong, 2015, p. 6). Інтерв'ю записано з дотриманням конфіденційності. Учасників попередили про мету та завдання дослідження. Для запису, проведення інтерв'ю та публікації його фрагментів в анонімізованому вигляді ми брали усну згоду респондентів. Через сенситивність теми учасники дослідження могли в будь-який момент зупинити запис інтерв'ю, перенести його на інший час або повністю відмовитись від участі. Усі інтерв'ю транскрибовано та анонімізовано. З текстів видалено імена та інші персональні дані. Проте, оскільки нас цікавила зміна уявлень про місто, ми залишили географічні назви, топоніми, які згадували респонденти.

Таблиця. Соціально-демографічні дані респондентів

№	Стать	Вік, років	Час проживання в місті, років	Стан житла після бойових дій
1	Жінка	22	11	Неушкоджена квартира
2	Жінка	30	2	Неушкоджене житло
3	Жінка	27	4	Пошкоджене житло
4	Жінка	34	9	Неушкоджене житло
5	Жінка	29	4	Квартира неушкоджена, проте пошкоджений житловий комплекс
6	Чоловік	34	10	Зруйнована квартира
7	Чоловік	21	21	Неушкоджене житло
8	Чоловік	42	10	Зруйноване житло (орендоване житло)
9	Чоловік	52	23	Неушкоджене житло
10	Жінка	45	7	Пошкоджене житло
11	Жінка	46	11	Пошкоджене житло
12	Чоловік	47	11	Пошкоджене житло
13	Жінка	20	7	Зруйноване житло
14	Жінка	42	10	Неушкоджене житло
15	Жінка	59	25	Неушкоджене житло

Повернення в деокуповане місто: емоційні та прагматичні рішення

Широкомасштабна війна і перебіг воєнних дій у місті створюють для місцевих жителів травматичне переживання втрати дому та їхнього попереднього життя. З 2011 р. в Ірпені відбувалась активна забудова, поставали нові житлові комплекси. Прихід забудовників змінив місто. Для більшої привабливості купівлі нерухомості вони облаштували парки, доріжки, зони для дітей та іншу інфраструктуру. До міста приїхало багато нових мешканців, переважно це були молоді родини, які купували недороге житло поблизу Києва. Також новими мешканцями міста стали люди, які виїхали з окупованої частини Луганської та Донецької областей у 2014 р. (Овсінок & Соболева, 2018).

Історії респондентів рідше мають нарративну частину вписування своєї ідентичності. Вони радше згадують свої повсякденні практики, прогулянки. Утім, можемо припустити, що через травматичний досвід повернення до зруйнованого міста життя до війни респонденти згадують більш відсторонено.

Під час бойових дій місто зазнає руйнувань. Змінюється його соціальний простір, оскільки частина жителів залишає місто і більше не повертається, а натомість прибувають нові мешканці.

«Зранку другого березня я вийшла з однієї кімнати до іншої і почула такий сильний вибух, що аж присіла, здавалось, що 9-поверховий будинок затремтів. Це були самальоти-істребітелі і скинули ракети на будинки. І в той день було зрозуміло, що треба щось робити. Бо місто було таким тихим, не було на вулиці людей, не працювали магазини, і вже було так понятно: або тут нагряне смерть, або дорогою» (Респондентка 11).

Жителі стали свідками бойових дій у місті: чули звуки військових літаків, вибухів і перестрілок, бачили руйнування та смерті. Частина з цих подій вони могли спостерігати віддалено, через соціальні мережі та розповіді сусідів, перебуваючи в евакуації.

Аналіз розповідей респондентів підтверджує багатомірність концепту дому. Місцеві жителі апелюють до різних категорій: матеріальних (житло, речі, будівлі), емоційних (радість, безпека, страх), місця (географічний об'єкт), пам'ять. У розповідях про дім можуть переплітатись одразу всі ці категорії.

Причиною першого повернення до міста після його звільнення у квітні 2022 р. часто є бажання зрозуміти стан житла: чи є вікна, стіни, чи не пограбували оселю. Місцеві жителі здійснювали такі одноденні повернення до міста одразу, щойно це стало можливим. Така перевірка могла бути небезпечна, оскільки можна було натрапити на міну. Також перший місяць після звільнення в місті ще не функціонувала базова інфраструктура: електрика, газопостачання, зв'язок, водопостачання. Утім, деякі з наших респондентів повертались додому і жили в таких умовах.

«Місяць майже жив без інтернету, без світла, без нічого, треба було якось забивати вікна, тому що дощі і холод. Ну і взагалі, так всякі тварини можуть залізти, це хтось там. Вони тут наводили лад, тому що весь дім був у склі, в дрібних цих...» (Респондентка 10).

Оскільки міська адміністрація одразу комунікувала про повернення, відбудову та відновлення житла й міста (Гречух, 2022), мешканці вірили, що все швидко повернеться до довоєнного періоду. Один із респондентів ретроспективно сказав, що через це в нього виникло хибне уявлення про швидкість відбудови, бо, ухвалюючи рішення знову жити в місті, він сподівався на швидше відновлення міської інфраструктури та свого помешкання. Проте відновлення домівок і ширшого поняття дому і базується на минулому. Концепт дому має одразу декілька часових вимірів: минулого, теперішнього та майбутнього. Для респондентів важливо мати в майбутньому те відчуття звичного і сталого, яке вони мали в цьому місті в минулому.

Респонденти зазначають, що їм було важливо повернутися в Ірпінь, бо це їхній дім. Попри певний страх, вони вважали, що вдома почуватимуться краще. Одна з респонденток розповіла, що в Ірпені почувалася безпечніше, ніж на заході України, оскільки тут вона себе відчувала вдома. Бажання повернутись додому, попри відсутність фізичної безпеки, можна пояснити тезою Іріс Янг (Young, 1997, р. 153) про те, що дім є матеріальним продовженням ідентичності і в кризові часи ідентичність потребує цієї сталості, тобто матеріального вияву дому.

«Дуже безпечно. Я колись була на західній Україні, так отам перші два місяці, і коли були тривоги, ракетні обстріли, то я там дуже сильно тривожилася. І коли я поверталася сюди, я думала, що тут набагато

небезпечніше і так далі. Але насправді я в Ірпені, зокрема в себе вдома, почувуюся, мабуть, безпечніше, ніж у Львові» (Респондентка 4).

Іріс Янг також зазначає, що в деяких спільнотах дім може виходити за межі оселі в публічний простір вулиці, району. Проте забудова міста районами закритих житлових комплексів спонукає людей до приватності та перебування виключно у своєму житлі (Young, 1997, р. 159). Описуючи життя до початку бойових дій у місті, респонденти говорять про те, що простором їхнього дому була їхня квартира чи будинок. Нова забудова в Ірпені — це переважно закриті житлові комплекси або таунхауси. Також у своїх оповідах респонденти часто зазначають, що уникали комунікації з сусідами та взаємодії в публічному просторі. Зокрема, такий підхід до взаємодії був притаманний тим, хто переїхав до міста після 2014 р. Місцеві жителі, що виростили в Ірпені, мали ширшу мережу контактів і підтримували їх.

Після завершення бойових дій у місті жителі сентиментально описують своє життя в ньому та його значення для них. Вони оповідають про своє перебування в місті через наративи. Зокрема, починають ідентифікувати себе з цим простором, накопичують особисті спогади.

«Ми вже сюди переїхали сім'єю, тому всі важливі такі події, як одруження і народження дитини, вже це було. Але зараз, от після повномасштабного, це мій дім, моя квартира, це вже стало таким місцем, за яке ти... не знаю, ніби якір. Ну і плюс народилася у мене друга дитина теж уже тут» (Респондентка 10).

Оскільки активні бойові дії та часткова окупація Ірпеня тривали фактично місяць, респонденти не встигли адаптуватись на нових місцях. За їхніми свідченнями, вони просто чекали, поки все завершиться, і вони зможуть повернутись додому. Згадуючи цей час, вони вказували, що емоційно постійно були в новинах і стежили за тим, що відбувається в місті. Спілкувались постійно з місцевими, які залишалися в місті або нещодавно виїхали. Цей момент є також важливим для нас у контексті уявлень про дім. Жителів цікавили новини не лише про їхню безпосередню домівку, але й загалом про міський простір, що також відчувався як дім.

«Ні. От те, що я згадувала, що я не знала, як я тут буду жити в місті, в якому вбивали людей. Але воно якось зараз, коли я тут

приїхала, була перший час, воно якось абсолютно все не так, як я собі уявляла. Я спокійно ходжу по парку, я спокійно ходжу по вулицях» (Респондентка 4).

Сприйняття фізичних і просторових змін у міському просторі

Бойові дії назавжди змінили фізичний вимір міста. Тут з'явилося багато руйн та пусток, місця трагічної загибелі людей. Місцеві жителі зазначали, що змінились їхні повсякденні маршрути. Наприклад, респонденти оповідали, що їм було некомфортно бачити руйнації, і вони старались їх оминати. Згадували сквер «Мама», де загинули мама з сином і там є місце їхнього поховання. Також перший період у деяких частинах міста було небезпечно перебувати. Ті, хто вперше повертався до міста, зауважували, що воно пусте. Сама ця порожнеча і створювала дискомфорт. У їхніх спогадах міста до війни воно було жваве, родинне та наповнене людьми. Характеристикою порожнечі стала відсутність людей у місті. Також на це відчуття пустоти впливали руйнування. У місті не відразу відновили світло, а взимку через постійні вимкнення електроенергії у вечірній час місто теж справляло враження пустки: темно, людей немає і руйнування — все це викликало моторошні відчуття.

Попри те що місто зазнало значних руйнувань і майже половина будівель мали пошкодження різного ступеня, респонденти зазначали, що фізичний простір і рутину в цьому місті для них уже були облаштовані і їм було простіше пристосуватись до змін, спричинених бойовими діями, ніж повністю відбудовувати своє повсякдення на новому ґрунті. Рішення повертатись не завжди базувалося на факті, чи пошкоджено житло. Один із респондентів зазначив, що повернувся в місто, попри зруйнування його власного житла, оскільки тут мав налаштовані процеси для родини: школи, лікарі. Остаточне рішення про повернення родини він ухвалив, коли зрозумів, що відбудували школу і повернулись знайомі спеціалісти, які забезпечували лікування дитини.

Респонденти наголошували, що повернулись, щоб відновлювати тут життя, тобто функціонування міста. Респондент, що орендував житло в Ірпені та втратив його, повернувся, бо, на його думку, важливо було підтримати життя в місті та саме перебування тут допоможе місцевим бізнесам відновитись. Нормалізацію міського життя мешканці пов'язують саме з появою більшої кількості людей. Наприклад, респонденти зазначають, що для них було важливо

й радісно бачити, що в місто повернулись діти і мами з маленькими дітьми. Для них це було символом відновлення міста і повернення його до нормального стану. Говорячи про руйнацію, люди зазначають, що відчувають сум. Проте не самі будівлі викликають у них емоції суму, а люди, які більше не повернуться в місто, бо втратили житло чи загинули. Станом на 2022–2023 рр. нормалізація життя в місті була пов'язана з відновленням базової інфраструктури, поверненням жителів. Проте постійні вимкнення світла, повітряні тривоги та нові руйнування створювали дискомфорт.

«Привели і розповідають мені його реакцію. Кажуть: “Ми зайшли на перший поверх”. Ну, там вже другого нема, там все затоплено. І вони в нього питають: “Що, страшно?” А він каже: “Ні, сумно”. Оце і у мене було таке відчуття суму, такого дуже суму, тому що багато людей не повернулись, багато там ми знали друзів. Та і сумно, що вони далі не знають, що їм робити» (Респондентка 10).

Перебуваючи в евакуації, люди не розуміли, чи матимуть куди повертатись (чи вціліло їхнє житло). Переживаючи травматичний досвід, людині важливо відчувати належність, яка даватиме відчуття безпеки. Уявлення респондентів про Ірпінь набувають певної дихотомії: з одного боку, фізичний простір міста є небезпечним, а з іншого — його символічне значення звичного, рідного простору створює для мешканців відчуття безпечного середовища. Респонденти зазначали, що їм важливо повернутись додому, бо це їхнє безпечне місце, де вони все облаштували і де їхні рідні стіни. Навіть якщо ці стіни не вціліли, для частини мешканців важливо далі жити своїм міським життям. Попри руйнації фізичного і соціального простору міста, спогади, пам'ять та ностальгія за попереднім його станом та

узвичаєним повсякденням у ньому спонукали людей повертатись і відновлювати тут життя.

Висновки

Російське вторгнення та бойові дії в місті Ірпені спричинили травматичну втрату простору, як фізичного (зруйновані будинки, руїни, порожнеча), так і соціального (відсутність людей, втрати, евакуація). Звичайний порядок життя зруйновано, унаслідок чого виник травматичний розрив між довоєнним та післявоєнним досвідом мешканців міста.

Рішення повертатись до Ірпеня зумовлене не лише матеріальними чи побутовими причинами. Це акт, спрямований на відновлення відчуття дому, ідентичності та безпеки, навіть якщо ці елементи фізично втрачено. Люди повертаються не лише до будинку, а й до символічного дому, який дає відчуття укоріненості.

У досвіді респондентів дім — це одночасно минуле (спогади, довоєнне життя), теперішнє (повернення, відбудова дому) і майбутнє (надія на нормалізацію життя). Люди повертаються не лише до знайомого місця попри його руйнації, а й до пам'яті про безпеку й усталене життя, яке вони мріють відновити. Утім, важливо дослідити, як досвід дому працюватиме для жителів, що пережили окупацію.

Відчуття відновлення міського життя пов'язується з поверненням людей, дітей, знайомих ритуалів і сервісів (школи, лікарі, місцеві бізнеси). Тільки через взаємодію та соціальну присутність місто повертається до себе.

Попри страх, біль втрат, руйнацію та постійні загрози, відчуття дому не зникає, а навпаки, загострюється для тих містян, які вирішили залишитись чи повернутись.

Варто наголосити, що цим дослідженням не охоплено жителів, які обрали не повертатись або після повернення знову покинули місто.

Список використаної літератури

- Головко, М., Дулько, С., & Кириченко, А. (2023). *Рекомендації з відбудови Ірпеня* [Звіт]. Урбанина. <https://www.urbanyna.com/rekomendaciyi-z-vidbudovi-irpenya>
- Гречух, О. (2022). *Життя і люди повертаються в розстріляний Ірпінь*. <https://texty.org.ua/articles/106614/zhyttja-i-ljudy-povertajutsja-v-rozstriljanij-irpin/>
- Заболотна, Т. (2011). Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва). *Сторінки воєнної історії України*, 14, 23–26. https://nbuv.gov.ua/UJRN/Sviur_2011_14_4
- Зубченко, О. (2023). Образ міста в окупації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 1(57), 24–34. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280779](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280779)
- Монастирський, Є. (2019). *Відсутнє місто: війна, блокада, суспільство долі у Луганську*. IZOLYATSIA. Platform for cultural initiatives. <https://www.youtube.com/watch?v=O3qMKWsjLNo&t=2639s>
- Овсінок, О., & Соболева, О. (2018, 21 грудня). У пошуках замського комфорту: неформальні практики новоселів київського передмістя. *Спільне*. <https://commons.com.ua/uk/neformalni-praktiki-novoseliv-kiyivskogo-peredmystya/>
- Отрищенко, Н. (Ред.). (2024). *Розмови з тими, хто питає про війну*. Центр міської історії Центрально-Східної Європи. <https://www.lvivcenter.org/wp-content/uploads/2024/07/War-Conversations.pdf>
- Bădescu, G. (2015). Dwelling in the post-war city: Urban reconstruction and home-making in Sarajevo. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 46(4), 35–60.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press.

- Blunt, A., & Varley, A. (2004). Geographies of home. *Cultural Geographies*, 11(1), 3–6. <https://doi.org/10.1191/1474474004eu289xx>
- Boccagni, P., & Kusenbach, M. (2020). For a comparative sociology of home: Relationships, cultures, structures. *Current Sociology*, 68(5), 595–606. <https://doi.org/10.1177/0011392120927776>
- Janson, S. (2009). Hope and the state in the anthropology of home: Preliminary notes. *Ethnologia Europaea*, 39(1), 54–60. Special issue: Sense of Community. <https://personalpages.manchester.ac.uk/staff/stef.jansen/documents/SJ09-hopestate.pdf>
- Liamputtong, P. (2015). *The sensitive researcher: Introduction to researching vulnerable people* (2nd ed.). SAGE Publications.
- Lopez, V., & Whitehead, D. (2013). Sampling data and data collection in qualitative research. In Z. Schneider, D. Whitehead, G. LoBiondo-Wood, & J. Haber (Eds.), *Nursing and midwifery research: Methods and appraisal for evidence-based practice* (4th ed., pp. 123–140). Elsevier Mosby.
- Martín-Díaz, J. (2014). Urban restructuring in post-war contexts: The case of Sarajevo. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63(3), 303–317.
- Nikunen, K., & Salmenniemi, S. (2022). Intimacy in mediated interaction: Biographical interviews online. *Symbolic Interaction*, 45(4), 647–670. <https://doi.org/10.1002/symb.674>
- Schuetz, A. (1945). The homecomer. *American Journal of Sociology*, 50(5), 369–376.
- Varley, A. (2008). A place like this? Stories of dementia, home, and the self. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26(1), 47–67. <https://doi.org/10.1068/d3105>
- Young, I. M. (1997). *Intersecting voices: Dilemmas of gender, political philosophy, and policy*. Princeton University Press.

References

- Bădescu, G. (2015). Dwelling in the post-war city: Urban reconstruction and home-making in Sarajevo. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 46(4), 35–60.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press.
- Blunt, A., & Varley, A. (2004). Geographies of home. *Cultural Geographies*, 11(1), 3–6. <https://doi.org/10.1191/1474474004eu289xx>
- Boccagni, P., & Kusenbach, M. (2020). For a comparative sociology of home: Relationships, cultures, structures. *Current Sociology*, 68(5), 595–606. <https://doi.org/10.1177/0011392120927776>
- Holovko, M., Dulko, Y., & Kyrychenko, A. (2023, April). *Rekomendatsiyi z vidbudovy Irpenia [Recommendations for the reconstruction of Irpin]* [Report]. Urbanyna. <https://www.urbanyna.com/rekomendaciyi-z-vidbudovi-irpenya> [in Ukrainian].
- Hrechukh, O. (2022). *Life and people are returning to bullet-ridden Irpin*. <https://texty.org.ua/articles/106614/zhyttja-i-ljudy-povertajutsja-v-rozstriljanyj-irpin/> [in Ukrainian].
- Janson, S. (2009). Hope and the state in the anthropology of home: Preliminary notes. *Ethnologia Europaea*, 39(1), 54–60. Special issue: Sense of Community. <https://personalpages.manchester.ac.uk/staff/stef.jansen/documents/SJ09-hopestate.pdf>
- Liamputtong, P. (2015). *The sensitive researcher: Introduction to researching vulnerable people* (2nd ed.). SAGE Publications.
- Lopez, V., & Whitehead, D. (2013). Sampling data and data collection in qualitative research. In Z. Schneider, D. Whitehead, G. LoBiondo-Wood, & J. Haber (Eds.), *Nursing and midwifery research: Methods and appraisal for evidence-based practice* (4th ed., pp. 123–140). Elsevier Mosby.
- Martín-Díaz, J. (2014). Urban restructuring in post-war contexts: The case of Sarajevo. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63(3), 303–317.
- Monastyrskiy, Ye. (2019). *Vidsutnie misto: Viina, blokada, suspilstvo doli u Luhansku [The absent city: War, blockade, the society of fate in Luhansk]*. IZOLYATSIA. Platform for cultural initiatives. <https://www.youtube.com/watch?v=O3qMKWsjLNo&t=2639s> [in Ukrainian].
- Nikunen, K., & Salmenniemi, S. (2022). Intimacy in mediated interaction: Biographical interviews online. *Symbolic Interaction*, 45(4), 647–670. <https://doi.org/10.1002/symb.674>
- Otrishchenko, N. (Ed.). (2024). *Conversations with those who ask about the war*. Center for Urban History of East Central Europe. <https://www.lvivcenter.org/wp-content/uploads/2024/07/War-Conversations.pdf> [in Ukrainian].
- Ovsyuk, O., & Sobolyeva, O. (2018, December 21). In search of suburban comfort: Informal practices of new settlers in the Kyiv suburbs. *Commons*. <https://commons.com.ua/uk/neformalni-praktiki-novoseliv-kiyivskogo-peredmystya/> [in Ukrainian].
- Schuetz, A. (1945). The homecomer. *American Journal of Sociology*, 50(5), 369–376.
- Varley, A. (2008). A place like this? Stories of dementia, home, and the self. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26(1), 47–67. <https://doi.org/10.1068/d3105>
- Young, I. M. (1997). *Intersecting voices: Dilemmas of gender, political philosophy, and policy*. Princeton University Press.
- Zabolotna, T. (2011). Sources for studying the everyday life of the urban intelligentsia during the Nazi occupation (the case of Kyiv). *Pages of the Military History of Ukraine*, 14, 23–26. https://nbuv.gov.ua/UJRN/Sviur_2011_14_4 [in Ukrainian].
- Zubchenko, O. (2023). The image of the city under occupation. *Bulletin of NTUU “KPI”. Political Science. Sociology. Law*, 1(57), 24–34. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280779](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280779) [in Ukrainian].

Anna Kostenko

RETURN TO A DE-OCCUPIED CITY: FINDING HOME IN A PLACE DEVASTATED BY THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

Abstract

In everyday life, home is often perceived as a self-evident and stable foundation — a place that rarely undergoes critical reflection. It is a concept that is deeply ingrained in people’s daily routines, a constant source of emotional and physical comfort. However, under conditions of war, threat, or loss, the notion of home is radically transformed, acquiring new meanings and requiring a reevaluation of its role in people’s lives. Sociology offers a lens through which home can be analyzed on various levels, considering it not just as a physical space, but as a sociocultural construct and a domain of interpersonal relations that are intricately tied to individual and collective identity. This paper explores how the Russo-Ukrainian War has reshaped the understanding of home, focusing specifically on the case of Irpin, a city that endured intense combat

between February 27 and March 28, 2022. The study draws upon a variety of materials, including a corpus of texts and semi-structured interviews conducted by the author with residents of Irpin in 2023. These interviews provide invaluable insights into how warfare has altered both the emotional and spatial dimensions of home, as well as the broader urban environment. The analysis emphasizes how the battle for Irpin affected people's attachment to their city, their sense of belonging, and the emotional significance they attribute to their homes. It also highlights the changing social and symbolic meanings of home in the aftermath of violence and destruction. This research examines how different dimensions of home — physical, social, and identity-based — continue to function or are redefined in the context of a war-torn city. It shows that, even when a home is partially or completely destroyed, it remains a central reference point for identity, memory, and resilience. The residents' narratives reveal that home, despite its physical devastation, continues to hold symbolic importance as a space of belonging and continuity.

Keywords: city, war, home, identity, Russo-Ukrainian War.

Подано / Submitted: 17.07.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 26.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Костенко Анна — магістриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія», аспірантка Інституту соціології НАН України
Kostenko Anna — MA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, PhD student, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6568-0145>
kranvd@gmail.com

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.91-103

УДК 355.273-044.332(4770:477)

Діана Бойко

<https://orcid.org/0009-0008-5762-9607>

Олександр Бігдан

<https://orcid.org/0009-0001-4055-0766>

Анна Прохорова

<https://orcid.org/0009-0006-5407-8286>

ЧИННИКИ АДАПТАЦІЇ КОЛИШНІХ ЦИВІЛЬНИХ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ (НА ПРИКЛАДІ РОТИ XXX)

Статтю присвячено явищу адаптації колишніх цивільних до військової служби. В огляді літератури концептуалізовано поняття адаптації та запропоновано теоретичні підходи до розгляду цього явища з позиції ідей А. Шюца, П. Бергера та Т. Лукмана, І. Гофмана, П. Бурдьє, а також К. Оберга та Б. Бергмана. Розглянуто спектр чинників адаптації військовослужбовців з досвіду армій інших країн. Емпірична частина дослідження ґрунтується на якісній методології. У результаті аналізу глибоких інтерв'ю з військовослужбовцями роти XXX виокремлено та систематизовано чинники адаптації колишніх цивільних до військової служби в умовах повномасштабної війни Росії проти України.

Ключові слова: адаптація військовослужбовців, адаптація колишніх цивільних до військової служби, чинники адаптації військовослужбовців до війни, повномасштабна війна Росії проти України.

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну сотні тисяч українців долучилися до Сил оборони та стали на захист Батьківщини. Якщо за часів АТО/ООС чисельність української армії становила близько 261 тисячі осіб (Слово і діло, 2022), то станом на січень 2025 р. — близько 880 тисяч (РБК-Україна, 2025). Отже, за інформацією з відкритих джерел, можемо констатувати, що наша армія за останні три роки зросла більше ніж утричі.

Велика кількість з тих людей, які в цей період долучилися до військової служби, до 2022 р. не мали армійського досвіду, працювали в цивільному секторі і не були дотичними до війни. Потрапивши в нове мілітарне середовище, колишні цивільні мусять адаптуватись до нього. В умовах війни від швидкої та успішної адаптації залежить безпека їх самих та їхніх

побратимів. Причому під час великої війни Росії проти України адаптація військових-новобранців відбувається одразу і до армійського устрою, і до служби в умовах воєнного стану та постійних бойових дій.

Отже, постають запитання: що допомагає колишнім цивільним адаптуватись до військової служби, які чинники адаптації вважають важливими самі військовослужбовці? Відповіді на ці запитання є критичними, адже, поки триває війна, армія весь час поповнюється новими мобілізованими. І держава має бути зацікавлена в тому, щоб допомогти їм адаптуватися швидше та ефективніше. Тож дослідження, викладене в цій статті, має як наукову важливість, так і суто практичну мету. Наукова новизна цього дослідження полягає у виокремленні чинників адаптації колишніх цивільних до військової служби

в умовах воєнного стану та загальної мобілізації, оскільки здебільшого дослідження проводили в країнах, що мають контрактні армії. Практичною метою роботи є виявлення та систематизація чинників адаптації колишніх цивільних до військової служби. Результати цього та подібних досліджень можуть бути використані для розроблення заходів, які полегшать і пришвидшать адаптацію новобранців.

Підходи до вивчення явища адаптації до військової служби в соціальних науках

У сучасних дослідженнях адаптація є одним із головних понять, яке має широкий спектр значень. У соціальних науках цей термін охоплює як звичайні поведінкові зміни, так і вміння особи ефективно пристосовуватися до нової інформації, досвіду або умов навколишнього середовища, що трансформуються (Павлюк & Овдій, 2022). Тобто адаптація є механізмом, що дає змогу людині навчатися та приймати нові моделі поведінки, необхідні для успішного функціонування в динамічному середовищі.

Як наголошує Інна Галецька (2005), життя людини, від народження до смерті — це постійний процес безперервної адаптації. Така думка дає змогу розглядати адаптацію не як обмежену в часі ситуацію, а як звичний і тривалий механізм соціальної взаємодії. В умовах військової служби це має особливе значення, тому що зміни зазнає не тільки зовнішнє оточення, а й структура соціальних взаємин та рольових установок.

Важливим підґрунтям для розуміння процесів адаптації, зокрема в умовах входження до нового соціального середовища, є теорія А. Шюца, викладена в праці «Чужинець: соціально-психологічний нарис» (Schuetz, 1944). Альфред Шюц аналізує феномен «чужинця» як особи, яка потрапляє в абсолютно незнайоме середовище та змушена орієнтуватися на нові соціальні норми, цінності та моделі поведінки. Згідно з Шюцем, «чужинець» опиняється в ситуації, коли попередні знання та досвід стають недостатніми для взаємодії з іншими. У нього можуть виникнути відчуття невизначеності та ізоляції. У цьому контексті ключовими стають такі аспекти адаптації: дезорієнтація та пошук смислів, засвоєння нових соціальних норм, конфлікт ідентичностей. Дезорієнтація та пошук смислів означають, що «чужинець» не має чіткого уявлення про соціальні ролі та очікування в новій спільноті. Для виходу з цього стану він змушений активно засвоювати прийнятні форми поведінки, що створюють основу адаптації до нового

середовища. Особистість намагається зрозуміти структуру нового середовища та починає вивчати його норми, цінності та правила взаємодії, тобто відбувається засвоєння нових соціальних норм. Врешті-решт, виникає конфлікт ідентичностей: перехід до нового середовища вимагає певного перегляду власної ідентичності індивіда, оскільки попередні уявлення можуть суперечити або принаймні не збігатися з новими соціальними реаліями (Schuetz, 1944).

Українська дослідниця Оксана Даниленко спробувала адаптувати ідеї А. Шюца до вітчизняних реалій. Вона пропонує розглядати тексти «Чужинець: соціально-психологічний нарис» (Schuetz, 1944) та «Той, що повертається додому» (Schuetz, 1945) в комплексі та з урахуванням персонального досвіду автора. Альфред Шюц за своє життя встиг побути і в ролі солдата, що змінює соціальне середовище з цивільного на військове, і в ролі мігранта. Науковиця звертає увагу на поняття «біографічна ситуація» — сукупність уже наявних в індивіда знань та інтересів відповідно до пережитих у житті ситуацій та набутого досвіду. Біографічна ситуація є тим типізованим досвідом, набором смислів, яких у процесі інтерсуб'єктивної взаємодії набуває індивід у конкретному соціально-культурному середовищі і згідно з якими вибудовує свою діяльність (Даниленко, 2018).

У контексті військової служби концепція А. Шюца дає змогу пояснити труднощі адаптації цивільних осіб, які вступають до лав армії. Військове середовище має особливі соціальні правила, ієрархічну структуру та дисципліну, які значно відрізняються від умов звичного цивільного життя. Новобранці можуть відчувати себе «чужинцями», оскільки їхні біографічні ситуації (попередній досвід і очікування) не відповідають новій реальності. Отже, за А. Шюцем, адаптацію колишніх цивільних до військової служби можна інтерпретувати не лише як засвоєння нових соціальних норм, а й як складний процес перегляду власного «я», внутрішніх орієнтирів та сенсів.

Процес трансформації світогляду новобранця можна глибше зрозуміти через призму теорії соціального конструювання реальності П. Бергера та Т. Лукмана (Berger & Luckmann, 1966). Суть цієї концепції полягає в тому, що об'єктивної реальності не існує, вона конструюється в повсякденній взаємодії індивідів. Саме у взаємодії виникає узагальнений досвід, або знання, притаманні не лише конкретній особі, а й усьому суспільству або спільноті. Такий узагальнений досвід типізується і стає звичним проявом

діяльності в певному середовищі. Якщо ж середовище змінюється, відбувається процес адаптації до нових умов. Індивід, інтегруючись до нової спільноти, переймає типізований досвід — культурні зразки, якими він керується в моменти ухвалення рішень.

Згідно з концепцією Бергера та Лукмана, входження до військового середовища є яскравим прикладом вторинної соціалізації, або точніше — ресоціалізації, коли індивід має засвоїти чужий для себе досвід — радикально новий набір соціальних норм та інституційних ролей (Berger & Luckmann, 1966). У військовому контексті цей процес набуває особливого значення, тому що передбачає не просто доповнення, а переосмислення наявної суб'єктивної реальності особистості.

Процес адаптації до військової служби охоплює ресоціалізацію, докладно описану в працях американського соціолога Ірвінга Гофмана. Автор розглядає армію як «тотальну інституцію», де відбувається деконструкція старої ідентичності та формування нової через засвоєння військових цінностей, символів та норм (Goffman, 1961). У військових структурах контроль охоплює всі аспекти життя людини на фізичному, соціальному та емоційному рівнях. Ресоціалізація цивільної особи у військовому середовищі є складним процесом, що має декілька послідовних етапів. Перший етап — це деконструкція старої ідентичності, що передбачає розрив із попередніми соціальними ролями та зв'язками. Наступним етапом є формування нової ідентичності через засвоєння військових правил, традицій та культури. Завершальним етапом є інтеграція до військового колективу через участь у спільній діяльності та постійну взаємодію з іншими військовослужбовцями, що сприяє закріпленню нової ідентичності (Goffman, 1961).

Для інтерпретації процесу адаптації колишніх цивільних до військового життя також має сенс застосувати теорію габітусу в контексті процесу переходу. На думку П. Бурдьє (Bourdieu, 1990), габітус можна розглядати як систему диспозицій, що мають схильність функціонувати як структури, які впорядковують. Габітус як диспозиційна схильність до конкретної поведінки проходить формування в соціальних і культурних контекстах, маючи значний вплив на світосприйняття та функціонування в ньому соціальних акторів. Саме тому сформований протягом життя габітус може конфліктувати з новим набором правил, норм та поведінкових реакцій у новобранця, що добровільно чи ні вступає до лав збройних сил.

Теорії, за допомогою яких можна вивчати процес адаптації колишніх цивільних до військової служби, варто доповнити концепцією культурного шоку, яку розробляли К. Оберг (Oberg, 1960) та Б. Бергман і колеги (Bergman et al., 2014). За їхнім визначенням, культурний шок — це стан, у якому соціокультурний досвід уже не може бути застосованим, оскільки відбуваються явища соціальної тривоги і дезорієнтації особистості в ситуації раптового занурення в невідомий досі культурний контекст. Внаслідок культурного шоку актор проходить через переосмислення себе в кризовій ситуації, тим самим формуючи новий життєвий досвід, завдяки якому в подальшому може відбутися адаптація до нової культури. Культурний шок переживають туристи або мігранти, які опиняються в новій культурі. Однак за аналогією можна говорити і про щось на кшталт культурного шоку як про різке занурення в невідому армійську культуру, яке очікує на військових-новобранців. Зброя, форма, військова дисципліна, військова бюрократія, жорстка ієрархія в керівництві, загальним способом життя комбатанта — всі ці елементи нового мілітарного середовища можуть бути для новачків новим культурним контекстом. Адаптація відбувається, коли індивід асимілюється шляхом засвоєння нової культури.

Отже, для пояснення явища адаптації колишніх цивільних до військової служби застосовано теоретичні концепції А. Шюца, П. Бергера та Т. Лукмана, І. Гофмана, П. Бурдьє, К. Оберга, Б. Бергмана. Теорії, серед іншого, пояснюють процес такої адаптації як звикання до умов нового соціального середовища з його незвичними цінностями, нормами, патернами поведінки та засвоєння цих характеристик спільноти через досвід взаємодії з її представниками та переусвідомлення себе в цьому новому середовищі.

Чинники адаптації колишніх цивільних до військової служби в різних країнах

Культура відіграє важливу роль у процесі адаптації, оскільки визначає соціальні норми, цінності та традиції, які формують поведінку людей. У багатонаціональних підрозділах НАТО, де солдати представляють різні країни, взаємодія між представниками різних культур є критичним чинником для досягнення згуртованості. Як зазначає Девід Барно (Barno, 2009), у місіях НАТО використовують спеціальні тренінги для підвищення міжкультурної компетентності військовослужбовців, що допомагає уникати конфліктів і зміцнювати колектив. Норвезькі дослідники

Ріно Бандліц Йогансен, Йон Крістіан Лаберг і Моніка Мартінуссен (Johansen et al., 2014) також наголошують, що в багатонаціональних місіях, як-от місії НАТО, військовослужбовці мають прийняти спільні цінності та норми. Військові проходять спеціальні тренінги, спрямовані на інтеграцію в багатонаціональні колективи, що підвищує рівень взаєморозуміння та злагоженості.

У багатьох збройних силах світу як один із чинників адаптації беруть до уваги гендер. Ізраїльська армія (ЦАХАЛ) є прикладом інтеграції жінок у бойові підрозділи в умовах обов'язкового призову. Згідно з результатами дослідження (Dag & Kimhi, 2004), жінки стикаються з викликами через необхідність адаптуватися до середовища, яке історично було орієнтоване на чоловіків. Орна Сассон-Леві (Sasson-Levy, 2003) досліджує жінок у «чоловічих» військових ролях в ізраїльській армії. Авторка наголошує, що жінки не лише долають бар'єри, пов'язані з фізичною витривалістю, але й змінюють гендерні практики в армії через виконання нетипових для них завдань.

М. Павлюк та І. Овдій (2022) звертають увагу на психологічні чинники адаптації до нових умов. Дослідники виділяють декілька структурних компонентів психологічної адаптації, які мають важливе значення для військовослужбовців: психофізіологічний компонент, що відображає здатність організму пристосовуватися до фізичних і психологічних навантажень; когнітивний компонент, що відображає теоретичний рівень знань та забезпечує особистості подальше ефективне пристосування до умов навколишнього середовища; практичний компонент, що охоплює формування конкретних навичок для виконання цілей. Згідно з В. Терзієвим та С. Димітровою, соціальна адаптація у військовому контексті має специфіку, яка передбачає розвиток дисципліни та самоконтролю (Terziev & Dimitrova, 2014). Це свідчить про те, що психологічна готовність до війська відіграє важливу роль в адаптації. Девід Барно (Barno, 2009) також звертає увагу на психологічні чинники адаптації та зазначав, що адаптація військовослужбовців у місіях НАТО залежить від психологічної підготовки та розвитку стресостійкості. Наприклад, під час місій в Афганістані військові НАТО проходили тренінги з подолання стресу, що містили симуляцію бойових умов. Це дало змогу зменшити рівень дезадаптації серед солдатів і підвищити ефективність їхніх дій у складних операціях (Barno, 2009).

Одну з ключових ролей у процесі адаптації відіграють соціальні зв'язки. За результатами дослідження свідчень британських військовослужбовців (Woodward & Jenkins, 2011), підтримка

з боку колег і командирів значно полегшує інтеграцію новобранців у військове середовище. Британська армія під час базової підготовки розвиває не лише індивідуальні, а й командні навички, що дає змогу новобранцям відчувати себе частиною колективу та сприяє формуванню почуття відповідальності. Це особливо важливо в екстремальних і небезпечних умовах, коли згуртованість колективу може бути вирішальним чинником виживання. Важливим аспектом згуртованості є соціальна ідентифікація військовослужбовців з їхнім підрозділом та військовими силами загалом (Woodward & Jenkins, 2011). Болгарські дослідники В. Терзієв і С. Димітрова також наголошують, що для успішної адаптації військових до нового армійського середовища необхідне формування нових відносин всередині нового колективу (Terziev & Dimitrova, 2014). Українські науковці М. Павлюк та І. Овдій (2022) пишуть про два компоненти адаптації, що мають радше соціальний, ніж психологічний характер: соціально-психологічний компонент (інтеграція в колектив і формування нових соціальних зв'язків) та соціально-побутовий компонент (засвоєння та пристосування до особливостей соціально-побутових умов).

Отже, адаптація цивільних до військової служби в різних країнах формується під впливом комплексу взаємопов'язаних чинників, зокрема культурного контексту, гендерних особливостей, психологічних та соціальних умов. Значну увагу дослідники звертають на психологічну підготовку та розвиток стресостійкості в новобранців, зокрема через тренінги, що імітують бойові умови, які не лише знижують ризик дезадаптації, а й підвищують боєздатну ефективність. Одночасно соціальні зв'язки: підтримка колег і командирів, відчуття належності до колективу — стають вирішальними чинниками успішної адаптації військових до інституції армії та інтеграції в новий колектив військовослужбовців.

Методологія та дизайн дослідження

Це дослідження ґрунтується на інтерпретативній парадигмі, в межах якої соціальну реальність пояснюють через досвід людини, а точніше — через суб'єктивні значення, які людина надає своєму досвіду та своїм діям (Silverman, 2014). Такий підхід дає змогу врахувати вплив соціокультурних чинників на досвід адаптації колишніх цивільних до військової служби, підкреслюючи важливість контексту, в якому проходить цей процес. Зокрема, йдеться про повномасштабну війну, під час якої відбувається зміна

соціальних статусів людей (з цивільної особи до військовослужбовця), та особливості інституції армії нашої країни, у межах якої цей перехід відбувається.

Для проведення емпіричної частини дослідження застосовано якісні методи збору та аналізу даних, оскільки вони дають змогу глибше розкрити індивідуальні досвіди та переживання, які неможливо повністю зрозуміти через статистичні дані. Основним джерелом емпіричної інформації є первинні дані, зібрані за допомогою напівструктурованих якісних інтерв'ю з військовослужбовцями, які до повномасштабного вторгнення були цивільними.

Напівструктуровані якісні інтерв'ю було обрано як основний метод збору даних, оскільки цей підхід дає змогу гнучко адаптувати питання та перебіг інтерв'ю до унікального досвіду військовослужбовців. Такий метод дає змогу отримати розгорнуті відповіді та виявити глибинні мотиви, емоції та переживання респондентів (Bazeley, 2013). Він також сприяє формуванню довірливої атмосфери для отримання відвертих відповідей. Крім того, напівструктуроване інтерв'ю дає можливість для додаткових уточнень.

Емпіричний аналіз проведено за принципом кейс-стаді — на прикладі одного з підрозділів ЗСУ. Детальної інформації про роту ХХХ, яка була у фокусі дослідження, не розголошуємо з міркувань безпеки та через дотримання конфіденційності. Згідно з якісною методологією, використано цільову вибірку за доступністю з елементами максимальної варіації. Такий підхід дав змогу відібрати тих учасників, які мають релевантний досвід, та отримати насичені дані для глибокого розуміння процесу адаптації цивільних до військової служби (Bazeley, 2013). Респондентів обирали за такими критеріями: проходження служби в умовах війни після 24 лютого 2022 р.; досвід участі в бойових діях; добровільна згода на участь у дослідженні. Критеріями варіації стали область проживання до мобілізації (Київська, Черкаська, Тернопільська, Львівська, Миколаївська, Запорізька), рівень освіти (середня, середня спеціальна, вища), сімейний стан (одружений, неодружений). Варто зазначити, що респонденти приєдналися до війська в різний час: хтось одразу після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, хтось у наступні роки. Отже, вони могли стати учасниками дослідження на різних етапах своєї адаптації. Також є відмінності залежно від того, чи мобілізація до війська була добровільною: були як добровольці, так і мобілізовані за повісткою. Час і добровільність приєднання до армії не були

критеріями варіації вибірки, але за дизайном дослідження до інтерв'ю залучали респондентів, що відрізнялись за цими параметрами, для того щоб зафіксувати якомога ширший спектр варіацій різних досвідів.

Респондентами стали 10 чоловіків віком від 21 до 41 року. Обмеженнями вибірки можна вважати доволі низький середній вік респондентів та відсутність жінок. Через специфіку роботи обраного підрозділу вік військовослужбовців тут нижчий, ніж у середньому в ЗСУ. Крім того, в підрозділі немає жінок. Тож обмеження вибірки зумовлені особливостями обраного кейсу.

Респонденти були ознайомлені з метою дослідження, умовами участі та надали усну інформовану згоду. Конфіденційність отриманої інформації повністю забезпечено. Вхідження у спільноту здійснено завдяки особистим контактам однієї з авторок цієї статті.

Для збору даних було розроблено гайд, який складався з п'яти основних блоків. Перший блок — «Знайомство» — був спрямований на з'ясування життєвого шляху респондента до служби, його освіти, професійного досвіду, мотивів вступу до війська та очікувань від служби. Другий блок — «Нові умови» — фокусувався на перших враженнях від військової служби, труднощах у побуті та адаптації до дисципліни, а також досвіді бойових завдань та змінах у стосунках з близькими. Третій блок — «Чинники адаптації» — дав змогу виявити як зовнішні (підтримка побратимів, командування, родини), так і внутрішні ресурси (попередній досвід, фізична підготовка), що сприяли процесу адаптації. У четвертому блоці — «Завершення» — респондентам запропоновано поділитися власними рефлексіями щодо пройденого шляху, дати поради тим, хто лише починає службу, або висловити важливі для них міркування, не охоплені запитаннями. П'ятий блок містив базові соціально-демографічні питання: вік, освіту, сімейний стан, цивільну професію, строк служби та поточну військову посаду (у разі, якщо ці дані не було озвучено раніше під час інтерв'ю). Такий підхід до побудови гайду забезпечив систематичність збору інформації зі збереженням гнучкості інтерв'ювання та можливість пристосування до індивідуального досвіду кожного респондента.

Польовий етап дослідження тривав з березня по квітень 2025 р. Було проведено 10 напівструктурованих інтерв'ю з військовослужбовцями: 7 інтерв'ю відбулись очно в умовах, наближених до бойових, 3 інтерв'ю — дистанційно за допомогою захищеного застосунку «WhatsApp». Інтерв'ю проводили навіть під час повітряних

тривою, оскільки через постійні обстріли та небезпеку як вдень, так і вночі, іншої можливості для збору даних не було. Тривалість інтерв'ю варіювала від 21 до 63 хвилин.

Інтерв'ю було записано на диктофон і транскрибовано за допомогою програми «Gladia». У процесі аналізу даних застосовано метод дедуктивно-індуктивного кодування. Цей підхід передбачає, що категорії для кодування визначають заздалегідь з огляду на теоретичні положення або завдання дослідження, а потім уточнюють та доповнюють у процесі роботи з емпіричними даними (Bazeley, 2013). Дедуктивне кодування є особливо корисним у тих випадках, коли дослідник прагне перевірити вже сформульовані концепції чи гіпотези на практиці, впорядковуючи матеріал відповідно до обраних тем і структур (Rogers, 2023). На початковому етапі аналізу, спираючись на теоретичні джерела, було визначено основні категорії для аналізу, зокрема соціальні та психологічні чинники адаптації. У процесі кодування інтерв'ю цю попередню рамку розширили та уточнили відповідно до емпіричних даних: замість психологічних чинників — психологічно-фізичні, а також додали категорію організаційно-структурних чинників. Виокремлені категорії було індуктивно доповнено кодами, які пізніше об'єднали в групи. Отже, у процесі аналізу емпіричних даних було виділено рамку кодів, що структурує основні тематичні блоки, виявлені в інтерв'ю.

Чинники адаптації колишніх цивільних до військової служби в роті XXX

Унікальність адаптації цивільних в Україні зумовлена одночасним входженням в армійське середовище та пристосуванням до умов повномасштабної війни:

«Вибору не було просто. Або ти адаптуєси, або ні» (Респондент 1).

Така відповідь на запитання «Як на Вашу думку, що допомагало Вам адаптуватися до нових умов військової служби та війни?» передає суть досвіду багатьох цивільних, які опинилися у військовому середовищі під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Адаптація в цьому контексті — не поступовий процес, а необхідність, продиктована реальністю.

Проте з проведених інтерв'ю з військово-службовцями вдалось виокремити низку чинників, що, зі слів респондентів, сприяли їхній адаптації до армії під час воєнних дій. У результаті аналізу виокремлено основні категорії чинників, що впливають на адаптацію колишніх цивільних до військової служби. Чинники згруповано у три категорії: психологічно-фізичні, соціальні та організаційно-структурні. Нижче розглянуто та охарактеризовано чинники, що увійшли до виокремлених категорій. Детальну типологію наведено в таблиці.

Таблиця. Типологія чинників адаптації колишніх цивільних до військової служби

№	Категорії чинників	Чинник
1	Психологічно-фізичні	Високий рівень стресостійкості
		Високий рівень мотивації
		Орієнтація на цілі, родину та самозбереження
		Саморефлексія та психологічне налаштування
		Особистісні риси (напр., дисциплінованість, відповідальність, самоконтроль, впевненість у собі)
		Знання способів справлятися з вигоранням
		Спілкування з психологами та підтримка морального стану на початку війни
		Гарна фізична підготовка та попередній досвід фізичної активності (бокс, біг, футбол)
2	Соціальні	Спілкування та підтримка побратимів
		Згуртованість серед військових
		Почуття належності до спільноти
		Усвідомлення спільності досвіду з іншими військовими
		Підтримка родини та друзів
3	Організаційно-структурні	Позитивне ставлення цивільних до військових на початку війни
		Якісна військова підготовка
		Якісна підготовка до виконання бойових завдань
		Кваліфіковані інструктори
		Довіра до командування
		Якісна амуніція та забезпечення

Психологічна адаптація цивільних осіб до військової служби є важливим виміром прийняття нового середовища. Інтерв'ю показали, що для значної частини респондентів адаптація до військової служби базується на здатності до само-рефлексії, внутрішнього прийняття змін та мобілізації особистісних внутрішніх ресурсів. Відповіді респондентів свідчили про їхню здатність до психологічного переналаштування, що забезпечує ефективне пристосування до нового військового середовища (Респонденти 2, 3, 5, 6, 8).

Виявом стресостійкості стало не лише вміння долати негативні емоції та стрес, про що писав Д. Барно (Barno, 2009), а й активна стратегія переведення уваги на практичні завдання і роботу та фокусування на діях. Такі підходи до адаптації свідчать про здатність респондентів формувати внутрішню стабільність навіть у нестабільних зовнішніх умовах. Наприклад:

«Просто стараюся про це не думати, і з часом мене попускає. Таке, може, день-два я можу походити такий смутний, потім вернутися знову до роботи, в повному обсязі. І багато в чому відволікає робота» (Респондент 3).

Високий рівень мотивації відстояти незалежність країни та захистити рідних від війни сприяв легшій адаптації колишніх цивільних до війни. Дані опитування Info Sapiens 2024 р., репрезентативного для українських чоловіків 18–55 років, також свідчать, що найпопулярнішим мотивом мобілізації, на думку населення, є бажання захищати Україну та своїх рідних (Кульчинський & Дукач, 2024). Наші ж респонденти звертали увагу на те, що їхня мотивація, зокрема, була зосереджена на досягненні цілей, турботі про родину та прагненні до самозбереження.

«У мене є заради чого жити. Я просто представляю своє щасливе майбутнє. У мене є цілі, які я поступово виконую» (Респондент 10).

Респонденти зазначали, що одним з аспектів психологічної адаптації є здатність до власного внутрішнього налаштування. Також в інтерв'ю йшлося про особистісні риси, які, на думку військових, допомагали їм призвичаїтись до нових реалій армії та фронту.

«Я, в принципі, звик жити з якимось розпорядком, але тут, вже коли ти в бойовій частині, як такого, і чогось строгого, чи чогось над від тебе не вимагають, ти маєш просто робити свою роботу» (Респондент 4).

«Ну, фізично тяжко, ти втомлюєшся, в тебе все в голові, що ти втомлюєшся. Як ти себе тут налаштуєш, так ти і втомлюватись будеш. Людина все ж переварює своєю головою спочатку» (Респондент 5).

Саме про важливість дисципліни та налаштування для адаптації до військової служби у своїх працях зазначали В. Терзієв та С. Димітрова (Terziev & Dimitrova, 2014).

Один із респондентів наголошував на тому, що підтримка з боку інших не завжди потрібна, якщо людина може впоратися сама:

«Чесно, чиясь там сильна така підтримка, не потрібна, бо це все в голові. Якщо ти тут нічого не переключиш, то тобі ніхто не може. Це моя думка» (Респондент 5).

Водночас для частини респондентів важливою була можливість поспілкуватися з психологом та отримати професійну підтримку на етапі входження у військове середовище. Це дало змогу знизити рівень напруги, осмислити нову реальність та знайти ресурси для внутрішньої стабільності. Однак, як зазначав респондент, така підтримка не завжди була системною та активною, лише на початку повномасштабної війни.

Згідно з отриманими даними, респонденти з вищою освітою або більшим життєвим досвідом частіше формували рефлексивну позицію щодо своєї нової ролі та легше знаходили шляхи, як упоратись із новими викликами. Отже, можна зробити припущення про те, що високий рівень освіти та значний професійний досвід людини можуть допомагати їй в адаптації. Однак таке припущення потребує ретельної перевірки на кількісних даних.

Адаптації сприяв і попередній життєвий досвід респондентів, зокрема **фізична** підготовка в цивільному житті. Респонденти зазначали, що до служби займалися спортом, наприклад, бігом, боксом і футболом. Саме наявність свідчень про те, що фізична активність допомогла військовослужбовцям легше пристосуватися до нового режиму, зумовила виокремлення психологічно-фізичних чинників як окремої категорії чинників, що сприяють адаптації колишніх цивільних до військової служби. Наявність саме фізичної компоненти у виокремлених категоріях можна пояснити тим, що за умов загальної мобілізації серед українських військових є і ті, хто не має високого рівня фізичної підготовки, притаманної контрактним арміям, зокрема країн НАТО.

Утім, адаптація не обмежується лише внутрішніми ресурсами. Важливу роль в адаптації колишніх цивільних до військової служби відіграють **соціальні чинники**. Результати емпіричної частини дослідження тут перегукуються з теоретичними напрацюваннями щодо важливості побудови взаємодії в новому колективі (Woodward & Jenkins, 2011; Terziev & Dimitrova, 2014; Павлюк & Овдій, 2022). Підтримка побратимів сприяла формуванню відчуття безпеки, належності та довіри. Наприклад:

«Від побратимів завжди є підтримка. Завжди. Якою б ситуація не була. Завжди проявляється підтримка, проявляється якась допомога, без різниці яка — фінансова, моральна, гуманітарна» (Респондент 6).

Тобто підтримка побратимів не лише дає відчуття безпеки та належності, але й слугує важливим чинником у формуванні нових соціальних зв'язків, які полегшують процес адаптації. Більшість респондентів зазначили, що мають дуже хороші та міцні стосунки з колективом та разом відчують себе сім'єю. Один із респондентів пояснив це так:

«Тому що, якщо ти не будеш підтримувати один одного, то дуже бистро це все розвалиться і розсиплеться» (Респондент 2).

Згуртованість колективу сприяє не лише адаптації окремих осіб, а й стабільності роти загалом. Важливим ресурсом для полегшення адаптації стало усвідомлення спільності досвіду з іншими військовослужбовцями:

«На початку до нових умов адаптуватися допомагало те, що в принципі ти розумієш, що з тобою служать такі ж самі люди, як і ти. Просто цивільні, які вирвалися зі свого життя і пішли у військо захищати свою країну» (Респондент 3).

Підтримка з боку родини також має велике значення, бо війна змінила звичний спосіб життя та роз'єднала десятки тисяч родин. Для багатьох респондентів сімейна підтримка стала джерелом стабільності та внутрішнього ресурсу:

«Підтримка зі сторони рідні, від сестри, загально від родини, вона завжди є. Всі підтримують, всі в мене вірять, всі моляться за мене» (Респондент 6).

Частина з опитаних військовослужбовців одружені, тож важливу роль у процесі адаптації відігравала не лише підтримка батьків, а й взаємодія з дружиною та дітьми. Іноді ця підтримка формувалася поступово:

«Ну, так, від батьків підтримка, від брата підтримка, відчував. З дружиною, там по-різному було, бо вона, в принципі, не була задоволена, що я пішов в армію» (Респондент 9).

Тобто напруга, суперечливі емоції, взаємини з рідними могли складатись по-різному, але для тих, кого рідні підтримували, це був важливий чинник адаптації.

Побоювання рідних були пов'язані як із молодим віком, так і з ризиками та небезпекою, які несе служба:

«...вони всі боялися. Всі бояться. Ну, тому що війна надворі все ж таки, тим паче я молодий, ще все попереду, а тут бац, і пішов собі, підписав контракт, захотів» (Респондент 8).

Проте з набуттям досвіду та плином часу рівень підтримки суттєво зріс:

«Після того, як вже почався цей процес військової служби, все почалося чудово, підтримка почалася більша» (Респондент 8).

Отже, підтримка родини — навіть якщо вона не завжди миттєва або однозначна — є важливим чинником соціальної адаптації. Вона допомагає не лише справлятися з емоційним навантаженням, а й зберігати зв'язок із попереднім цивільним життям.

На макросоціальному рівні важливою виявилася підтримка з боку суспільства в перші місяці повномасштабного вторгнення. Для багатьох респондентів це було джерелом додаткового підтвердження своєї ролі, що формувало відчуття важливості та впевненості у власному виборі. Респонденти згадували, що на початку війни ставлення до військових було дуже позитивним, люди активно допомагали, підтримували, і це сприяло відчуттю єдності з країною та її боротьбою.

Процес адаптації до військової служби безпосередньо пов'язаний з **організаційно-структурними чинниками**, оскільки вони суттєво впливають на те, наскільки успішно буде адаптація цивільної особи до нових умов служби. Більшість респондентів зазначали, що якісна базова військова підготовка, яку військові проходили після мобілізації, значно полегшувала вхід у нове військове середовище. Вона слугувала не лише технічним інструментом

опанування зброї та тактики, а й полегшувала перехід до нових статусів і ролей:

«Підготовка була на вищому рівні. Багато чого навчилися. ... Якби без цієї підготовки б одразу поїхали, то, звісно, було б хуже» (Респондент 5).

Це свідчить про те, що навчання формує відчуття компетентності та знижує почуття невпевненості перед реальними бойовими завданнями.

Важливим чинником успішної підготовки респонденти називали кваліфікованих інструкторів, які не лише мали бойовий досвід, але й вміли доступно та ефективно передавати знання. Присутність наставників під час навчання підвищувала рівень довіри до армії, а також давала змогу адаптувати знання під реальну ситуацію війни. Ще одним аспектом організаційно-структурної категорії є якісне матеріальне забезпечення, як-от амуніція, форма, засоби захисту та зв'язку. Забезпечення армії необхідними ресурсами має безпосередній вплив на фізичну безпеку, впевненість та бойову готовність військових (Респонденти 4, 6, 8, 10).

Подібних висновків дійшли й аналітики благодійного фонду «Повернись живим», які вивчали процеси, пов'язані з проходженням базової загальновійськової підготовки (Баглай та ін., 2025). Кваліфікований персонал і якісне матеріальне-технічне забезпечення дослідники, серед іншого, вважають запорукою більш якісної базової загальновійськової підготовки, яка, своєю чергою, сприяє кращій готовності військовослужбовців до бойових дій. І хоча наше дослідження зосереджене на адаптації до військової служби загалом, а не лише на успішності проходження базової загальновійськової підготовки, такі перетини в отриманих результатах підкріплюють їх.

Чинник довіри до командування респонденти прямо пов'язували з відчуттям безпеки, передбачуваності дій і раціональності військової логіки:

«...не кидають нас кудись в білет в один кінець. Такого у нас немає. У нас все раціонально зроблено... І командування, робить все, що у своїх силах» (Респондент 10).

«Я кажу, що мені досить повезло, тому що у нас командування було і є досить адекватне. Вони бережуть особовий склад, тобто немає щось такого, що чують, що буває в інших підрозділах» (Респондент 9).

Це є ознакою важливого елементу адаптації до військової служби, а саме довіри до інституції

та почуття безпеки всередині. Такі відповіді демонструють, що раціональна організація, відповідальність керівництва та турбота про підлеглих мають критичне значення для збереження мотивації і психологічної стійкості військових, а отже, і для ефективного виконання поставлених перед підрозділами завдань.

Варто наголосити, що категорія організаційно-структурних чинників не була виокремлена в огляді закордонних досліджень і публікацій. Проте за емпіричними даними ця категорія чинників видається не менш важливою, ніж перші дві. Імовірно, організаційно-структурні чинники відчуються особливо гостро саме в умовах війни, адже від належної організації процесів, якісної підготовки та забезпечення в період воєнного стану та під час бойових дій безпосередньо залежать життя військовослужбовців.

Отже, адаптація цивільних до військової служби є не лише індивідуальним процесом, а й результатом колективної взаємодії та взаємної підтримки. Довіра до командування сприяє формуванню колективної згуртованості, коли підпорядкування перетворюється на усвідомлене залучення до спільної мети.

Підсумовуючи, зазначимо, що проведене емпіричне дослідження адаптації колишніх цивільних до військової служби, яке ґрунтувалося на якісних методах збору та аналізу даних, дало змогу глибоко дослідити суб'єктивні досвіди адаптації військовослужбовців. Виокремлені чинники, що сприяли адаптації, систематизовано у три взаємопов'язані категорії. Психологічно-фізичні чинники мали вирішальне значення в процесі адаптації. Високий рівень стресостійкості та мотивації, особистісні риси, здатність до саморефлексії та попередній досвід фізичної підготовки є основою психологічної адаптації до військового середовища. Варто наголосити, що респонденти з вищою освітою та більшим життєвим досвідом демонстрували більш рефлексивний підхід до адаптації. Друга категорія — соціальні чинники — виявилася не менш важливою. Підтримка побратимів, родини та суспільства, згуртованість колективу та прагнення до спільної мети створюють необхідні умови для успішної інтеграції новобранців. Також значним джерелом моральної підтримки стало позитивне ставлення цивільного населення до військових на початку війни. Остання категорія — організаційно-структурні чинники — засвідчила важливість системного підходу до адаптації, зокрема в умовах війни. Якісна військова підготовка, кваліфіковані інструктори, довіра до командування та належне матеріально-технічне забезпечення є інституційною основою для успішної адаптації.

Висновки

Грунтуючись на науковій літературі, окреслено різні підходи до вивчення явища адаптації до військової служби в соціальних науках. Концепції А. Шюца, П. Бергера та Т. Лукмана, І. Гофмана, П. Бурдьє, К. Оберга, Б. Бергмана та колег, серед іншого, пояснюють процес такої адаптації як звикання до умов нового соціального середовища з його незвичними цінностями, нормами, патернами поведінки та засвоєння цих характеристик спільноти через досвід взаємодії з її представниками та переусвідомлення себе в цьому новому середовищі.

Вторинний аналіз наукових статей з різних країн показав, що адаптація залежить від сукупності чинників, зокрема культурного контексту, гендерних особливостей, соціальних та психологічних умов адаптації. Значну увагу дослідники звертають на психологічну підготовку та розвиток стресостійкості в новобранців, що підвищують боездатну ефективність. У літературі також ідеться про соціальні зв'язки (підтримка колег і командирів, відчуття належності до спільноти) як про вирішальні чинники успішної адаптації військових до інституції армії.

В емпіричній частині роботи, на основі 10 напівструктурованих інтерв'ю, проведених із військовослужбовцями роти ХХХ, які до повномасштабного вторгнення були цивільними, виокремлено три основні категорії чинників, що допомагають адаптуватись до військової служби: психологічно-фізичні, соціальні та структурно-організаційні.

Психологічно-фізичні чинники виявились фундаментальними для успішної адаптації колишніх цивільних до військової служби. До цієї категорії увійшли високий рівень стресостійкості, який дає змогу новобранцям ефективно функціонувати в екстремальних умовах, та високий рівень мотивації, що ґрунтується, зокрема, на бажанні вберегти від війни родину та захистити країну від ворога. Важливу роль відіграють також такі особистісні риси, як дисциплінованість, відповідальність,

самоконтроль, а також здатність до саморефлексії та психологічного переналаштування. Знання способів справлятися з вигоранням, а також готовність спілкуватися з психологом підтримують морально-психологічний стан бійців. А попередній досвід фізичної підготовки значно полегшує процес адаптації до інтенсивних навантажень армії.

Також респонденти неодноразово згадували під час інтерв'ю соціальні чинники адаптації новобранців. Підтримка побратимів створює необхідне відчуття безпеки та належності, тоді як підтримка родини та друзів забезпечує емоційну стабільність. Згуртованість військового колективу, почуття належності до спільноти та відчуття спільності досвіду сприяють швидкій інтеграції військовослужбовців. Особливе значення має позитивне ставлення цивільного населення до військових, на початкових етапах війни це було важливим джерелом моральної підтримки та мотивації.

Третю категорію чинників адаптації — організаційно-структурні — респонденти визначили як ключову для ефективної адаптації. Якісна військова підготовка з кваліфікованими інструкторами забезпечує необхідний рівень бойової готовності. Довіра до командування створює передбачуваність і стабільність у військовому середовищі. Належне матеріально-технічне забезпечення, зокрема якісна амуніція та обладнання, формують відчуття фізичної безпеки та психологічний комфорт військовослужбовців, що є критично важливим для їхньої успішної адаптації.

Отримані дані свідчать, що успішна адаптація залежить від комплексного впливу внутрішніх ресурсів особистості, соціальної підтримки та ефективної організації служби. Особливістю українського контексту, на відміну від західних країн із контрактними арміями, є необхідність одночасної адаптації до армійського середовища та умов війни. Ці висновки можуть стати підґрунтям для розроблення програм психологічної підтримки, вдосконалення системи підготовки новобранців та оптимізації військового управління в умовах війни, що триває.

Список використаної літератури

- Баглай, С., Муравейник, А., & Москаленко, О. (2025). *Як цивільні стають військовими? Проблематика базової зазально-військової підготовки в Збройних Силах України (станом на 2024 рік)*. Центр ініціатив ПЖ.
- Галецька, І. (2005). Психологічні чинники соціальної адаптації. *Соціогуманітарні проблеми людини*, 1, 91–100. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/27517>
- Даниленко, О. А. (2018). Інтерпретація ідей А. Шюца при дослідженні ситуації солдата, який повертається додому в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 118–133. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/182175>
- Кульчинський, Р., & Дукач, Ю. (2024, 27 лютого). Мобілізація: що відлякує і що мотивує. Опитування Info Sapiens на замовлення Texty.org.ua. <https://texty.org.ua/articles/111848/mobilizaciya-sho-vidlyakuye-i-sho-motyvuuye-opytuvannya-info-sapiens-na-zamovlennya-textyorgua/?src=main>
- Павлюк, М., & Овдій, І. (2022). Психологічна адаптація військовослужбовців Збройних Сил України. *Вісник Національного університету оборони України*, 70(6), 134–141. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-70-6-134-141>
- РБК-Україна. (2025, 15 січня). «Захищають усю територію». Зеленський назвав чисельність української армії. <https://www.rbc.ua/rus/news/zahishchayut-usyu-teritoriyu-zelenskiy-nazvav-1736948784.html>
- Слово і діло. (2022, 14 жовтня). Як змінювалася чисельність Збройних сил України. <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/>

- infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny
- Barno, D. W. (2009). Military Adaptation in Complex Operations. *PRISM*, 1(1), 27–36. <https://www.jstor.org/stable/26469026>
- Bazeley, P. (2013). *Qualitative data analysis: practical strategies*. SAGE Publications.
- Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise on sociology of Knowledge*. Penguin Books.
- Bergman, B. P., Burdett, H. J. & Greenberg, N. (2014). *Service life and beyond: institution or culture?* *RUSI Journal*, 159(5), 60–68. <https://doi.org/10.1080/03071847.2014.969946>
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford University Press.
- Dar, Y., & Kimhi, S. (2004). Youth in the Military: Gendered Experiences in the Conscript Service in the Israeli Army. *Armed Forces & Society*, 30(3), 433–459. <https://www.jstor.org/stable/48608698>
- Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books.
- Johansen, R. B., Laberg, J. C., & Martinussen, M. (2014). Military Identity as Predictor of Perceived Military Competence and Skills. *Armed Forces & Society*, 40(3), 521–543. <https://www.jstor.org/stable/48609338>
- Oberg, K. (1960). Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropology*, 7(4), 177–182. <https://doi.org/10.1177/009182966000700405>
- Rogers, M. (2023). Coding Qualitative Data. In J. M. Okoko, S. Tunison, & K. D. Walker (Eds.), *Varieties of qualitative research methods: selected contextual perspectives* (pp. 73–79). Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-031-04394-9_12
- Sasson-Levy, O. (2003). Feminism and Military Gender Practices: Israeli Women Soldiers in “Masculine” Roles. *Sociological Inquiry*, 73(3), 440–465. <https://doi.org/10.1111/1475-682x.00064>
- Schuetz, A. (1944). The Stranger: An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*, 49(6), 499–507. <https://doi.org/10.1086/219472>
- Schuetz, A. (1945). The Homecomer. *American Journal of Sociology*, 50(5), 369–376. <https://doi.org/10.1086/219654>
- Silverman, D. (2014). *Interpreting Qualitative Data*. SAGE Publications.
- Terziev, V., & Dimitrova, S. (2014). A new view on social adaptation of the military, discharged from military service in Bulgaria. *European Scientific Journal*, 10(10), 81–98. <https://ejournal.org/index.php/esj/article/view/4792>
- Woodward, R., & Jenkins, K. N. (2011). Military Identities in the Situated Accounts of British Military Personnel. *Sociology*, 45(2), 252–268. <https://doi.org/10.1177/0038038510394016>
- Bahlai, S., Muraveinyk, A., & Moskalenko, O. (2025). *Yak tsyvilni staiut viiskovymy? Problematyka bazovoi zahalnoviiskovoi pidhotovky v Zbrojnykh Sylakh Ukrainy (stanom na 2024 rik)*. CBA initiatives Center [in Ukrainian].
- Barno, D. W. (2009). Military Adaptation in Complex Operations. *PRISM*, 1(1), 27–36. <https://www.jstor.org/stable/26469026>
- Bazeley, P. (2013). *Qualitative data analysis: practical strategies*. SAGE Publications.
- Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise on sociology of Knowledge*. Penguin Books.
- Bergman, B. P., Burdett, H. J. & Greenberg, N. (2014). *Service life and beyond: institution or culture?* *RUSI Journal*, 159(5), 60–68. <https://doi.org/10.1080/03071847.2014.969946>
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford University Press.
- Danylenko, O. (2018). Interpretation of A. Shütz’s ideas within research of the situation of homecoming soldier in modern Ukraine. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 118–133. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/182175> [in Ukrainian].
- Dar, Y., & Kimhi, S. (2004). Youth in the Military: Gendered Experiences in the Conscript Service in the Israeli Army. *Armed Forces & Society*, 30(3), 433–459. <https://www.jstor.org/stable/48608698>
- Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books.
- Haletska, I. (2005). The psychological factors of social adaptation. *Herald Socio-humanitarian Problems of Person*, 1, 91–100. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/27517> [in Ukrainian].
- Johansen, R. B., Laberg, J. C., & Martinussen, M. (2014). Military Identity as Predictor of Perceived Military Competence and Skills. *Armed Forces & Society*, 40(3), 521–543. <https://www.jstor.org/stable/48609338>
- Kulchynskiy, R., & Dukach, Yu. (2024, February 27). Mobilizatsiia: shcho vidliakuie i shcho motyvuye. Opytuvannia Info Sapiens na zamovlennia Texty.org.ua. <https://texty.org.ua/articles/111848/mobilizaciya-sho-vidlyakuye-i-sho-motyvuie-opytuvannia-info-sapiens-na-zamovlennia-textyorgua/?src=main> [in Ukrainian].
- Oberg, K. (1960). Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropology*, 7(4), 177–182. <https://doi.org/10.1177/009182966000700405>
- Pavliuk, M., & Ovdii, I. (2022). Psychological adaptation of military officers of the Armed Forces of Ukraine. *Bulletin of National Defense University of Ukraine*, 70(6), 134–141. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-70-6-134-141> [in Ukrainian].
- RBC-Ukraine. (2025, January 15). “Zakhyshchait usiu terytoriiu”. Zelenskyi nazvav chyselnist ukrainskoi armii. <https://www.rbc.ua/rus/news/zahishchayut-usyu-teritoriyu-zelenskiy-nazvav-1736948784.html> [in Ukrainian].
- Rogers, M. (2023). Coding Qualitative Data. In J. M. Okoko, S. Tunison, & K. D. Walker (Eds.), *Varieties of qualitative research methods: selected contextual perspectives* (pp. 73–79). Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-031-04394-9_12
- Sasson-Levy, O. (2003). Feminism and Military Gender Practices: Israeli Women Soldiers in “Masculine” Roles. *Sociological Inquiry*, 73(3), 440–465. <https://doi.org/10.1111/1475-682x.00064>
- Schuetz, A. (1944). The Stranger: An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*, 49(6), 499–507. <https://doi.org/10.1086/219472>
- Schuetz, A. (1945). The Homecomer. *American Journal of Sociology*, 50(5), 369–376. <https://doi.org/10.1086/219654>
- Silverman, D. (2014). *Interpreting Qualitative Data*. SAGE Publications.
- Slovo i Dilo. (2022, October 14). Yak zminyuvalasya chyselnist Zbrojnykh syl Ukrainy. <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny> [in Ukrainian].
- Terziev, V., & Dimitrova, S. (2014). A new view on social adaptation of the military, discharged from military service in Bulgaria. *European Scientific Journal*, 10(10), 81–98. <https://ejournal.org/index.php/esj/article/view/4792>
- Woodward, R., & Jenkins, K. N. (2011). Military Identities in the Situated Accounts of British Military Personnel. *Sociology*, 45(2), 252–268. <https://doi.org/10.1177/0038038510394016>

Diana Boiko, Oleksandr Bihdan, Anna Prokhorova

**FORMER CIVILIANS' ADAPTATION FACTORS TO MILITARY SERVICE
DURING RUSSIA'S FULL-SCALE INVASION OF UKRAINE
(BASED ON THE CASE OF XXX COMPANY)**

Abstract

The article is devoted to the phenomenon of adaptation of former civilians to military service. The literature review conceptualizes the concept of adaptation as the ability of a person to effectively accommodate new and transforming information, experience, or social circumstances.

The article suggests theoretical approaches to the consideration of adaptation of former civilians to military service from the perspective of the ideas of Schutz, Berger, and Luckmann, Goffman, Bourdieu, as well as Oberg and Bergman. The ideas of these authors explain the process of such adaptation as getting used to the conditions of a new social context with its unusual values, norms, patterns of behavior, and the assimilation of these characteristics of the community through the experience of interaction with its representatives and the re-awareness of oneself in this new context. The article considers a range of factors affecting civilian adaptation to military service based on the experience of armies of other countries.

Secondary analysis of academic articles made it possible to understand that adaptation depends on a combination of factors, including cultural context, gender characteristics, social and psychological conditions of adaptation.

The empirical part of the study is based on a qualitative methodology. As a result of the analysis of in-depth interviews with military personnel of XXX Company, the factors of adaptation of former civilians to military service in the context of Russia's full-scale invasion of Ukraine were identified and systematized. The factors are characterized and divided into 3 categories: psychological and physical, social, and structural and organizational.

The data obtained indicate that the successful adaptation of former civilians to military service depends on the combined influence of an individual's internal resources, social support, and effective organization of service. A distinctive feature of the Ukrainian context, unlike that in Western countries with contract armies, is the need for simultaneous adaptation to the army environment and to the conditions of war.

Keywords: adaptation of military personnel, adaptation of former civilians to military service, factors of adaptation of military personnel to war, Russia's war against Ukraine, full-scale invasion.

Подано / Submitted: 14.08.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 23.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Бойко Діана — студентка 4 курсу бакалаврської програми «Соціологія»,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Boiko Diana — final-year student of the bachelor's degree program "Sociology",
National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0008-5762-9607>

d.boiko@ukma.edu.ua

Бігдан Олександр — бакалавр соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»;
магістр соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Bihdan Oleksandr — BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy;
MA in Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

<https://orcid.org/0009-0001-4055-0766>

oleksandr.bihdan@ukma.edu.ua

Прохорова Анна — кандидатка соціологічних наук, завідувачка кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Prokhorova Anna — PhD in Sociology, Head at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0006-5407-8286>

anna.prokhorova@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.104-116

УДК 355.088:27-726.3(470:477)

Надія Суровцева

<https://orcid.org/0009-0007-7163-6427>

Тамара Марценюк

<https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>

«ЧИ МОЖУ Я ТЕБЕ ОБІЙНЯТИ?»: КОНСТРУЮВАННЯ МАСКУЛІННОСТЕЙ КАПЕЛАНІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті розглянуто теоретико-методологічні засади конструювання нормативної маскулінності загалом і священнослужителів, військових капеланів у часи війни зокрема. Емпіричною частиною дослідження є аналіз 14 глибинних напівструктурованих інтерв'ю з чоловіками, які здійснюють військову капеланську діяльність у Збройних Силах України в період російсько-української війни. Маскулінності респондентів охарактеризовано (на основі класифікації Е. Томпсона і Дж. Плека) за трьома ознаками нормативності: статусу, твердості та антифемінності. Виявлено ознаки мілітаризованої маскулінності та її легітимізацію в ситуації повномасштабної війни.

Ключові слова: маскулінність, чоловіки, капелани, священнослужителі, Збройні Сили України, війна, російсько-українська війна.

*Дуже важко бачити навколо себе кров, ці руйнування, не спалити свою душу.
Перше завдання священника — підтримувати наших хлопців,
бо дуже важко лишатися тим хлопцем, тим батьком,
тим братом чи сином, який пішов воювати.
Священник Православної церкви України
капелан Ігор Бондаренко (Гарнов, 2024)*

Російсько-українська війна, що триває з 2014 р., актуалізувала потребу інституціоналізувати військове капеланство, і цей процес у Збройних Силах України (ЗСУ) офіційно розпочався з 2021 р. (Золотова, 2024). Хоча до військового служіння залучені й капеланки-жінки, все ж таки священнослужіння в більшості конфесій інституційно закріплено за чоловіками. Військовий капелан — це особа, яка пропонує духовне наставництво військовослужбовцям на фронті, а саме надання конфіденційного консультування, проведення богослужінь і релігійних обрядів. Станом на жовтень 2024 р. «у війську служать понад 300 священників та богословів від 13 релігійних організацій» (Золотова, 2024).

Основним завданням капеланів є надання душ-пастирської підтримки військовим. Про українських капеланів зняли документальний фільм «Капелани. Віра на війні» (Грabcенко, 2023). Один із його героїв, Олександр Чоків, розповідає: «Когось треба обійняти, з кимось поплакати. Питання можуть бути найрізноманітніші — і релігійні, і сімейні. Капелан — це лікар душі людської». Інший герой, пастор Леонід Болгаров, зазначив: «Капелан — це не лише військовий священник, а й друг, товариш, брат, батько для воїнів. Він допомагає і пройти посттравматичний синдром (ПТСР), і підтримати в тяжку хвилину». Бути незламним воїном і водночас надавати емоційну підтримку, поєднувати доволі різні ознаки гендерної ідентичності буває непросто.

Специфікою маскулінності християнських священників є, по-перше, суворе дотримання морально-етичних засад: бути чесним, миролюбним, терплячим, старанним, надійним, фізично та морально здоровим. По-друге, священникам мають бути притаманні такі риси, як поміркованість, самоконтроль над бажаннями та батьківське ставлення до громади (Romeo Mateo, 2021; National Association of Evangelicals, 2021). Проте під час війни стосовно чоловіків є й інші очікування, зумовлені необхідністю захисту країни, — мужність (зокрема прояв сили й агресії), здатність до самопожертви, страх перед соромом та безчестям (Nye, 2007, p. 420). Тому актуальним є вивчення ситуації щодо того, як самі ж військові капелани говорять про конструювання своєї маскулінності.

Священнослужителі, зокрема ті, що вступили на службу військового капеланства, зіткнулися з необхідністю адаптації до нових очікувань суспільства. Успішність або неуспішність адаптації має безпосередній вплив на благополуччя чоловіків (Марценюк, 2020, с. 64–66). Визначення ознак маскулінностей капеланів надає підґрунтя для подальшого виявлення механізмів адаптації до соціальних очікувань, що потенційно вплине на благополуччя чоловіків.

Якою ж є відповідність маскулінностей капеланів Збройних Сил України нормативності маскулінностей? Які тенденції конструювання маскулінностей капеланів ЗСУ можна виявити? **Мета статті** — з'ясувати сконструйовані ознаки маскулінностей капеланів у ЗСУ.

Спочатку ми визначали теоретичні засади конструювання маскулінностей, щоб виявити характеристики конструювання маскулінностей священнослужителів. Далі в межах методології дослідження розробили кодувальні схеми для якісного контент-аналізу конструювання маскулінностей капеланів. Наостанок на основі аналізу емпіричного матеріалу охарактеризували нормативність маскулінностей капеланів ЗСУ. Зазначимо, що в цій статті, відповідно до предмета дослідження, розглянуто передусім саме гендерну (маскулінну) ідентичність капеланів, а релігійні аспекти меншою мірою взято до уваги.

Теоретичні засади конструювання маскулінностей

Маскулінності — це соціально визначені очікування щодо ролей, поведінки та характеристик, що приписують чоловікам (Марценюк, 2020; Connell, 2006). Маскулінності доцільно розглядати в контексті гендерних відносин, що передбачають розподіл влади між жінками і чоловіками,

а також ієрархічні зв'язки між різними типами маскулінностей. Р. Коннел розглядає такі відносини між маскулінностями: гегемонія, субординація, співучасть, маргіналізація (Connell, 2006, pp. 76–81).

Гегемонна маскулінність — це маскулінність, яка посідає панівну позицію в певній моделі гендерних відносин. Гегемонна маскулінність — практики, очікувані від чоловіків, що сприяють утвердженню та підтримці гендерної нерівності через наявність інституційної влади. Вона містить, як вважається, актуальні для суспільства характеристики чоловіків, через які передбачається, що їхня діяльність є корисною для суспільства.

За Е. Томпсоном і Дж. Плеком (Thompson & Pleck, 1986, p. 540), **нормативність / гегемонність маскулінностей** виокремлюється за трьома ознаками: нормою статусу — фінансовий та кар'єрний успіх; нормою твердості, що охоплює фізичну силу, інтелектуальні здібності та чоловічу емоційну грамотність; нормою антифемінності — уникнення традиційно жіночих характеристик, як-от пріоритезація дружнього / чуйного ставлення й поблажливості (Кімел, 2000, с. 17).

Мілітаризована маскулінність, з якою, зокрема, тісно пов'язані маскулінності військових капеланів, є однією з основних репрезентацій гегемонної маскулінності (Christensen & Kyed, 2022). Ознаками **мілітаризованої маскулінності** є емоційна стриманість, страх здатися слабким та здатність до самопожертви, що є наслідками дотримання характеристик нормативності маскулінності, а саме норм твердості та антифемінності. Ці соціальні очікування сприяють відмові чоловіків від пошуку допомоги, внутрішньому переживанню стресу, внаслідок чого зростає ризик самогубства (Braswell & Kushner, 2012; Nye, 2007, p. 420). Адаптація до соціальних очікувань через відповідність чоловіків гегемонній маскулінності за нормами твердості та антифемінності призводить до значного погіршення стану чоловіків. Водночас у військовому середовищі стосунки між побратимами можуть набувати фемінізованих рис, оскільки базуються на емоційній підтримці та жертвовності заради побратимів, що розглядають як спосіб конструктивної адаптації (Марценюк, 2020, с. 72; Nye, 2007, p. 432).

Конструювання маскулінностей священнослужителів і виклики війни

Конструювання маскулінностей військових капеланів безпосередньо пов'язане з маскулінністю священнослужителів (зокрема священників), оскільки для зайняття посади капелана у війську в Україні потрібно бути священнослужителем

та мати вищу богословську освіту (Закон України «Про Службу військового капеланства», 2021, 30 листопада, стаття 7). Отже, спершу доцільно розглянути конструювання маскулінностей священників.

За результатами дослідження «Новий священник для нового суспільства? Маскулінність священництва в ліберальній Іспанії», маскулінність християнських священників полягає в дотриманні суворої моральності, поміркованості, самоконтролю над жаданнями та батьківського ставлення до громади (Romeo Mateo, 2021). Згідно з документами Національної асоціації Євангелістів, пастори мають дотримуватись таких етичних засад: бути чесними; бути миролюбними, терплячими і старанними; дбати про духовний, емоційний та фізичний аспекти своєї особистості; бути надійними щодо збереження конфіденційності наданої інформації, у лідерстві та з власними ресурсами і капіталом для служіння; бути чистими в сексуальному, духовному та професійному аспектах; бути відповідальними та забезпечувати справедливість (National Association of Evangelicals, 2021).

Маскулінність священників має аспект, через який її можна вважати ненормативною: невідповідність нормі антифемінності, оскільки від священнослужителів очікують чуйного ставлення до своєї громади, а емпатійність вважають традиційно «жіночою» характеристикою. Однак після початку російсько-української війни гегемонна маскулінність зазнала змін, адже актуалізувалась мілітаризована маскулінність. Відбулось посилення ролі чоловіків як захисників країни, а мілітаризована маскулінність є одним із проявів гегемонної маскулінності (Волосевич та ін., 2022; Christensen & Kyed, 2022).

На час війни у чоловіків актуалізуються такі ознаки, як мужність, страх осоромитись та жертвовність (Nye, 2007, р. 420). До того ж для чоловіків є важливим гомосоціальне середовище (Кон, 2003). Однак в армії стосунки між побратимами можуть мати фемінізовані риси, оскільки в їхній основі лежить емоційна підтримка та жертвовність заради побратимів (Марценюк, 2020, с. 72; Nye, 2007, р. 432). Від греко-католицьких священнослужителів очікують таких особистих характеристик, як, наприклад, здатність до безкорисливої любові, посвяти й самопожертви, розсудливість, працьовитість, здоровий спосіб життя (Українська Греко-Католицька Церква, 2021), що складно назвати традиційно «чоловічими» рисами.

Крім того, після початку російсько-української війни один з аспектів маскулінності чоловіків-священників — миролюбність, перестав

бути актуальним для українського суспільства, оскільки на час війни актуалізуються інші очікування від чоловіків через необхідність захисту країни — мужність (зокрема прояв сили й агресії), здатність до самопожертви, страх перед соромом та безчестям (Nye, 2007, р. 420). Отже, спостерігається суперечливість усталених очікувань від священнослужителів (миролюбність і практика стосунків із фемінізованими ознаками, оскільки вона є легітимною саме у військовому середовищі) з актуалізованими на час війни очікуваннями (мужність, що передбачає застосування сили, агресії, зброї).

Військові капелани, що за умовами вступу на службу були священнослужителями, пояснюють своє відречення від миролюбності через легітимацію захисту країни. Священник Православної церкви України капелан Ігор Бондаренко зазначив: *«Господь нам дав цю землю. Він дав нам життя. Він дав нам родини. Це його талант, даний нам людям. Якщо ми його не будемо захищати, то це заберуть»* (Гарнов, 2024). Помічник капелана отець Богдан пояснює: *«Стосовно заповіді “Не вбий”. Якби ми читали Святе письмо мовою оригіналу — староврейською — то там “Не вбий” означає “не вбий з корисливих мотивів”. Так, у такому випадку, це — гріх смертний. Але іноді в житті виникають такі ситуації, що задля більшого блага, задля збереження більше життів потрібно відібрати в когось життя»* (Каразуб, 2023).

Отже, у ситуації окупаційної війни відбувається актуалізація певних аспектів поведінки та рис гендерної ідентичності, яких очікують від чоловіків, які воюють. У результаті маскулінність українського священнослужителя не є повноцінно гегемонною через невідповідність щонайменше одному з трьох аспектів нормативності маскулінності — антифемінності. Детальніше ознаки нормативної маскулінності розглянемо на емпіричному матеріалі.

Методологічні основи дослідження

Основою використання якісних методів у соціологічних дослідженнях є виявлення нових значущих особливостей досліджуваного об'єкта через наближення до нього з необхідною гнучкістю і адаптивністю (Aspers & Corte, 2019). Методологічну основу цього дослідження становить якісний соціологічний підхід, методом збору даних є напівструктуровані інтерв'ю.

Напівструктурований формат інтерв'ю забезпечує гнучкість, що дає змогу відстежувати аспекти, які є значущими для респондентів

і респонденток, проте не були передбачені через обмеженість емпіричних результатів (Brinkmann, 2014, р. 286). Інтерв'ю проводять за адаптивним гайдом, який доцільно коригувати відповідно до виявлених у процесі дослідження особливостей.

Це дослідження орієнтоване на сенситивний підхід, оскільки респонденти можуть мати травматичний досвід участі в бойових діях. Під час проведення інтерв'ю неодмінною умовою є оцінювання та мінімізація впливу потенційних загроз і труднощів, що можуть мати наслідки для респондентів та інтерв'юєрки (Dickson-Swift et al., 2008). Важливою умовою проведення сенситивних досліджень є орієнтація на респондента, вчасне виявлення його потреб та їх забезпечення. Вступна частина інтерв'ю передбачає інформування респондента про особливості перебігу інтерв'ю та подальше використання отриманих даних. Отримують усну інформовану згоду респондента на участь в інтерв'ю та застосування зібраних емпіричних даних.

У квітні 2025 р. було опитано 14 капеланів ЗСУ. Розмір вибірки зумовлений досягненням необхідного рівня інформаційної насиченості, оскільки значуща інформація фіксується в межах перших дванадцяти інтерв'ю, тоді як базові елементи представлені в перших шести інтерв'ю (Guest et al., 2006). Формування вибірки відбувалось методом «снігової кулі».

Варто передовсім зазначити, що, згідно з результатами постійного моніторингу церковно-релігійної ситуації в Україні, станом на 2024 р. 55 % населення України ідентифікувало себе як православних, 11 % — як греко-католиків, 1 % — як римо-католиків, а 2,5 % — як протестантів (Центр Разумкова, 2024). У таблиці 1 наведено дані респондентів — капеланів Збройних Сил України.

До вибірки увійшли представники трьох основних напрямів християнства: протестантизму (шість осіб, що становлять переважну частину вибірки), католицизму (чотири особи), православ'я (чотири особи). Отже, у вибірці переважають представники протестантських конфесій, що зумовлено специфікою методу «снігової кулі». Оскільки ключовий інформант надав контакти переважно представників протестантських конфесій, подальше формування вибірки відбувалось у межах соціальних мереж попередніх респондентів-протестантів. Віковий діапазон вибірки становить від 27 до 60 років, переважна частина респондентів (9) є особами зрілого віку (44–60 років). Діапазон років початку капеланської служби становить від 2013 до 2024, тобто від Революції Гідності та початку збройної агресії Росії на сході України до сьогодення.

Транскрибування інтерв'ю здійснено через програмне забезпечення Good Tape. Аналіз даних проведено через якісний контент-аналіз шляхом кодування в програмному забезпеченні MAXQDA. Кодування здійснено дедуктивним методом за попередньо визначеними категоріями кодів, що є аспектами нормативності маскулінностей, зокрема священників.

Категорії та групи кодів наведено в таблиці 2. Формування кодувальних схем здійснено за трьома ознаками нормативності маскулінностей, запропонованими дослідниками Е. Томпсоном і Дж. Плеком (Thompson & Pleck, 1986): норма статусу (фінансовий та кар'єрний успіх); норма твердості (інтелектуальний потенціал, рівень фізичної сили; традиційно чоловіча емоційна грамотність); норма антифемінності.

До категорії коду «норма статусу» окрім коду «рівень заробітку» було доцільно внести код

Таблиця 1. Дані респондентів — військових капеланів

№	Ідентифікація	Конфесія	Рік початку служіння	Статус капелана в армії
1	Капелан 1	протестантизм	2014	волонтер
2	Капелан 2	православ'я	2014	штатний
3	Капелан 3	протестантизм	2022/2024*	волонтер / штатний
4	Капелан 4	католицизм	2024	волонтер
5	Капелан 5	католицизм	1994	штатний
6	Капелан 6	протестантизм	2024	штатний
7	Капелан 7	протестантизм	2023	штатний
8	Капелан 8	православ'я	2016/2021	волонтер / штатний
9	Капелан 9	протестантизм	2024	волонтер
10	Капелан 10	протестантизм	2024	штатний
11	Капелан 11	католицизм	2023/2024	волонтер / штатний
12	Капелан 12	православ'я	2023	волонтер / штатний
13	Капелан 13	православ'я	2013/2014	волонтер / штатний
14	Капелан 14	католицизм	2014/2023	волонтер / штатний

* Перша дата — початок капеланської діяльності на волонтерських засадах, друга — рік вступу на офіційну посаду.

Таблиця 2. Інструментарій якісного контент-аналізу маскулінностей капеланів шляхом кодування дедуктивним методом

Аспекти нормативності маскулінностей		Прояви нормативності маскулінностей	
Норма статусу		Рівень заробітку	
		Уявлення про особисті досягнення	
Норма твердості	Інтелектуально-розумовий потенціал	Рівень освіти	
		Просвітницька діяльність	
	Фізична сила	Рівень фізичної сили	
	Емоційна грамотність	Вияв емоцій	
		Ставлення до вияву емоцій	
		Емпатійність	
		Ризикованість	
		Мужність	
		Рівень емоційної стриманості (спокійний / запальний)	
		Здатність до самопожертви	
		Самоконтроль	
	Уявлення про характеристики ідеального капелана		
Норма антифемінності		Емпатійність	
		Просвітницька діяльність	
		Чуйне ставлення до військових; родин військових; інших категорій людей	
		Батьківське ставлення до військових; родин військових; інших категорій людей	

«уявлення про особисті досягнення», оскільки певні респонденти зазначали, що їхнім досягненням є ведення певної підприємницької благодійної діяльності, що є ознакою фінансового становища респондента. До категорії «норма твердості» було введено код «просвітницька діяльність» як ознаку інтелектуального потенціалу, «самоконтроль» і «здатність до самопожертви», оскільки наведені вище характеристики є ознаками маскулінності священнослужителів, останній код також є ознакою мілітаризованої маскулінності. Код «уявлення про характеристики ідеального капелана» орієнтований на виявлення значущих для респондента ознак маскулінності, про які не було зазначено раніше. До категорії кодів «норма антифемінності» було введено код «просвітницька діяльність», оскільки цей код окрім ознаки інтелектуального потенціалу є ознакою батьківського ставлення до військовослужбовців.

Нормативність маскулінностей капеланів Збройних Сил України

Як зазначено вище, конструювання маскулінностей священнослужителів, зокрема військових капеланів, виявлено за трьома ознаками нормативності маскулінностей (Thompson & Pleck, 1986): норма статусу, норма твердості, норма антифемінності. Однак перед початком визначення нормативності маскулінностей капеланів доцільно зазначити про легітимізацію трансформацій маскулінності з миролюбності

на мілітаризовану. Допустимість убивства обґрунтовується посиланнями на біблійні наративи: якщо вбивство є інструментом захисту, це не є гріхом. За такої трансформації маскулінності цілісність релігійної ідентичності зберігається, водночас інтегруються елементи мілітаризованої маскулінності. Отже, успішність адаптації капеланів ЗСУ до нових очікувань, а саме відмови від пацифізму, забезпечується легітимізацією через релігію.

«Коли ізраїльський народ виходив з Єгипту в землю Ханаан і йому потрібно було [там] винищити сім народів, сказав Бог: “Винищи їх”. А чому так? Тому що зло, яке неконтрольоване, яке неможливо зупинити просто словами, його треба зупинити зброєю» (Капелан 1).

«Я йому [військовому] пробував пояснювати, що до війни я був абсолютним пацифістом і вважав, що вбивати не можна. Але коли я почав досліджувати всі ці нюанси... Так от, заповідь “не вбий” означає в оригіналі [інше], бо це Бог дав заповіді Мойсею, і вона була написана давньоєврейською мовою. Вона значить — не вбити беззбройну людину» (Капелан 9).

Відповідність маскулінностей капеланів нормі статусу. Відповідність чоловіків нормі статусу передбачає наявність високого рівня заробітку і кар'єрного успіху. Нижче наведено категорії фінансового стану капеланів.

Респонденти зазначали про наявність стабільного середнього / високого фінансового доходу, оскільки капеланська діяльність здійснюється на волонтерських засадах.

«У мене є своя справа, є автомайстерня, яка мені приносить постійний стабільний дохід... Своє особисте служіння я служу за свій кошт» (Капелан 1).

«А я й зараз працюю. Я ж капелан-доброволець... Я підприємець, я займаюсь будівництвом ставків» (Капелан 9).

Отже, капелани 1 та 9 здійснюють капеланське служіння за власний кошт, що передбачає наявність високого рівня фінансової стабільності. Крім того, у цих респондентів власна справа була сформована до початку їхньої капеланської діяльності, що передбачає наявність тривалого кар'єрного успіху. Також обидва капелани перебувають у шлюбі, що передбачає ймовірність необхідності часткового або повного забезпечення дружини, а отже, є необхідність стабільного фінансового доходу, що покриватиме потреби родини. Отже, маскулінність цих капеланів відповідає нормативності маскулінності в аспекті статусу, оскільки вони мають успішну підприємницьку діяльність.

На думку Капелана 3, капеланське служіння має ґрунтуватись на бажанні забезпечити потреби людей, а не на прагненні до матеріального, що є проявом емпатії, оскільки респондент турбується про задоволення духовних потреб сторонніх осіб. Маскулінність респондента повністю відповідає нормі статусу, оскільки наявні матеріальні й кар'єрні успіхи. До того ж маскулінність Капелана 3 відповідає нормі антифемінності, оскільки в армії актуалізуються фемінізовані риси у стосунках між побратимами (Марценюк, 2020, с. 72; Нусе, 2007, р. 432).

«Я жив у Маріуполі. І ми пройшли там певну частку окупації. А через це бізнес ліг... Коли я приїхав у Київ, в мене була робота керівна» (Капелан 3).

«В моєму розумінні, священник має заробити сам... Але у війську я радий, що мені платять не люди зарплату, що я не збираю пожертвувань з особового складу, а мені платить держава, тому що я є важливою людиною, що забезпечує спокій військових» (Капелан 3).

Капелан 6 до вступу на капеланську службу був носієм маскулінності з високим рівнем відповідності нормі статусу. Після вступу на службу респондент адаптувався до нової професійної ідентичності військового капелана із збереженням статусної нормативності через формування додаткових джерел заробітку:

«Я намагаюсь працювати не тільки в ЗСУ. Пишу публікації, я, як консультант, допомагаю в християнській місії. І за це я отримую гонорари також, тому що я прийшов у ЗСУ з зарплати громадної [величезної], американського рівня. І зараз мені треба вже звикати було» (Капелан 6).

Крім того, мотивом підтримки стабільного рівня доходу є важливість задовольняти матеріальні потреби військовослужбовців. Капелани 1 та 10 надавали пряму фінансову допомогу військовослужбовцям. Капелан 1, зокрема, організував благодійні збори. Капелани 5 та 10 створили волонтерські організації для задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно. Перша організація існує з початку збройної агресії на сході України, а ветеранський клуб перебуває на етапі формування.

«Я вірю, що я зміг допомогти не одній людині. Допомогти в чомусь і матеріально, і духовно... Навіть коли я проводжу якісь збори на якийсь підрозділ, ніколи з простягнутою рукою я не стою» (Капелан 1).

«Я з 2014 року сформував потужну волонтерську організацію, яка ніколи не припиняла діяльності, [задовольняла] різні потреби, амуніція, різні припаси, харчі» (Капелан 5).

«Плюс сюди [у завдання капелана] входить психологічна підтримка і в якомусь сенсі навіть матеріальна підтримка... Ми зараз формуємо ветеранські християнські клуби, ... для того, щоб люди, котрі будуть приходити, себе відчували, що вони в контексті» (Капелан 10).

Потреба у високому рівні фінансової стабільності зростає з початку повномасштабного вторгнення, оскільки до цього не вистачало певних речей, була необхідність волонтерства (Капелан 5):

«Особливо до 2022 року було дуже сутужно з харчами, ми багато допомагали, особливо добровольчим підрозділам. В ті роки ніякої амуніції майже не було» (Капелан 5).

Водночас респонденти наголошували, що власне фінансове становище не є для них пріоритетом. Капелани 4 та 11 спрямовують отримані кошти на забезпечення потреб ЗСУ.

«Я монах, я живу убого, тому всі мої кошти, які я заробляю в війську, всі йдуть на потреби підрозділу. І мінімально те, що мені потрібно на функціонування» (Капелан 11).

Отже, завдяки наявності фінансових ресурсів капелани здійснюють опіку над військовослужбовцями. У контексті надання матеріальної підтримки маскулінність капеланів відповідає нормі антифемінності як за мирних умов, так і за умов воєнного стану. У контексті надання емоційної підтримки до початку збройної агресії Росії проти України маскулінності капеланів не відповідали зазначеній вище нормі. Водночас після 2014 р. стосунки в армії з фемінними рисами набули актуальності, що зумовлено тривалим перебуванням військовослужбовців у небезпечних умовах, через що виникає потреба у зниженні стресу, зокрема через отримання емоційної підтримки. Отже, за умов війни для носіїв мілітаризованої маскулінності, зокрема капеланів, норма антифемінності не є релевантною.

Маскулінності згаданих вище капеланів зазнали певних трансформацій: ці маскулінності поєднують традиційні ознаки норми статусу, як-от фінансова та кар'єрна успішність, з прагненням надавати душпастирську опіку військовослужбовцям. Отже, капелани дотримуються релігійних переконань, водночас не виходячи з відповідності статусної нормативності.

Відповідність маскулінностей капеланів нормі антифемінності. Одним із головних завдань капелана є душпастирська опіка над військовослужбовцями, що, зокрема, має прояв у **емоційній підтримці** військових капеланом через надання можливості військовому проговорити інформацію, яку він вважає доцільною (Капелани 1, 8, 9), та виконання ритуалів для духовного та фізичного захисту військового (Капелан 9).

«А те, що дійсно дуже важливо, це взаємовідносини, це братерство, це піклування один за одного» (Капелан 1).

«Ти завжди поруч для цієї людини, завжди її підтримаєш, можеш її вислухати. Не даєш йому якісь вказівки і накази, а просто як людина спілкуєшся з ним» (Капелан 8).

«Звісно, я його вислухав. Це дуже важливо — вислухати військового. І потім помолився за нього, помазав єлеєм» (Капелан 9).

Водночас одним із аспектів турботи капеланів про військових є демонстрація **емоційної стійкості, стриманості та мужності**, що запобігає бездіяльності солдатів через емоційну реакцію в моменти загроз життю (Капелан 8). Капелан 4 зазначив про складність і необхідність висловлювань з обережністю, щоб не завдати шкоди військовослужбовцям, що вимагало від респондента більшої стриманості. Крім того, капелан є прикладом поведінки серед військовослужбовців (Капелани 9, 11). Отже, маскулінність капелана має відповідати нормі твердості в аспекті традиційно чоловічої емоційної грамотності для збільшення контролю над ситуаціями, що становлять значну загрозу життю.

«Для мене було дуже важливим не зранити воїнів і не сказати якоїсь дурниці» (Капелан 4).

«Має бути стійкість до того, щоб, коли військовий приходить і йому страшно, не сісти біля нього і не трястися з ним. Щоб не казати, що мені теж страшно і давай будемо вдвох плакати з тобою» (Капелан 8).

«Я не кажу про військовослужбовців, бо я приклад для них інколи, або не інколи» (Капелан 9).

«Звісно [капелани мають бути стійкими]... Капелан — це людина на офіцерській посаді, [вона] має бути лідером» (Капелан 11).

Військові капелани мають **високий рівень емпатії**, що може суперечити нормі твердості (емоційна відстороненість) та антифемінності, оскільки емпатійність може призвести до вияву емоцій у традиційно жіночий спосіб, про що буде зазначено пізніше (Капелани 1, 9). Респонденти емоційно залучені в досвід втрат як тих людей, які поряд, так і українського народу загалом:

«Молодий хлопець, 25 років, він молодий лейтенант, і він говорить мені про те, що є великі втрати [в його підрозділі]. І коли в мене є такі зустрічі, мені дуже тяжко. Це проходить також через мене» (Капелан 1).

«Я зрозумів, що як я зможу дивитися людям в очі, коли я не проходжу страждання зі своїм народом» (Капелан 10).

Втім, крім високого рівня емпатії спостерігається й апатичність, відсторонення від проблем військовослужбовців через емоційне виснаження внаслідок перебування на фронті від початку повномасштабної війни і постійне переживання травматичних ситуацій, як-от смерть побратимів, чи ситуацій загрози власному життю. Однак Капелан 10 продовжує військову капеланську діяльність, попри емоційне навантаження.

«На жаль, ми в цьому [в умовах повномасштабної війни] живемо вже майже більше трьох років, і апатичні дії зі сторони в мене присутні. Для мене важливо зараз трішки економити свої психологічні кілокалорії, тому що в мене дуже багато людей, навіть не уявляєте наскільки» (Капелан 10).

До того ж одним із завдань військових капеланів є просвітницька робота з військовослужбовцями, що є одним із аспектів батьківського ставлення до військових. Респонденти зазначали про стриманість у висловленні співчуття і підтримки як спосіб вирішення проблем військовослужбовців (Капелан 8). Натомість військовослужбовцю надають можливість рефлексувати і вчитись вирішувати проблеми самостійно, що є батьківським ставленням.

«Третє [завдання капелана] — це душоопікування, тобто розтлумачення нормальнотичних прагнень, норм особового складу» (Капелан 1).

«Не завжди можна висловити співчуття людині, тому що людина багато в чому сама, можливо, винна. Тепер треба їй дати момент, щоб вона зрозуміла [це]. І коли ти слухаєш її, ти її можеш навести на якусь думку, що, можливо, тобі треба змінитися» (Капелан 8).

Також Капелан 8 вважає, що не варто дозволити військовим зловживати власним співчуттям, критично сприймає батьківське ставлення до військовослужбовців з боку капелана:

«Батьківське ставлення повинно бути у командира, а капелан — це та людина, твереза, до всіх таких побутових і непобутових проблем. Він повинен входити в співчуття, але опікатися так, щоб військовослужбовець чи солдат не зрозумів, що можна на капелані виїхати» (Капелан 8).

Отже, йдеться про те, що в капеланській діяльності варто вести певну просвітницьку діяльність для допомоги військовим, якщо військові вважають це доцільним. Спостерігається відстороненість від військовослужбовців, що є нормою твердості. Водночас є протилежна думка щодо батьківського ставлення до військовослужбовців, про що зазначили Капелани 13 та 14. На думку Капелана 13, капелан має **батьківське ставлення до військових**. Капелан 14 зазначив, що образ батька асоціюється з авторитарністю, натомість капелан має бути добрим до військових. Отже, за доцільності ставлення капелана до військових є традиційно батьківським (із жорсткими настановами), однак воно радше є дружнім («по-доброму батьківським») щодо військових.

«В більшості, що так [батьківське ставлення]. Військовослужбовець ніколи не звернеться до капелана, якщо він для нього не стане другом або батьком» (Капелан 13).

«Тобто я можу його настановити, як добрий батько, можна сказати, приятель. Бо переважно думка про батька, що батько завжди моралізує, навчає, як краще знає, ти дурак, і маєш це робити. Батьківство має бути, має вчити, але більш-таки як побратими» (Капелан 14).

Отже, капелани є емпатійними, хоча через складність роботи може відбутись емоційне відсторонення. Водночас капеланство передбачає наявність емоційної стриманості, щоб не завдати шкоди військовослужбовцям. Крім того, капелани мають батьківське ставлення до військовослужбовців, що має прояв переважно більше як дружнє ставлення, однак, крім того, спостерігаються прояви традиційно батьківських ознак у поведінці. Отже, маскулінності капеланів є радше відповідними нормі антифемінності за умов збройної агресії, однак потрібне уточнення щодо відповідності нормі твердості, оскільки високий рівень емпатії є потенційним чинником вияву емоцій у традиційно фемінізований спосіб. До того ж за мирного часу ці маскулінності не були б нормативними за наведеною вище характеристикою.

Відповідність маскулінностей капеланів нормі твердості. Норма твердості складається з чоловічої емоційної грамотності (вияв емоцій і ставлення до них); рівня інтелектуальних здібностей, що було визначено як інтелектуально-розумовий потенціал респондента; рівня фізичної сили.

Респонденти (зокрема Капелани 1 та 7) наголошували на **недоцільності вияву негативних емоцій**, страху та розпачу в умовах небезпеки, оскільки ці стани можуть передатися військовослужбовцям. Водночас зазначали про **доцільність вираження емоцій не в ситуаціях з підвищеним ризиком** загрози життю (Капелани 1 та 7). Також Капелан 7 зазначив, що не соромиться ділитись негативними емоціями, як-от сум. Тобто до вияву емоцій Капелани 1 та 7 ставляться позитивно, однак потрібно зважати на доцільність їх вираження в певних ситуаціях.

«Я не можу цю розпач, якщо навіть я її відчув, передати йому, тому що вона примножить в нього... Коли або капелан, або командир підрозділу проявить негативні емоції, розпач під час бою, то це не потрібна емоція в цей момент. Але коли є моменти, де треба свої емоції [проявити], висказатися, наприклад, по відношенню до якоїсь ситуації і т. д.» (Капелан 1).

«Страх, мабуть, намагаюся в собі подолати. Тому що страх викликає дуже активний вплив. І якщо ти даєш йому волю, він буде заражати ще й оточення» (Капелан 7).

«Я не соромлюся поділитися [сумом]» (Капелан 7).

Також зазначали про стримування емоцій через надмірну емоційність, зокрема вияв агресії. Крім того, приховування емоцій зумовлене прагненням захистити близьких, оскільки, якщо вони знатимуть про рівень небезпеки умов, у яких перебуває капелан, у родини виникне надмірне занепокоєння.

«Я людина, я теж іноді буваю емоційним і в певному емоційному стані роблю певні кроки [агресивні]. Тому в більшості своїй я намагаюся тримати емоції в собі, навіть коли мені важко, складно» (Капелан 3).

«Та ні, багато чого я взагалі ніколи нікому не розказую. Можна людей поставити в дуже складну ситуацію [змусити родичів хвилюватись]» (Капелан 5).

Отже, емоційна стриманість зумовлена турботою про близьких і небажанням завдати шкоди іншим. До того ж наголошували на вияві емоцій у менш виражений спосіб, щоб забезпечити ефективнішу взаємодію з військовослужбовцями.

«Я такої тактики дотримуюсь, що краще трошки охолонути, а потім більш з холодною головою про це говорити» (Капелан 7).

Проте респонденти зазначали й про відкритий вияв емоцій, оскільки прагнуть ставлення до себе як до звичайної людини з емоціями (Капелани 10, 14) і встановлення довіри з військовослужбовцями для ефективної служби (Капелан 13).

«Ні, зовсім [не приховує емоцій]. Я тим самим кажу і хочу бути живим» (Капелан 10).

«Він [капелан] повинен бути собою, тоді правильне відношення військових буде до нього. З штучною людиною ніхто не буде розспілкуватися» (Капелан 13).

«Ні, я можу і заплакати. Я не можу стримати своїх емоцій, коли вони проявляються таким чином» (Капелан 14).

До вияву емоцій військовослужбовцями капелани мають позитивне ставлення, оскільки обізнані щодо негативних наслідків стримування емоцій, і залучають військовослужбовців до більшого вияву емоцій.

«Абсолютно це [вияв емоцій] не є слабкість. Це є нормально» (Капелан 2).

«Чому жінки живуть на 10–15 років більше, ніж чоловіки? Тому що жіночки всі емоції виплакують, висказують. А чоловіки все в собі, все в собі» (Капелан 9).

«Мій побратим, капелан, сказав мені пізніше, що, знаєш, його [військового] попустило тоді, коли ти сказав йому: “Чи можу я тебе обійняти?”. І от я його обійняв, ми над ним помолилися, і це вже була зовсім інша людина» (Капелан 4).

Також було виділено такі характеристики ідеального капелана: цілеспрямованість, відкритість у спілкуванні, толерантність, стриманість, чесність, мужність, здатність до самопожертви.

«Тобто тут має бути цілеспрямованість, мотивованість» (Капелан 1).

«Він [капелан] повинен бути флексібл, відкритий, чесний, людяний, соціально активний у житті, щирий» (Капелан 2).

«Він [капелан] має бути з холодною головою» (Капелан 3).

«Готовність до сприйняття, до порозуміння з іншим, то це приклад і для військових, і для суспільства» (Капелан 6).

«Важлива сміливість, це не відсутність страху: він постійно присутній, а в плані, що капелан не підкоряється страху. Жертовність — це теж дуже важлива якість» (Капелан 7).

Отже, було виділено дві категорії за типом вияву емоцій капеланів. По-перше, капелани зазначають про доцільність емоційної стриманості, щоб не зашкодити військовослужбовцям та близьким людям. По-друге, наголошено на позитивному ставленні до вияву емоцій капеланом та військовослужбовцями, оскільки стримування емоцій шкодить здоров'ю і заважає капеланам вибудовувати довіру з військовими. Маскулінності першої категорії відповідають нормі твердості в аспекті емоційної грамотності, другої — можуть не бути відповідними через недоречний вияв емоцій у фемінізований спосіб у певних ситуаціях. Крім того, спостерігається наявність ознак мілітаризованої маскулінності (здатність до самопожертви).

Було зазначено про важливість підтримки здорового організму через **фізичну активність**. Капелан 5 з дитинства готувався до майбутніх вторгнень Росії в Україну, оскільки ріс у контексті великих втрат українців унаслідок репресій, зокрема його родичів. На думку Капелана 11, до завдань капелана входить турбота про фізичне здоров'я військовослужбовців, оскільки успішність збереження життя, зокрема, залежить від рівня фізичної підготовки. Мотивування підтримки належного фізичного стану військовослужбовцями відбувається через демонстрацію власного прикладу (Капелан 13). До того ж Капелан 6 мав розмову з капеланами Сполучених Штатів Америки про фізичну підготовку військового капелана. Було наголошено, що в армійському середовищі без належної фізичної підготовки чоловік не матиме авторитету.

«Я з дитинства почав дуже сильно фізично готувати себе [до війни]. Тренувався самостужки» (Капелан 5).

«Вони [капелани США] кажуть, що якщо ти заходиш у підрозділ і ти фізично виглядаєш погано, то ніхто тебе не буде слухати» (Капелан 6).

«Зрештою, одним з моїх завдань капелана є теж заохочування до активного життя спортивного» (Капелан 11).

«Здоров'я, спорт? Звичайно, що повинні [капелани займатись спортом] і являтися прикладом для інших. Я займаюсь спортом, але по-своєму. Але стараюся все-таки бути у фізичній формі» (Капелан 13).

Отже, маскулінність капеланів відповідає нормі твердості за характеристикою рівня фізичної сили. Доцільність високого рівня сили зумовлена, зокрема, потребою носити важку амуніцію.

Аспектами **інтелектуально-розумового потенціалу** є рівень освіти та особисті досягнення капеланів. Про досягнення капеланів зазначено вище, тож доцільно перейти до рівня освіти.

Капелани мають освітній ступінь магістра богослов'я або закінчили церковні школи, спеціальності освітнього ступеня бакалавра або середньої спеціальної освіти мають високу варіативність. Капелан 1 здобув середню технічну освіту та вищу духовну, також він має підприємство, створене до повномасштабного вторгнення. Капелан 3 має спеціальність у сфері маркетингу, Капелан 7 — економіки. Капелан 2 окрім вищої богословської освіти має три вищі освіти, також має стабільне високе фінансове забезпечення. Невисокий рівень фінансового становища у Капеланів 4 та 11 зумовлений їхнім власним бажанням, однак вони керують благодійною діяльністю, Капелан 4 має власну справу. Отже, наявність освітніх ступенів магістрів, стабільних доходів і/або керівництва певною діяльністю вказує на відповідність маскулінності капеланів нормі твердості за аспектом інтелектуальних здібностей.

Висновки

Маскулінність — це соціально сконструйовані очікування від чоловіків щодо їхніх соціальних ролей, характеристик і практик. Гегемонна маскулінність наділена інституційною владою, оскільки її характеристики вважаються суспільно значущими. У цьому дослідженні використано теоретичну рамку нормативної маскулінності, запропоновану дослідниками Е. Томпсоном і Дж. Плеком. Вона відповідає таким ознакам, як норма статусу (кар'єрний та фінансовий успіх), норма твердості (інтелектуально-розумовий потенціал, емоційний інтелект, рівень фізичної сили), норма антифемінності (уникнення традиційно «жіночих» характеристик).

За умов війни актуалізується мілітаризована маскуліність, що є одним із виявів гегемонної маскуліності і має такі ознаки, як емоційна стриманість, страх осоромитись та здатися слабким, здатність до самопожертви. Водночас за умов війни норма антифемінності не є актуальною, оскільки нині в армії між побратимами нормалізовані стосунки з фемінними ознаками.

Маскуліність капеланів ЗСУ відповідає нормі статусу, оскільки зафіксовано наявність фінансової стабільності та/або підприємницької діяльності. Капелани мають високий рівень емпатії та чуйне й батьківське (капелани як образ «доброго батька») ставлення до військовослужбовців, що суперечить нормі антифемінності за мирного часу й нормі твердості. Чуйне ставлення до військовослужбовців характеризується наявністю в капелана таких ознак, як стійкість, стриманість та мужність, що є аспектами традиційно чоловічої емоційної грамотності (ознака норми твердості).

Норма твердості передбачає дистанціювання від фемінізованих моделей поведінки, однак

респонденти зазначали, що капелани можуть проявляти емоції. Контроль емоцій респонденти пояснюють прагненням забезпечити моральну стійкість військовослужбовців і близьких капелана. Маскуліність капеланів не відповідає нормі твердості у разі, якщо вираження емоцій було недоречним і може погіршити становище військовослужбовців та близьких капелана. Також важливою є підтримка належного рівня фізичної сили. Наголошено на наявності освітніх ступенів магістрів, стабільного рівня доходу та/або керування певною діяльністю, що свідчить про відповідність маскуліності капеланів аспекту інтелектуальних здібностей. Отже, маскуліність капеланів відповідає всім аспектам норми твердості: емоційна грамотність, фізична сила, інтелектуальні здібності. За умов збройної агресії Росії проти України маскуліність капеланів є нормативною за нормами статусу, твердості й антифемінності, а отже, вона є гегемонною.

Список використаної літератури

- Волосевич, І., Прочуханова, О., & Стрельник, О. (2022). *Гендерні стереотипи та ролі очима молоді, до і після початку повномасштабної російської агресії*. Звіт за результатами дослідження. Підготовлено Info Sapiens для ГО «Інсайт» за підтримки KVINFO та New Democracy Fund, через New Cooperation Fund. https://www.insight-ukraine.org/wp-content/uploads/2023/02/GS_2.pdf
- Гарнов, В. (2024). Добро повинно бути з кулаками: інтерв'ю з військовим капеланом. Ексклюзивно. *Суспільне Одеса*. <https://suspilne.media/amp/odesa/856393-dobro-povinnno-butiz-kulakami-intervu-z-vijskovim-kapelanom/>
- Гرابченко, Н. (2023, 23 березня). «Ми не вбиваємо, а захищаємося» — військові капелани про віру на війні. *Радіо Культура*. <https://ukr.radio/news.html?newsID=101050>
- Закон України «Про Службу військового капеланства» № 1915-IX (2021, 30 листопада). Редакція від 4 травня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1915-20#Text>
- Золотова, К. (2024, 12 жовтня). В ЗСУ служать понад 300 капеланів від 13 релігійних організацій, — Генштаб. *Еспресо*. <https://espresso.tv/suspilstvo-u-zsu-sluzhat-ponad-300-kapelaniv-vid-13-religijnikh-organizatsiy-genshtab>
- Каразуб, І. (2023). «Воюємо, щоб на цій землі жили українці». Як служить на фронті помічник капелана 74 батальйону 102 бригади з Франківщини. *Суспільне Івано-Франківськ*. <https://suspilne.media/ivano-frankivsk/567543-voemo-sobna-cij-zemli-zili-ukrainci-ak-sluzit-na-fronti-pomichnik-kapelana-74-bataljonu-102-brigadi-z-frankivsini/>
- Кімел, М. С. (2003). *Гендероване суспільство*. Пер. з англ. С. Альошкіна. Сфера.
- Кон, І. (2003). Чоловіки, які змінюються у мінливому світі. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 27. <https://www.ji.lviv.ua/n27texts/kon.htm>
- Марценюк, Т. (2020). *«Захисники галактики»: влада і криза в чоловічому світі*. Комора.
- Українська Греко-Католицька Церква. (2021). *Підготовка кандидатів до священства в Українській Греко-Католицькій Церкві з урахуванням викликів та особливостей сучасної культури*. <https://docs.ugcc.ua/1537/>
- Центр Разумкова. (2024). Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні. <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf>
- Aspers, P., & Corte, U. (2019). What is Qualitative in Qualitative Research. *Qualitative Sociology*, 42, 139–160. <https://doi.org/10.1007/s11133-019-9413-7>
- Braswell, H., & Kushner, H. I. (2012). Suicide, social integration, and masculinity in the U.S. military. *Social Science & Medicine*, 74(4), 530–536. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.07.03>
- Brinkmann, S. (2014). Unstructured and Semi-Structured Interviewing. In P. Leavy (Ed.), *The Oxford Handbook of Qualitative Research* (pp. 277–299). Oxford University Press.
- Christensen, A. D., & Kyed, M. (2022). From military to militarizing masculinities. *NORMA*, 17(1), 1–4. <https://doi.org/10.1080/18902138.2022.2028428>
- Connell, R. W. (2006). *Masculinities*. 2nd ed. Polity Press.
- Dickson-Swift, V., James, E., & Liamputtong, P. (2008). *Undertaking Sensitive Research in the Health and Social Sciences*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511545481>
- Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18(1), 59–82. <https://doi.org/10.1177/1525822X05279903>
- National Association of Evangelicals. (2021). *Code of Ethics for Pastors*. <https://www.nae.org/code-of-ethics-for-pastors/>
- Nye, R. A. (2007). Western Masculinities in War and Peace. *The American Historical Review*, 112(2), 417–438. <https://doi.org/10.1086/ahr.112.2.417>
- Romeo Mateo, M. C. (2021). A New Priest for a New Society? The Masculinity of the Priesthood in Liberal Spain. *Journal of Religious History*, 45(4), 540–558. <https://doi.org/10.1111/1467-9809.12799>
- Thompson, E. H., & Pleck, J. H. (1986). The Structure of Male Role Norms. *American Behavioural Scientist*, 29(5), 531–543. <https://doi.org/10.1177/000276486029005003>

References

- Aspers, P., & Corte, U. (2019). What is Qualitative in Qualitative Research. *Qualitative Sociology*, 42, 139–160. <https://doi.org/10.1007/s11133-019-9413-7>
- Braswell, H., & Kushner, H. I. (2012). Suicide, social integration, and masculinity in the U.S. military. *Social Science & Medicine*, 74(4), 530–536. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.07.03>
- Brinkmann, S. (2014). Unstructured and Semi-Structured Interviewing. In P. Leavy (Ed.), *The Oxford Handbook of Qualitative Research* (pp. 277–299). Oxford University Press.
- Christensen, A. D., & Kyed, M. (2022). From military to militarizing masculinities. *NORMA*, 17(1), 1–4. <https://doi.org/10.1080/18902138.2022.2028428>
- Connell, R. W. (2006). *Masculinities*. 2nd ed. Polity Press.
- Dickson-Swift, V., James, E., & Liamputtong, P. (2008). *Undertaking Sensitive Research in the Health and Social Sciences*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511545481>
- Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18(1), 59–82. <https://doi.org/10.1177/1525822X05279903>
- Harnov, V. (2024). Good must come with fists: an interview with a military chaplain. Exclusive. *Suspilne Odesa*. <https://suspilne.media/amp/odesa/856393-dobro-povinnno-buti-z-kulakami-intervu-z-vijskovim-kapelanom/> [in Ukrainian].
- Hrabchenko, N. (2023, March 23). “We do not kill, but defend ourselves” — military chaplains on faith in war. *Radio Kultura*. <https://ukr.radio/news.html?newsID=101050> [in Ukrainian].
- Karazub, I. (2023). “We are fighting so that Ukrainians can live on this land.” How an assistant chaplain of the 74th battalion of the 102nd brigade from the Frankivsk region serves at the front. *Public Ivano-Frankivsk*. <https://suspilne.media/ivano-frankivsk/567543-voeuemo-sob-na-cij-zemli-zili-ukrainci-ak-sluzit-na-fronti-pomicnik-kapelana-74-bataljonu-102-brigadi-z-frankivsinii/> [in Ukrainian].
- Kimmel, M. S. (2003). *The Gendered Society*. Sfera [in Ukrainian].
- Kon, I. (2003). Men who change in a changing world. *Independent cultural journal “Yi”*, 27. <https://www.ji.lviv.ua/n27texts/kon.htm> [in Ukrainian].
- Law of Ukraine “On the Military Chaplaincy Service” No. 1915-IX (2021, November 30). May 4, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1915-20#Text> [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2020). “Zakhysnyky halaktyky”: vlada i kryza v cholovichomu sviti. Komora [in Ukrainian].
- National Association of Evangelicals. (2021). *Code of Ethics for Pastors*. <https://www.nae.org/code-of-ethics-for-pastors/>
- Nye, R. A. (2007). Western Masculinities in War and Peace. *The American Historical Review*, 112(2), 417–438. <https://doi.org/10.1086/ahr.112.2.417>
- Razumkov Centre. (2024). *Ukrainian society, state and church during the war. Church and religious situation in Ukraine*. <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf> [in Ukrainian].
- Romeo Mateo, M. C. (2021). A New Priest for a New Society? The Masculinity of the Priesthood in Liberal Spain. *Journal of Religious History*, 45(4), 540–558. <https://doi.org/10.1111/1467-9809.12799>
- Thompson, E. H., & Pleck, J. H. (1986). The Structure of Male Role Norms. *American Behavioural Scientist*, 29(5), 531–543. <https://doi.org/10.1177/000276486029005003>
- Ukrainian Greek Catholic Church. (2021). *Preparation of candidates for the priesthood in the Ukrainian Greek Catholic Church taking into account the challenges and peculiarities of modern culture*. <https://docs.ugcc.ua/1537/> [in Ukrainian].
- Volosevych, I., Prochukhanova, O., & Strelnyk, O. (2022). *Gender stereotypes and roles through the eyes of youth, before and after the start of full-scale Russian aggression*. Research report. Prepared by Info Sapiens for the NGO “Insight” with the support of KVINFO and the New Democracy Fund, through the New Cooperation Fund. https://www.insight-ukraine.org/wp-content/uploads/2023/02/GS_2.pdf [in Ukrainian].
- Zolotova, K. (2024, October 12). Over 300 chaplains from 13 religious organizations serve in the Armed Forces of Ukraine, — General Staff. *Espresso*. <https://espreso.tv/suspilstvo-u-zsu-sluzhatponad-300-kapelaniv-vid-13-religiynikh-organizatsiy-genshtab> [in Ukrainian].

Nadiia Surovtseva, Tamara Martsenyuk

“CAN I HUG YOU?” CONSTRUCTION OF THE MASCULINITIES OF CHAPLAINS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Abstract

The article examines the theoretical and methodological principles of normative masculinity in general and, in particular, uses the example of clergy and chaplains in times of war. Masculinity refers to the social expectations of roles, traits, and behaviors attributed to men. Hegemonic masculinity is institutionally empowered because it is assumed that the traits of hegemonic masculinity are beneficial to society. Militarized masculinity, to which the masculinities of military chaplains are closely linked, is one of the main representations of hegemonic masculinity. Signs of militarized masculinity include emotional restraint, fear of appearing weak, and the ability to self-sacrifice, which are consequences of adhering to the characteristics of normative masculinity — namely the norms of toughness and anti-femininity.

The empirical part of the study is based on the analysis of 14 in-depth semi-structured interviews with men performing religious service in the Armed Forces of Ukraine during the Russo-Ukrainian war. Based on the studies of E. Thompson and J. Pleck, the masculinities of the respondents are characterized by three signs of normativity: the norm of status, toughness, and anti-femininity. Signs of militarized masculinity and its legitimation in a context of full-scale war is identified.

The masculinity of chaplains serving in the Armed Forces of Ukraine is normative in terms of compliance with the status norm, since financial stability and/or entrepreneurial activity was observed. Chaplains have a high level of empathy and a sensitive and paternal (chaplains as the image of a good father) attitude towards servicemen, which contradicts the norm of anti-femininity and toughness.

The norm of toughness implies distancing from feminized behaviour patterns, but it was noted that chaplains are able to show emotions. The control of emotions is explained by the desire to ensure the moral stability of servicemen and the chaplains' loved ones. Chaplains' masculinity is inconsistent with the norm of toughness when the expression of emotions is inappropriate, as this may worsen the situation of servicemen and the chaplains' loved ones. It was also noted that maintaining an appropriate level of physical strength is important. It was emphasized that the presence of master's degrees, stable income levels, and/or the management of specific activities indicate the correspondence of chaplains' masculinity to the aspect of intellectual abilities. Thus, chaplains' masculinity is consistent with all aspects of the norm of toughness: male emotional literacy, physical strength, and intellectual abilities.

Keywords: masculinity, men, chaplains, clergy, Armed Forces of Ukraine, war, Russo-Ukrainian war.

Подано / Submitted: 13.08.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 15.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Суровцева Надія — бакалавриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Surovtseva Nadiia — BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0007-7163-6427>

nadiia.surovtseva@ukma.edu.ua

Марценюк Тамара — кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Martsenyuk Tamara — PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>

t.martsenyuk@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.117-125

УДК 316.346.2:355.01-057.36

Дзвенислава Щерба

<https://orcid.org/0009-0007-7630-3664>

Іван Дьяченко

<https://orcid.org/0009-0008-0431-6092>

ЛГБТ-ВІЙСЬКОВІ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ В СУСПІЛЬНОМУ СТАВЛЕННІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИК ІЗ ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ В АРМІЇ УКРАЇНИ

У статті окреслено роль ЛГБТ-військових в українському суспільстві як суб'єкта спротиву в російсько-українській війні в контексті суспільних настроїв та можливостей для впровадження антидискримінаційних політик в інституті армії. За результатами дослідження, які ґрунтуються на матеріалах проведеного опитування, виокремлено основні тенденції в громадській думці щодо участі ЛГБТ-людей у захисті країни під час повномасштабної війни та впровадження політик із протидії дискримінації в армії України. Крім того, розглянуто приклади політик щодо ЛГБТ-військових у Швеції, США, Великій Британії та Канаді, які потенційно могли б бути адаптовані і до українського контексту.

Ключові слова: ЛГБТ-військові, ЛГБТ-рух, Україна, дискримінація, громадська думка, українське суспільство, російсько-українська війна.

Після Революції Гідності 2013–2014 рр. для українського ЛГБТ-руху загалом характерне зростання видимості та побудова мережі місцевих і міжнародних партнерів (Shevtsova, 2025). Початок війни Росії проти України вплинув як на окремих індивідів, так і на ЛГБТ-рух загалом. Згідно зі спостереженнями дослідників, збройні конфлікти здебільшого спричиняють загальну милітаризацію суспільства, повернення до «традиційних» гендерних ролей та зростання рівня гендерно зумовленого насильства (Gusterson & Besteman, 2019). Проте ситуація в Україні відрізняється від суто віктимізаційного погляду на становище ЛГБТ-людей під час збройних конфліктів, адже ЛГБТ-люди долучаються до опору російській збройній агресії, зокрема в лавах Збройних Сил України та добровольчих військових формувань.

Крім того, у 2018 р. в Україні було засновано рух ЛГБТ-військових (Shevtsova, 2025) на противагу наративу про байдужість ЛГБТ-людей до захисту країни під час війни. Це також контрастувало зі «стратегією невидимості», яка була панівною серед ЛГБТ-людей під час Революції Гідності (Марценюк, 2014). На противагу виокремленню, вона полягала у відмові від видимого означення як своєї належності до ЛГБТ-руху, так і своєї сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності. Натомість із 2018 р. і після початку повномасштабної війни Росії проти України ЛГБТ-люди почали означувати себе як суб'єктів спротиву російській збройній агресії, зокрема в лавах Збройних Сил України (Гриценко та ін., 2025).

Зростання видимості ЛГБТ-людей в армії України разом із загальним впливом євроінтеграційних процесів (Кравець & Марценюк, 2024)

сприяли зміні ставлення українців та українок до ЛГБТ-людей. Можна також припустити, що мало вплив і посилення наративу про те, що гомофобна риторика асоціюється з ідеологічним концептом так званого «русского мира» (Гриценко та ін., 2025), який є важливою частиною виправдання війни Росії проти України.

Зміну ставлень ілюструють дані опитувань громадської думки, проведених у 2022–2024 рр. За даними телефонного опитування, проведеного протягом 13–18 травня 2022 р. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС, 2022), близько 66 % респондентів і респонденток позитивно ставилися до участі ЛГБТ-людей у захисті України від російської збройної агресії. У 2023–2024 рр. цей показник зріс до 68 %. Отже, можна зробити висновок, що тема становища ЛГБТ-людей у лавах Збройних Сил України та надання їм рівних прав і захисту від дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (СОГІ) є актуальною станом на 2025 р.

Мета цієї статті — визначити тенденції в громадській думці щодо участі ЛГБТ-людей у захисті країни під час російсько-української війни та впровадження антидискримінаційних політик в армії України, а також розглянути міжнародні політики, спрямовані на протидію дискримінації ЛГБТ-людей у межах інституту армії. Таке поєднання тем є релевантним для цього дослідження, враховуючи потенційне практичне застосування напрацювань у розробленні антидискримінаційних політик у межах інституту армії України. По-перше, дані громадської думки щодо участі ЛГБТ-людей у захисті країни під час російсько-української війни та потенційного впровадження політик із протидії дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (СОГІ) є важливими для обґрунтування такої потреби. По-друге, аналіз міжнародного досвіду є релевантним для виокремлення стратегій боротьби з дискримінацією ЛГБТ-людей в армії.

Ця стаття ґрунтується на даних, отриманих у межах «Першого комплексного дослідження військових ЛГБТ+ в Україні», проведеного ГО «Українські ЛГБТ-військові за рівні права» у 2025 р. (Гриценко та ін., 2025).

Вплив явища маскулінності на становище ЛГБТ-людей в армії

Загалом маскулінність доцільно концептуалізувати як уявлення людей про риси, притаманні чоловікам. Водночас, як зауважує Тамара Марценюк (2020), маскулінність також можна

визначати як приписну характеристику або перспективу. Тобто йдеться про рису, яку просто приписують чоловікам через їхню стать, або ж про ідеал, до якого прагнуть чоловіки.

З огляду на тематику статті з-поміж підходів до осмислення маскулінності варто виокремити теорію гегемонної маскулінності. За цією теорією, у соціальній структурі відбувається процес взаємодії різних маскулінностей, а носії гегемонної маскулінності часто постають у ролі «гегемонів», що підпорядковують собі інші маскулінності, зокрема й гомосексуальні (Connell, 1992). Цю ідею було розвинено до тези про те, що така форма маскулінності репрезентує не якийсь конкретний тип чоловіка, а радше «спосіб позиціонування чоловіків через дискурсивні практики» (Cornell & Messerschmidt, 2005).

Підпорядкування «ненормативних» форм маскулінностей проявляється через явища гомофобії, а також гомоістерії — стану, в якому серед чоловіків вважається «неправильним» не тільки бути негетеросексуальним, а й загалом поводитися не стереотипно маскулінно (Andersen, 2009). Варто також зазначити, що в такому разі чоловіків, які не вписуються в межі гегемонної маскулінності, асоціюють із фемінністю для приниження. Це важливо для розуміння явища гомофобії, зокрема в закритих і стереотипно «чоловічих» соціальних інститутах, а також дискримінації жінок у цих інститутах (Cornell & Messerschmidt, 2005).

Повертаючись до вже згаданого вище визначення маскулінності як приписної та перспективної характеристики (Марценюк, 2020), варто зазначити, що гегемонну маскулінність можна поєднати з цими двома ознаками. По-перше, саме в межах гегемонної маскулінності конструється і відтворюється чіткий «ідеал»: чоловік, який відповідає цьому ідеалу, отримує кращий доступ до ресурсів і влади в суспільстві. По-друге, гегемонна маскулінність може бути приписною для окремих соціальних груп та категорій, зокрема військових.

В українському контексті гегемонна маскулінність протягом тривалого часу є частиною загального гомофобного наративу. Зокрема, це наратив про те, що «справжній чоловік не може бути гомосексуальним», та виправдання застосування фізичного насильства щодо ЛГБТ-людей. Також простежується опосередкований зв'язок між впливом гегемонної маскулінності та ставленням до ЛГБТ-людей. Наприклад, ще у 2012 р. Тамара Марценюк, проаналізувавши результати опитувань щодо ставлення до ЛГБТ-людей та ідеї надання їм рівних

із гетеросексуальними людьми прав, з'ясувала, що більш позитивно відповідали переважно жінки (Martsenyuk, 2012).

Українська масова культура також демонструє вплив гегемонної маскулінності — як у формі гомоістерії (Светлицький, 2014), так і через карикатурне зображення ЛГБТ-людей: гомосексуальних чоловіків асоціювали з гіперболізованою фемінністю, а жінок або сексуалізували, або ж аналогічно зображували гіперболізовано маскулініями.

Проте варто зазначити, що з 2014 р., а особливо після початку повномасштабної війни Росії проти України, ставлення суспільства до ЛГБТ-людей загалом та до надання їм рівних прав змінилось, що ілюструють дані опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології у 2022, 2023 і 2024 рр. (КМІС, 2022, 2023, 2024).

Зокрема, таким тенденціям у ставленні могло сприяти зростання видимості ЛГБТ-людей у лавах Збройних Сил України. За даними останнього опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного з 26 травня до 1 червня 2024 р., 68,3 % опитаних позитивно ставилися до участі ЛГБТ-людей у захисті країни від російської збройної агресії.

Це можна пояснити крос-категоризацією, або стратегією покращення відносин між соціальними групами через асоціацію меншої субординованої групи з більшою, до якої вона належить (Кухарук, 2021). Отже, на зростання позитивного ставлення до ЛГБТ-людей впливає саме їхня видимість у більшій соціальній категорії військових, підтримка яких серед українців під час повномасштабної війни залишається на високому рівні. Зокрема, за даними Київського міжнародного інституту соціології, станом на грудень 2024 р. 92 % опитаних заявляли про довіру до Збройних Сил України (КМІС, 2025).

Водночас середовище в межах інституту армії протягом тривалого часу через законодавчі обмеження для жінок та гендерні стереотипи залишалось гомосоціальним. Саме такі середовища стають важливими в процесі конструювання гегемонних маскулінностей та їхнього поширення (Hammagén & Johansson, 2014). Проходячи гендерну соціалізацію в таких середовищах, чоловіки набувають цінностей та культурних рис гегемонної маскулінності, а іноді й гіпермаскулінності (Hinojosaa, 2010), що може лише збільшувати рівень гомофобії та упереджень, з якими стикаються ЛГБТ-військові та жінки в лавах Збройних Сил.

Отже, теоретична рамка гегемонної маскулінності дає змогу глибше проаналізувати видимість ЛГБТ-військових, з урахуванням розуміння,

як саме взаємодія між групами чоловіків впливає на структуру маскулінностей у суспільстві. Водночас розуміння сил оборони як гомосоціального середовища, що конструює власні патерни та ідеали маскулінності, може бути корисним для визначення становища самих ЛГБТ-військових під час служби, викликів гомофобії, з якими вони можуть стикатися, та відносин влади в межах інституту армії, у які вони вписані.

Методологічні засади дослідження

В емпіричній частині, яка стосується ставлення українців та українок до ЛГБТ-людей в армії та впровадження політик із протидії дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, використано дані загальнонаціонального опитування, проведеного компанією Info Sapiens з 15 до 27 листопада 2024 р. Опитування було проведено методом САТІ (телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера) на основі стохастичної вибірки та охоплювало всі регіони України, за винятком тимчасово окупованих територій України та територій, де немає українського мобільного зв'язку.

Вибірка дослідження становила 1000 респондентів. Теоретична похибка не перевищує 3,1 % з імовірністю 0,95 %. Контроль даних здійснено за допомогою прослуховування контролерами 10 % інтерв'ю та логічного контролю 100 % інтерв'ю з використанням спеціального програмного забезпечення.

Процедура обробки даних відбувалася шляхом конвертування даних з анкет у масив SPSS із застосуванням процедури зважування за віком, статтю, регіоном, розміром населеного пункту та областю для забезпечення відповідності розподілу населення України до останніх наявних даних Державної служби статистики України (за 01.01.2022), що, своєю чергою, може впливати на релевантність даних опитування з урахуванням потенційних демографічних змін в Україні, спричинених повномасштабною війною Росії проти України. Для перевірки статистичної значущості даних проведено одновимірні z-тести та тести хі-квадрат у середовищі R-studio. У результаті подальшого аналізу отриманих відповідей респондентів і респонденток класифіковано за статтю, віком та регіоном проживання. Далі цей розподіл використано для формування висновків щодо ставлення українців та українок до ЛГБТ-людей, залучених до захисту країни, та впровадження в Україні політик щодо захисту прав ЛГБТ-людей на службі в армії.

Опитування громадської думки щодо ЛГБТ-військових

Аналізуючи результати опитування громадської думки щодо ЛГБТ-людей в українській армії та впровадження політик із протидії дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, передовсім зауважимо, що лише 19,2 % опитаних зазначили про особисте знайомство з гомосексуальною, бісексуальною або трансгендерною людиною. Водночас 78,6 % відповіли на це питання негативно. Крім того, щодо відповіді на це питання варто звернути увагу на віковий розподіл респондентів і респонденток. Серед молоді віком 16–19 років 57,9 % опитаних особисто знайомі з гомосексуальною, бісексуальною або трансгендерною людиною, тоді як серед респондентів і респонденток віком 30–39 років цей показник знизився до 25,8 %, а серед опитаних віком 60 років і більше досяг показника 4,3 %. Можна припустити про певну неготовність ЛГБТ-людей говорити відкрито у своєму оточенні про свою сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність, особливо серед людей старшого віку. Однак для підтвердження цього припущення бракує статистичних даних.

Попри те що не так багато опитаних знайомі особисто з ЛГБТ-людьми, більшість респондентів погодилися (41,3 % повністю погодилися, а 30,5 % радше погодилися), що ЛГБТ-люди беруть рівну участь в обороні країни та громадській діяльності, як і гетеросексуальні люди. Розподіл відповідей на це запитання за статтю,

віком і регіоном проживання респондентів та респонденток проілюстровано в табл. 1.

Отже, переважна більшість опитаних погодилась або радше погодилась із цим твердженням. Можна припустити, що видимість ЛГБТ-людей в армії, зокрема через діяльність ГО «Українські ЛГБТ-військові за рівні права», впровадження адвокаційних кампаній щодо ЛГБТ-людей в армії та висвітлення цієї тематики в регіональних і загальнонаціональних медіа, могла вплинути на те, що більшість українців та українок погоджуються з тим, що ЛГБТ-люди є суб'єктом спротиву російській збройній агресії під час російсько-української війни. Опосередковано це можуть підтвердити й отримані відповіді на твердження «Партнери і партнерки загиблих гомосексуальних, бісексуальних і трансгендерних військових мають бути прирівняні до членів їхніх родин»: 63,3 % опитаних погодилися із цим твердженням (35 % повністю погодилися, 28,3 % радше погодилися), адже з початку повномасштабної війни Росії проти України тему відсутності прав у партнерів та партнерок загиблих ЛГБТ-військових активно використовували в публічних кампаніях за впровадження в Україні інституції реєстрованого цивільного партнерства.

Варто зазначити, що під час аналізу також зафіксовано деякі відмінності у відповідях респондентів і респонденток залежно від віку, статі та регіону проживання.

Зокрема, простежуються статистично значущі вищі показники шансів підтримувати твердження «Гомосексуальні, бісексуальні і трансгендерні

Таблиця 1. Ставлення до твердження про те, що гомосексуальні, бісексуальні і трансгендерні люди беруть участь в обороні країни та громадській діяльності так само, як і гетеросексуальні люди (Info Sapiens, N = 1000, листопад 2024), %

Класифікація респондентів/-ок		Повністю погоджуюсь	Радше погоджуюсь	Радше не погоджуюсь	Повністю не погоджуюсь	Важко сказати
Стать**	Жіноча	47,5*	29,7	6,7	9,9*	6,2
	Чоловіча	34*	31,4	7,6	18*	9
Вік	16–19	52,9	30,3	8,5	8,3	0
	20–29	51*	30	2,8	9	7,1
	30–39	44,9	25,4	10,7	13,5	5,5
	40–49	41,5	31,3	11	11	5,2
	50–59	37	35,3	4,9	13,2	9,6
	60+	34,8*	30,9	5,1	18,6	10,6
Регіон**	Київ	56,3*	34,2	2,9	3*	3,6
	Центр	39,1	31,1	6,8	12,8	10,2
	Північ	45,3*	28	4,7	11,1	10,9
	Захід	29,7	31,4	7,3	23,5	8,1
	Схід	46,1	29,4	6,8	12,9	4,8
	Південь	47,7	29	11,5	8	3,8
Всього**		41,3*	30,5*	7,1*	13,6*	7,5*

* Значення статистично значущі на рівні 95 % або більше (для одновимірного z-тесту p-value < 0,05).

** Відмінності всередині групи статистично значущі на рівні 95 % або більше (для хі-квадрат тесту p-value < 0,05).

люди беруть участь в обороні країни та громадській діяльності так само, як і гетеросексуальні люди» та «Партнери і партнерки загиблих гомосексуальних, бісексуальних і трансгендерних військових мають бути прирівняні до членів їхніх родин» для жінок, ніж для чоловіків (Дьяченко, 2025). Аналогічно про такі вищі показники можна говорити і для респондентів та респонденток віком 16–29 років, а також респондентів та респонденток, які проживають у Києві. За регіональним розподілом найнижчий рівень згоди з цими твердженнями був зафіксований у західному регіоні порівняно з іншими регіонами та Києвом.

Ще одним аспектом, який вартий уваги в аналізі громадської думки щодо ЛГБТ-військових в Україні, є ставлення респондентів та респонденток до перспективи відшкодування державою збитків тим ЛГБТ-людям, які зіткнулися з дискримінацією в армії. Згідно з отриманими даними, близько 57,4 % опитаних (дані статистично значущі на рівні 95 %, для одновимірного z-тесту $p\text{-value} < 0,05$) погодились із цією тезою (28,6 % повністю погодились, 28,8 % радше погодились). Гендерний, віковий та регіональний розподіл проілюстровано в табл. 2.

Згідно з отриманими результатами, більшість опитаних поділяє ідею захисту ЛГБТ-людей від дискримінації в армії, попри зниження цього показника для вікової групи респондентів і респонденток, старших за 60 років, а також відносно нижчий показник для західного та східного регіонів порівняно з Києвом, південним і центральним регіонами.

Про це свідчать відповіді щодо тверджень «Норми, правила й статuti Збройних Сил України повинні захищати права гомосексуальних, бісексуальних і трансгендерних військових» та «Норми, правила й статuti Збройних Сил України, що захищають права гомосексуальних, бісексуальних і трансгендерних військових, можуть зробити Збройні Сили сильнішими та ефективнішими». Так, 62,9 % опитаних погодились із першим твердженням. Водночас менша кількість опитаних (46,7 %), які погодились із другим твердженням, свідчить радше не про недостатність підтримки впровадження таких політик, а про нерозуміння зв'язку між недискримінаційною та інклюзивною атмосферою всередині інституту армії та її боєздатністю, на що варто звернути увагу під час проведення активістських адвокаційних кампаній.

Загалом, згідно з отриманими результатами, українці та українки переважно визнають участь ЛГБТ-людей в обороні країни та волонтерстві під час війни, а також підтримують захист прав ЛГБТ-людей в армії. Крім того, за результатами опитування можна зауважити, що з-поміж усіх опитаних військових категорій молодь віком 16–19 років та 20–29 років більш позитивно ставиться до ЛГБТ-людей та підтримує впровадження політик із протидії дискримінації. Також спостерігаються деякі регіональні відмінності: серед опитаних найбільше позитивно відповідали респонденти та респондентки з Києва, однак, попри незначну відсоткову перевагу, в інших регіонах аналогічно погоджувались з озвученими

Таблиця 2. Ставлення до твердження про те, що держава має компенсувати збитки, завдані військовослужбовцям, які зазнали на службі утисків через свою сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність (Info Sapiens, N = 1000, листопад 2024), %

Класифікація респондентів/-ок		Повністю погоджуюсь	Радше погоджуюсь	Радше не погоджуюсь	Повністю не погоджуюсь	Важко сказати
Стать	Жіноча	28,9	30,1	13,2	13,2	14,6
	Чоловіча	28,3	27,3	15	18,5	10,9
Вік	16–19	37,5	38,2	14,5	6,2	3,6
	20–29	33,8	29,8	14,1	14,4	7,9
	30–39	33,6	31,2	16,3	12,2	6,7*
	40–49	28,2	25,4	17,5	16,1	12,8
	50–59	22,4	33,3	14	14,2	16,1
	60+	25	25	10,2	20,5	19,3*
Регіон	Київ	40,7*	27,7	8,9	10,1*	12,6
	Центр	30,1	28,5	15,1	16,2	10,1
	Північ	26,4*	30,4	14,4*	15,2*	13,6
	Захід	26,5	28,6	15,6	14,4	14,9
	Схід	21,7	31	12,8	20,3	14,2
	Південь	30,9	27,2	13,5	15,5	12,9
Всього*		28,6*	28,8*	14,1*	15,6*	12,9*

* Значення статистично значущі на рівні 95 % або більше (для одновимірного z-тесту $p\text{-value} < 0,05$).

** Відмінності всередині групи статистично значущі на рівні 95 % або більше (для хі-квадрат тесту $p\text{-value} < 0,05$).

твердженнями. Отже, можна зробити висновок, що українці та українки загалом підтримують захист прав ЛГБТ-військових, що доводить актуальність цього питання та можливості для впровадження найкращих міжнародних практик із протидії дискримінації в армії.

Міжнародний досвід впровадження політик із протидії дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (СОГІ) в армії

Українські ЛГБТ-військові стикаються з різноманітними викликами під час служби в армії (Гриценко та ін., 2025), зокрема випадками цькування на ґрунті гомофобії та трансфобії, неможливістю узаконити стосунки з партнером або партнеркою, як гетеросексуальні люди. Ці проблеми свідчать про важливість впровадження політик із протидії дискримінації в армії, а також інституції реєстрованих цивільних партнерств.

Як показує міжнародний досвід, впровадження політик з інклюзії та недискримінації ЛГБТ-людей в арміях є складним і тривалим процесом, оскільки потрібно змінити не лише офіційні правила, а й соціальні норми в армійському середовищі. Такі висновки можна зробити з результатів дослідження досвіду ЛГБТ-військових армії США у 2016–2018 рр.: навіть після впровадження численних політик у цього інституту бракує рольових моделей серед побратимів та посестер, які б відкрито говорили про свою сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність (McNamara et al., 2021). Однак, за результатами проаналізованих даних, можна дійти висновку, що наявність в армійському середовищі стигми та стереотипів, негативне або позитивне ставлення побратимів до гомосексуальності, можливість бути «відкритим» впливають на психологічний стан та ефективність військовослужбовців.

Швеція. Аналізуючи позитивний досвід впровадження політик із протидії дискримінації в армії, безсумнівно, варто згадати ситуацію у Швеції. Після Другої світової війни в цій країні відкриті ЛГБТ-люди не могли служити в армії через маркування гомосексуальності як «сексуальної аномалії» (Гриценко та ін., 2025). Після виключення гомосексуальності з переліку ментальних захворювань у 1979 р. (Sundevall & Persson, 2016) країна почала рухатися до становлення недискримінаційного середовища для ЛГБТ-людей в армії. Серед основних практик підтримки можна виділити офіційні промови головнокомандувачів на підтримку ЛГБТ-людей, які вплинули на зменшення стигми навколо них

у межах самого інституту армії, поширення інформації про наслідки дискримінації ЛГБТ-військових, як це було у 2001 р. зі статтею офіцера Крістера Фахльштеда (Sundevall & Persson, 2016), створення об'єднання ЛГБТ-військових у шведській армії, а також впровадження в армії посади радника/-ці з питань інклюзії ЛГБТ-людей.

США. Ситуація в армії США була подібна до шведської після закінчення Другої світової війни. ЛГБТ-людей звільняли з високих посад, не допускали до служби на бойових посадах та карали за прояви гомосексуальної поведінки як «аморальної». У 1990 р. почала діяти політика «*Don't ask — don't tell*» («Не питають — не кажи»), яка забороняла запитувати про сексуальну орієнтацію військовослужбовців і військовослужбовиць (Goodhart & Taylor, 2020) та, відповідно, дискримінувати їх за це. Втім, варто зазначити, що публічні прояви гомосексуальної або бісексуальної ідентичності викликали осуд і санкції, тож ця політика була радше спрямована на замовчування та приховування ідентичності ЛГБТ-військових. Остаточо ситуація змінилась у 2014 р., коли на законодавчому рівні не лише було дозволено службу в армії відкритих ЛГБТ-людей, а й декриміналізовано сексуальні стосунки між чоловіками-військовими. Того ж року гомосексуальні подружжя почали отримувати рівні пільги з гетеросексуальними.

Велика Британія. Заборона на військову службу для ЛГБТ-людей у Великій Британії діяла до 2000 р. (Bowring & Brewis, 2014). На відміну від досвіду інших країн, впровадження політик щодо включення ЛГБТ-людей у структуру армії не викликало спротиву. Натомість політики з протидії дискримінації сприймали позитивно. Крім того, до розроблення і впровадження політик із протидії дискримінації долучались профільні правозахисні організації (наприклад, Stonewall), а отже компетентні спеціалісти та спеціалістки.

Канада. У 2017 р. уряд Канади офіційно вибачився (Trudeau, 2017) перед усіма ЛГБТ-людьми, які служили в армії, поліції та на державній службі й постраждали від дискримінаційних політик (Bowring & Brewis, 2014). Загалом у цій країні після 1988 р. відкрили доступ до військової служби для ЛГБТ-людей, а в 1992 р. почали розробляти відповідні антидискримінаційні та інклюзивні політики. У 2000-х рр. змінили правила реагування на сексуальні домагання в армії: до них додали, що чоловіки та жінки можуть бути як постраждалими від сексуальних домагань, так і кривдниками, незалежно від сексуальної орієнтації. Такі зміни були спрямовані передусім на зменшення стигми навколо гомосексуальності

в армії та надання необхідного захисту постраждалим від сексуального насильства.

Проаналізувавши досвід Швеції, США, Великої Британії та Канади, можна зробити висновок, що політики щодо недискримінації ЛГБТ-військових пов'язані зі збільшенням видимості ЛГБТ-людей та боротьбою суспільних рухів проти дискримінації (як це було у Швеції чи Великій Британії). Створення безпечного середовища в армії сприяє підвищенню її ефективності та боєздатності, адже безпосередньо пов'язане з можливостями для ЛГБТ-людей ефективно виконувати свої обов'язки та долучатися до військової служби.

Висновки

Рух ЛГБТ-військових в Україні розпочав своє становлення у 2018 р. у результаті участі у важливих для країни соціально-політичних процесах на противагу панівній до того часу «стратегії невидимості» ЛГБТ-людей. Це дало ЛГБТ-військовим можливість означити себе як окремого суб'єкта спротиву російській збройній агресії. Нині представники та представниці об'єднання «Українські ЛГБТ-військові за рівні права» чітко репрезентують свої інтереси та потреби, безпосередньо долучаючись до служби в лавах Збройних Сил України чи добровольчих військових формувань.

За результатами опрацювання матеріалів опитування з'ясовано, що, незважаючи на незначні

регіональні відмінності, 71,8 % опитаних погоджуються з тим, що ЛГБТ-люди беруть рівну з гетеросексуальними людьми участь в обороні країни та громадській діяльності. Ще 63,3 % вважають, що партнери та партнерки загиблих ЛГБТ-військових мають бути прирівняними до членів їхніх родин, а 63 % — що норми, правила та статuti Збройних Сил України повинні захищати права ЛГБТ-військових. Отже, українці та українки здебільшого позитивно налаштовані щодо ЛГБТ-військових та захисту їхніх прав у межах інституту армії.

Вирішити проблему гомофобії в армії могли б ефективні політики з протидії дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Як показують проаналізовані приклади таких інтервенцій у Швеції, США, Великій Британії та Канаді, у разі впровадження таких політик важливими є не тільки формальні зміни законодавств, військових статутів чи медичних норм, а й соціальних норм усередині самого інституту армії, що можна зробити через неформальні заяви підтримки та визнання на рівні військового та політичного керівництва, яке має авторитет у межах цього інституту. Корисними практиками, які можуть бути впроваджені в Україні, є посилення об'єднань ЛГБТ-військових, співпраця з профільними правозахисними організаціями та залучення компетентних спеціалістів і спеціалісток до розроблення таких політик і моніторингу їхньої ефективності відповідно до українського контексту.

Список використаної літератури

- Гриценко, Г., Шерба, Д.-М., Дьяченко, І., Радіонова, Н., & Полякова, О. (2025). Перше комплексне дослідження військових ЛГБТ+ в Україні. <https://www.lgbtmilitary.org.ua/wp-content/uploads/2025/05/PRINT-Army-UA-.pdf>
- Дьяченко, І. (2025). *Ставлення українців до ЛГБТ військових у контексті соціальної організації маскулінності* [Бакалаврська робота, Національний університет «Києво-Могилянська академія»]. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/35669>
- КМІС. (2022). *Сприйняття ЛГБТ людей та їх прав в Україні: результати телефонного опитування, проведеного 13–18 травня 2022 року*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=1116&page=1>
- КМІС. (2023). *Сприйняття ЛГБТ людей та їх прав в Україні: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня — 5 червня 2023 року*. <https://kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1248&page=1>
- КМІС. (2024). *Сприйняття ЛГБТ людей та їх прав в Україні: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня — 1 червня 2024 року*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1417&page=1>
- КМІС. (2025). *Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2024 роках*. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1>
- Кравець, Д., & Марценюк, Т. (2024). Ставлення українського суспільства до рівних прав і можливостей у військовій сфері. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 7, 29–43. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.29-43>
- Кухарук, О. (2021). Протиставлення «ми» — «вони» у міжгруповій взаємодії: тлумачення, загрози, можливості прогнозування соціальної поведінки. *Проблеми політичної психології*, 24(1), 174–184. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-72>
- Марценюк, Т. (2014). Права людини для ЛГБТ-спільноти і Євромайдан. *Спільне*. <https://commons.com.ua/uk/prava-lyudinydlya-lgbt-spilnoti-i-yevromajdan-2013-2014/>
- Марценюк, Т. (2020). *«Захисники галактики»: влада і криза в чоловічому світі*. Комора.
- Светлицький, М. (2014). Роль засобів масової інформації та масової культури у процесі формування чоловічої ідентичності (на прикладі «Депеш Мод» Сергія Жадана). *Наукові праці. Філологія. Літературознавство*, 231(219), 93–96.
- Anderson, E. (2009). *Inclusive Masculinity: The Changing Nature of Masculinities* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203871485>
- Bowring, M., & Brewis, J. (2014). Navigating Service and Sexuality in the Canadian, UK and US militaries. In *Sexual Orientation at Work: Contemporary Issues and Perspectives* (pp. 29–30). Routledge.
- Connell, R. W. (1992). A Very Straight Gay: Masculinity, Homosexual Experience, and the Dynamics of Gender. *American Sociological Review*, 57(6), 735–751. <https://www.jstor.org/stable/2096120?origin=crossref>
- Connell, R. W., & Messerschmidt, J. W. (2005). Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender and Society*, 19(6), 829–859. <http://www.jstor.org/stable/27640853>

- Goodhart, A., & Taylor, J. K. (2020). LGBT Military Service Policies in the United States. In *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1289>
- Gusterson, H., & Besteman, C. (2019). Cultures of militarism: an introduction to supplement. *Current Anthropology*, 60(19), 3–14.
- Hammarén, N., & Johansson, T. (2014). Homosociality: In Between Power and Intimacy. *Sage Open*, 4(1). <https://doi.org/10.1177/2158244013518057>
- Hinojosaa, R. (2010). Doing hegemony: military, men, and constructing a hegemonic masculinity. *The Journal of Men's Studies*, 18(2), 179–194.
- Martsenyuk, T. (2012). The State of the LGBT Community and Homophobia in Ukraine. *Problems of Post-Communism*, 59(2), 51–62. <https://doi.org/10.2753/ppc1075-8216590205>
- McNamara, K. A., Lucas, C. L., Goldbach, J. T., Castro, C. A., & Holloway, I. W. (2020). “Even If the Policy Changes, the Culture Remains the Same”: A Mixed Methods Analysis of LGBT Service Members’ Outness Patterns. *Armed Forces & Society*, 47(3). <https://doi.org/10.1177/0095327x20952136>
- Shevtsova, M. (2022). Choosing to stay? Lesbian, gay, bisexual, trans and queer people and the war in Ukraine. *European Journal of Politics and Gender*, 5(3), 399–401. <https://doi.org/10.1332/251510821x16539490008307>
- Sundevall, F., & Persson, A. (2016). LGBT in the Military: Policy Development in Sweden 1944–2014. *Sexuality Research and Social Policy*, 13(2), 119–129. <https://doi.org/10.1007/s13178-015-0217-6>
- Trudeau, J. (2017). *Remarks by Prime Minister Justin Trudeau to apologize to LGBTQ Canadians*. <https://www.pm.gc.ca/en/news/speeches/2017/11/28/remarks-prime-minister-justin-trudeau-apologize-lgbtq2-canadians>
- Anderson, E. (2009). *Inclusive Masculinity: The Changing Nature of Masculinities* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203871485>
- Bowring, M., & Brewis, J. (2014). Navigating Service and Sexuality in the Canadian, UK and US militaries. In *Sexual Orientation at Work: Contemporary Issues and Perspectives* (pp. 29–30). Routledge.
- Connell, R. W. (1992). A Very Straight Gay: Masculinity, Homosexual Experience, and the Dynamics of Gender. *American Sociological Review*, 57(6), 735–751. <https://www.jstor.org/stable/2096120?origin=crossref>
- Connell, R. W., & Messerschmidt, J. W. (2005). Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender and Society*, 19(6), 829–859. <http://www.jstor.org/stable/27640853>
- Diachenko, I. (2025). *Attitudes of Ukrainians Towards LGBT Military in Context of Social Organisation of Masculinity* [Bachelor's thesis, National University of Kyiv-Mohyla Academy]. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/35669> [in Ukrainian].
- Goodhart, A., & Taylor, J. K. (2020). LGBT Military Service Policies in the United States. In *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1289>
- Gusterson, H., & Besteman, C. (2019). Cultures of militarism: an introduction to supplement. *Current Anthropology*, 60(19), 3–14.
- Hammarén, N., & Johansson, T. (2014). Homosociality: In Between Power and Intimacy. *Sage Open*, 4(1). <https://doi.org/10.1177/2158244013518057>
- Hinojosaa, R. (2010). Doing hegemony: military, men, and constructing a hegemonic masculinity. *The Journal of Men's Studies*, 18(2), 179–194.
- Hrytsenko, H., Shcherba, D.-M., Dyachenko, I., Radionova, N., & Poliakov, O. (2025). The First Complex Research on LGBT+ Military in Ukraine. <https://www.lgbtmilitary.org.ua/wp-content/uploads/2025/05/PRINT-Army-UA-.pdf> [in Ukrainian].
- KIIS. (2022). *Perception of LGBT People and Their Rights in Ukraine: Results of a Telephone Survey Conducted on May 13–18, 2022*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=1116&page=1> [in Ukrainian].
- KIIS. (2023). *Perception of LGBT People and Their Rights in Ukraine: Results of a Telephone Survey Conducted on May 26 — June 5, 2023*. <https://kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1417&page=1> [in Ukrainian].
- KIIS. (2024). *Perception of LGBT People and Their Rights in Ukraine: Results of a Telephone Survey Conducted on May 26 — June 1, 2024*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1> [in Ukrainian].
- Kravets, D., & Martsenyuk, T. (2024). The Attitude of Ukrainian Society Toward Equal Rights and Opportunities in the Military Sphere. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 7, 29–43. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.29-43> [in Ukrainian].
- Kukharuk, O. (2021). Contrasting “we”-to-“they” in intergroup interaction: interpretation, threats, opportunities to predict social behavior. *Problems of Political Psychology*, 24(1), 174–184. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-72> [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2012). The State of the LGBT Community and Homophobia in Ukraine. *Problems of Post-Communism*, 59(2), 51–62. <https://doi.org/10.2753/ppc1075-8216590205>
- Martsenyuk, T. (2014). Human Rights for LGBT-Community and Euromaidan. *Commons*. <https://commons.com.ua/uk/prava-lyudynidlya-lgbt-spilnoti-i-yevromajdan-2013-2014/> [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2020). “Defenders of the Galactics”: Power and Crisis in the Men's World. *Komora* [in Ukrainian].
- McNamara, K. A., Lucas, C. L., Goldbach, J. T., Castro, C. A., & Holloway, I. W. (2020). “Even If the Policy Changes, the Culture Remains the Same”: A Mixed Methods Analysis of LGBT Service Members’ Outness Patterns. *Armed Forces & Society*, 47(3). <https://doi.org/10.1177/0095327x20952136>
- Shevtsova, M. (2022). Choosing to stay? Lesbian, gay, bisexual, trans and queer people and the war in Ukraine. *European Journal of Politics and Gender*, 5(3), 399–401. <https://doi.org/10.1332/251510821x16539490008307>
- Sundevall, F., & Persson, A. (2016). LGBT in the Military: Policy Development in Sweden 1944–2014. *Sexuality Research and Social Policy*, 13(2), 119–129. <https://doi.org/10.1007/s13178-015-0217-6>
- Światlicki, M. (2014). Role of Mass Media and Mass Culture in the Process of Shaping Up the Male Identity (Based on the Example of “Depeche Mode” by Serhii Zhadan). *Research Papers. Philology. Literature Studies*, 231(219), 93–96 [in Ukrainian].
- Trudeau, J. (2017). *Remarks by Prime Minister Justin Trudeau to apologize to LGBTQ Canadians*. <https://www.pm.gc.ca/en/news/speeches/2017/11/28/remarks-prime-minister-justin-trudeau-apologize-lgbtq2-canadians>

Dzvenyslava Shcherba, Ivan Diachenko

**LGBT-MILITARY IN UKRAINE DURING RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE:
TENDENCIES IN SOCIAL ATTITUDES AND PERSPECTIVES
FOR IMPLEMENTATION OF ANTI-DISCRIMINATION POLICIES
IN THE ARMY OF UKRAINE**

Abstract

The relevance of visibility of LGBT people in different spheres of social life in Ukraine, particularly in the Armed Forces and voluntary military formations, increased after the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine on 24 February 2022, in spite of the fact that the social movement of LGBT military personnel and veterans began to be established in 2018 during the ATO-OUF. The question of visibility shed light on such aspects as social attitudes towards LGBT people involved in the country's defense, implementation of anti-discrimination policies as well as problems and needs of LGBT people in the army that used to be silenced and suppressed for a long time in the institution of the army.

The article focuses on the analysis of the phenomenon of establishment of the LGBT military movement in the Ukrainian army in 2018 as well as identifies some issues that LGBT people face while serving in the military: homophobia, risks of bullying, and the inability to legalize relations with partners.

Additionally, the article examines examples of anti-discrimination policies that were implemented in Sweden, the USA, the United Kingdom, and Canada as possibilities for changes in Ukraine after their adaptation to the local context.

Lastly, the article presents findings of the survey conducted for the research titled "First Complex Research of LGBT+ Military in Ukraine" by the NGO "Ukrainian LGBT+ Military and Veterans for Equal Rights", which identified key tendencies in the attitudes of Ukrainians towards the participation of LGBT people in the defense of Ukraine during the war as well as possibilities for the implementation of anti-discrimination policies in the army. After the analysis, it was found that in spite of regional differences, the majority of Ukrainians (71.8%) accept that LGBT people participate in the defense of Ukraine on an equal basis with heterosexual people. Additionally, 63% of respondents stated that norms, regulations and rules of the Armed Forces of Ukraine have to defend the rights of LGBT military personnel. Therefore, it can be concluded that Ukrainians have a predominantly positive attitude towards LGBT military personnel and support the protection of their rights in the army.

Keywords: LGBT military, LGBT movement, Ukraine, discrimination, masculinity, Russia's war against Ukraine.

Подано / Submitted: 26.08.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 27.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Шерба Дзвенислава — аспірантка кафедри соціології та Докторської школи імені родини Юхименків Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Shcherba Dzvenyslava — PhD student at the Department of Sociology and Yuchymenko Family Doctoral School of the National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0007-7630-3664>

d.shcherba@ukma.edu.ua

Дьяченко Іван — бакалавр соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Diachenko Ivan — BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0008-0431-6092>

ivan.diachenko@ukma.edu.ua

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.126-131

УДК 316.455-056.24:81'42

Юлія Смоленська

<https://orcid.org/0009-0001-5220-2945>

Сергій Артикуца

<https://orcid.org/0009-0004-2360-6627>

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИЗАБІЛІТИ: КЛАСИФІКАЦІЯ МОДЕЛЕЙ

У статті здійснено класифікацію моделей дизабіліті (інвалідності) на основі їхніх онтологічних засад. Виокремлено п'ять моделей: метафізичну, дефіциту, соціального конструкту, біопсихосоціальну та культурну, — крізь призму яких осмислюється як репрезентація явища дизабіліті, так і пов'язані з ним нормативні уявлення, інституційні практики та соціальні взаємодії. Завдяки цій класифікації впорядковано та уніфіковано численні моделі дизабіліті, оцінено їхні переваги і недоліки та зроблено огляд сучасних моделей, що виходять за межі медико-соціальної дихотомії.

Ключові слова: дизабіліті, інвалідність, моделі дизабіліті, моделі інвалідності, класифікація моделей дизабіліті, класифікація моделей інвалідності.

З кожним роком повномасштабного російського вторгнення в Україну зростає кількість людей з травмами, що призводять до незворотних тілесних змін. Їхній досвід формується не лише травмою, а й зовнішніми чинниками: ставленням до дизабіліті (інвалідності) в суспільстві, інституціями, законодавчою базою, репрезентацією в медіа. Люди з тілесною та ментальною інакшістю можуть зазнавати стигматизації «хворих», що посилює соціальну, політичну та економічну дискримінацію.

Актуальність статті зумовлена необхідністю досліджень проблем інклюзії в контексті соціальних проблем, передусім війни та її наслідків, та шляхів подолання соціальної нерівності людей із тілесною інакшістю. Огляд доступних сучасних публікацій засвідчує посилення уваги соціальних інституцій та наукової спільноти до дизабіліті як біосоціального явища та до різних чинників, що перешкоджають інклюзії в соціумі.

Різномасштабне дослідження явища дизабіліті сприяло виникненню самостійного академічного напрямку «*disability studies*». У цих студіях

дизабіліті розглядають не як наслідок тілесної патології, а як соціально, політично та культурно сформоване явище (Linton, 2005). Термін стає множинним у просторі й часі: якщо в одному суспільстві людьми з дизабіліті будуть незрячі, то в іншому це можуть бути люди з ліворукістю. Адаптація західного досвіду з вивчення явища дизабіліті стає особливо корисною для українського суспільства на тлі інтеграційних процесів до Європейського Союзу.

На нашу думку, назву напряму «*disability studies*» доцільно передавати українською як «студії дизабіліті», а не «студії інвалідності», тобто використати транскрипцію «дизабіліті» замість загальноприйнятого «інвалідність» (від лат. *invalidus* «слабкий, хворий») через багатоаспектність, гнучкість та меншу стигму. Про це у своїх працях зазначали докторка філософських наук В. Суковата (2012) та кандидат філологічних наук Н. Маланій (2018). Такий вибір наголошує на соціально-конструктивістському вимірі тілесної інакшості та уникає звуження поняття до фізичної та професійної недієздатності людини.

У межах цих студій поширеним методом наукової рефлексії є класифікація моделей, які характеризують різні підходи до явища дизабіліті (Devlieger et al., 2003). Свої класифікації пропонували й українські дослідники Л. Байда, А. Львовичкіна, Н. Бондар, Н. Щерба. Проте наявні напрацювання мають певні недоліки: бракує зрозумілого критерію систематизації, що унеможливило чітке порівняння та призводить до невичерпного переліку моделей; ухил до негативного опису певних моделей дизабіліті, як-от релігійної та медичної, без урахування їхніх переваг; не згадано холистичних моделей, які спробували поєднати біологічний і соціальний виміри дизабіліті. Це актуалізує потребу в перегляді моделей, класифікацій і наявного історичного досвіду та в подальшій систематизації через порівняння закладених онтологій, соціальних політик або історичних рухів.

Метою цієї статті є класифікація моделей дизабіліті на основі їхніх онтологічних засад та виявлення пов'язаних із ними потенційних перепон та фасилітаторів до повноцінного, вільного від стигми життя людей з тілесною інакшістю. Така робота має практичну цінність для науковців, які вивчають індивідуальний досвід людей із дизабіліті або зовнішні чинники, що формують цей досвід; а також для всіх залучених у впровадження публічної політики щодо людей із дизабіліті.

Класифікація моделей дизабіліті

Онтологія як наука про буття розглядає сутність і природу явищ. У студіях дизабіліті питання онтології, тобто чим сутнісно є «дизабіліті»,

є частиною викликів і дебатів щодо різних моделей: деякі з них враховують тілесність як частину онтології дизабіліті, а інші — її повністю усувають (Hughes, 2007).

Наявні моделі дизабіліті було систематизовано через чотири категорії онтології: метафізичну, яка знаходить онтологію в надприродних силах; дефіцитарну, яка бачить її в самому індивіді та його тілесній зміні; соціального конструкту, яка концептуалізує її в соціально-політичних бар'єрах; холистичну, яка вважає онтологію взаємодією водночас кількох нерозривних чинників як тілесного, так і соціального досвіду (див. таблицю). У класифікації виокремлено дві холистичні моделі: біопсихосоціальну та культурну; водночас інші варіації й надалі теоретично розвиваються. Систематизація спирається як на описи моделей дизабіліті іншими авторами (Olkin, 2002; Pfeiffer, 2002; Retief & Letšosa, 2018; Twardowski, 2022; Waldschmidt, 2017; WHO, 2002), так і на історичний досвід (Braddock & Parish, 2001).

Метафізичні моделі визначають дизабіліті як тілесну зміну внаслідок надприродних сил та значно варіюються: дизабіліті може сприйматися як богообраність, послане випробування, покарання за гріхи або наслідок впливу темних сил (відьми, демони тощо) (Braddock & Parish, 2001; Retief & Letšosa, 2018). З огляду на зазначене соціальні практики щодо людей з дизабіліті могли набувати як інклюзивних, так і дискримінаційних форм. З одного боку, така модель може допомогти людині прийняти тілесні зміни, надавши їм вищого сенсу, з іншого боку, може викликати відчуття сорому та сприйняття тілесної інакшості як власної моральної дефектності (Olkin, 2002).

Таблиця. Порівняння моделей дизабіліті за онтологічним виміром

Назва моделі	Визначення дизабіліті	Переваги	Недоліки
Метафізичні моделі	Тілесна зміна, спричинена надприродними силами	Надання вищого сенсу тілесній зміні, сприяння її прийняттю	Можлива ексклюзія людей з дизабіліті як гріховних, проклятих або одержимих злими силами
Моделі дефіциту	Фізична, економічна чи навчальна неспроможність індивіда	Розвиток реабілітації та адаптивних технологій, що знижує стигму	Нівелювання чинника соціально-політичних бар'єрів
Моделі соціального конструкту	Соціальна категорія / група людей на основі тілесної інакшості, джерелом якої є соціально-політичні бар'єри	Розвиток ідей інклюзивності та забезпечення дотримання прав людей із дизабіліті	Нівелювання чинника досвіду травми / захворювання та тілесності
Біопсихосоціальні моделі	Обмеження функціонування, активності та соціальної участі людини в суспільстві внаслідок як медичної травми, так і зовнішніх та персональних чинників	Розуміння дизабіліті як універсального людського досвіду, явища динамічного і градаційного; усунення дихотомії здоровий / хворий	Складність застосування, ризик зведення до медичної моделі, нівелювання культурного чинника
Культурні моделі	Соціальна категорія диференціації як частина цілісного суспільного досвіду	Різномічне вивчення явища дизабіліті як частини соціальної структури	Ризик зведення до вивчення тільки культурних наративів без урахування інших чинників

Моделі дефіциту визначають дизабіліті як певне тілесне відхилення або економічну / навчальну неспроможність індивіда, що потребує виправлення або компенсації (Pfeiffer, 2002). Отже, доцільно виокремити медичну, економічну та навчальну моделі дефіциту. Ці моделі сприяють розвитку реабілітації та допоміжних технологій, що надає можливість людині з дизабіліті здобути автономність і знизити стигму «безсило-го». Водночас такі моделі нівелюють соціальні, політичні та економічні бар'єри, зводячи дизабіліті до індивідуального «дефекту». Як наслідок, може просуватися патерналістський вид підтримки, закріплюючи сприйняття того, що дизабіліті — це життєва трагедія, яка потребує жалю та благодійної допомоги (Olkin, 2002). Тоді фокус буде не на реабілітації, а на сегрегованих закладах навчання, роботи, проживання та дозвілля.

Медична модель може мати дві основні варіації: фокус на безпосередньо тілесному ушкодженні та на обмеженні функціонування, тобто здійснення певних навичок. Одним із прикладів медичної теоретичної моделі є міжнародний класифікатор ушкоджень, обмеження функціонування та соціальних бар'єрів (International classification of impairments, disabilities and handicaps), опублікований Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) у 1980 р. Цей класифікатор мав поетапну систему, у якій хвороби / ушкодження тіла призводять до порушень функцій та як наслідок — до перешкод в адаптації до середовища та виконання звичних для індивіда соціальних ролей (WHO, 1980). Попри концептуальне розрізнення тілесних ушкоджень та соціальних бар'єрів, система мала ланцюжкову побудову і корінь проблеми починався саме з індивіда. Ця модель була замінена новою, про яку буде зазначено нижче.

У радикально негативному вигляді модель дефіциту перетворюється на **євгеніку**, псевдонауку поліпшення людства через чинник спадковості: просуванням ідеї наявності генетичного взаємозв'язку між дизабіліті та соціальною девіацією, як-от злочинність і безробіття, та політики заборони продовжувати свій рід людям, які відхиляються від «біологічної норми» (Barnes, 1991; Braddock & Parish, 2001).

Моделі соціального конструкту описують дизабіліті як сформовану соціальну категорію людей на основі тілесної інакшості, джерелом якої є не сама травма, а соціально-політичні бар'єри (Pfeiffer, 2002). Тілесна травма та дизабіліті стають двома повністю відокремленими поняттями. Такі моделі акцентують на боротьбі за права людей з дизабіліті (Olkin, 2002), що стимулює деінституціоналізацію

спеціальних закладів для людей з дизабіліті, розвиток ідей інклюзії та реабілітації в громаді. Деякі варіації моделі визначають дизабіліті з бар'єрами, які треба подолати, тоді як інші — як сформовану культурну меншину та ідентичність нарівні з етнічною або гендерною (Retief & Letšosa, 2018). Моделі соціального конструкту критикують за зведення дизабіліті до політичної проблеми й нівелювання досвіду травмування / захворювання, особливо з хронічними наслідками, та ризик закріпити статус «дизабіліті» за людьми з тілесною інакшністю, навіть попри їхнє небажання себе такими ідентифікувати (Shakespeare, 2010; Retief & Letšosa, 2018).

Зародження соціальної моделі можна знайти в русі людей з дизабіліті за незалежне від інших життя (*Independent living movement*) у 1970-х роках у США, що надалі зумовило створення відповідних центрів «незалежного життя» по всій країні з різноманітними послугами (Braddock & Parish, 2001), та паралельно у Великій Британії у засадах Об'єднання людей з фізичними порушеннями проти сегрегації (*Union of the Physically Impaired Against Segregation, UPIAS*), на основі яких Майк Олівер згодом оформив теоретичну модель (Barnes, 2019).

Згодом виникли холістичні моделі, спрямовані на комплексне врахування всіх чинників, що формують дизабіліті. **Біопсихосоціальні** моделі акцентують на поєднанні біологічного, соціального та індивідуальних чинників, орієнтуючись насамперед на індивіда та його реабілітацію. **Культурні моделі** ж зосереджуються на макрорівні, аналізуючи соціокультурні процеси, що визначають уявлення про норму і відхилення, дизабіліті та недизабіліті.

Біопсихосоціальні моделі розглядають дизабіліті як результат взаємодії стану здоров'я, зовнішнього середовища (суспільні та фізичні умови) та персональних чинників (наприклад, віку, гендеру, рівня освіти чи поведінкових патернів тощо). Тобто охоплюються три взаємопов'язаних аспекти: біологічний, соціальний та індивідуальний. Теоретичне оформлення цієї моделі відображено в Міжнародному класифікаторі функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я (МКФ) ВООЗ (WHO, 2002). Відповідно до нього, дизабіліті розглядають на трьох рівнях: на рівні тілесної травми, проблем у виконанні певних дій та проблем з участю в різних ситуаціях. Наприклад, людина зі спинною травмою має параліч (ушкодження). Вона не може користуватися громадським транспортом (обмеження активності). Оскільки громадський транспорт не облаштований для маломобільних груп населення, це зупиняє

її участь у звичних для неї релігійних активностях (обмеження участі).

Згідно з біопсихосоціальною моделлю ВООЗ, дизабіліті може виникнути в будь-кого протягом життя, це, хоч і різною мірою, стосується більшості людей. Наявність тілесної травми не означає, що людина має високий рівень дизабіліті, і навпаки — його може мати людина без видимих хвороб або ушкоджень. Наприклад, людина з втратою зору може мати сім'ю, роботу й активне дозвілля, тоді як зовні здорова людина може мати великі труднощі у виконанні соціальних активностей через неявні, на перший погляд, причини.

Цю модель критикують за складність застосування на практиці, ризик зведення до логіки медичної моделі (Bruce, 2014; Imrie, 2004) та неврахування культурного різноманіття (Twardowski, 2022). Водночас така модель дає важливе розуміння того, що дизабіліті є складним явищем, яке потребує багаторівневого аналізу та є універсальним людським досвідом, а не стосується тільки окремої меншини (Shakespeare, 2010).

Культурні моделі інтерпретують дизабіліті кризь феноменологічний підхід, аналізуючи не лише досвід людей із дизабіліті, а й тих, кого вважають «здоровими». Такий підхід пропонує розглядати дизабіліті в масштабі всього суспільства, охоплюючи ціннісно-нормативну систему, інституції, наративи, матеріальні артефакти та їхню взаємодію із самим тілесним досвідом. Така модель спрямована не так на вирішення «проблеми» людей з дизабіліті шляхом реабілітації чи правозахисної діяльності, як на пояснення процесу формування дизабіліті (Retief & Letšosa, 2018; Twardowski, 2022; Waldschmidt, 2017). Критикою такої моделі є ризик зведення аналізу лише до культурних наративних об'єктів без урахування економічних та політичних чинників, що може призводити до ігнорування динаміки нерівностей у суспільстві (Waldschmidt, 2018) та таких чинників дизабіліті, як бідність і війна (Oliver, 2004). Засновниками концепції культурної моделі дизабіліті вважають Шерон Снайдер і Девіда Мітчела. Модель перебуває на стадії розвитку,

різні теоретики пропонують власні її варіації (Twardowski, 2022; Waldschmidt, 2017).

Висновки

Моделі дизабіліті систематизовано на основі їхньої онтології, окреслюючи переваги та недоліки кожної. Метафізичні моделі трактують дизабіліті як обраність чи покарання богів, можуть як сприяти допомозі тим, хто цього потребує, так і закріпити стигму «знедоленого», що призводить до упереджень та дискримінації. Моделі дефіциту можуть сприяти розвитку як реабілітації, так і сегрегації. Моделі соціального конструкту захищають права, але можуть зводити проблему лише до соціальних бар'єрів і закріплювати статус людей з дизабіліті як відокремленої групи, навіть усупереч їхньому бажанню. Біопсихосоціальні моделі поєднують медичні й соціальні аспекти, однак усе одно можуть оперувати саме в медичній логіці. Культурні моделі пояснюють норми й відхилення на макрорівні, але можуть ігнорувати економічні та політичні чинники. Останні два холистичні підходи є найбільш перспективними, оскільки поєднують переваги інших моделей і долають їхні обмеження, сприяючи інклюзивності без нівелювання потреб у медичній і соціальній підтримці. Біопсихосоціальні моделі можна практично застосовувати в публічній політиці щодо реабілітації та соціального захисту, а також у медичній сфері. Натомість культурні моделі можуть слугувати корисним аналітичним фреймворком для дослідників, які хочуть комплексно зрозуміти явище дизабіліті на всіх соціальних рівнях у різних культурах.

Класифікація буде корисною для методологічних розробок у дослідженні досвіду цивільних і ветеранів, які зазнали травми з незворотними тілесними змінами, процесів їхньої реабілітації та адаптації; рівня інклюзивності середовища; репрезентацій людей з дизабіліті; дискурсивних та інституційних механізмів відтворення нерівності; аналізу законодавчих актів та публічних політик.

Список використаної літератури

- Маланій, Н. (2018). Дизабіліті та інвалідність: генеалогія понять. *Південний архів (філологічні науки)*, 74, 140–143. <https://pa.journal.kspu.edu/index.php/pa/article/view/495/494>
- Суковага, В. (2012). Теорія «дизабіліті» та конструкції інвалідності в масовій культурі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 82–98. <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2012-1/7.pdf>
- Barnes, C. (1991). *Disabled people in Britain and discrimination: a case for anti-discrimination legislation*. C Hurst & Co.
- Barnes, C. (2019). Understanding the social model of disability: Past, present and future. In N. Watson, A. Roulstone, & C. Thomas (Eds.), *Routledge Handbook of Disability Studies* (pp. 14–31). Routledge.
- Braddock, D., & Parish, S. (2001). An Institutional History of Disability. In G. Albrecht, K. Seelman, & M. Bury (Eds.), *Handbook of Disability Studies* (pp. 11–68). Sage Publications.
- Bruce, A. (2014). *Which Entitlements and for Whom? The Convention on the Rights of Persons with Disabilities and its Ideological Antecedents* [Dissertation, Lund University]. <https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/e74e549e-92b7-4999-8472-8f21cfdd06f6>

- Devlieger, P., Rusch, F. & Pfeiffer, D. (2003). *Rethinking Disability: The Emergence of New Definitions, Concepts and Communities*. Garant.
- Hughes, B. (2007). Being disabled: Towards a critical social ontology for disability studies. *Disability & Society*, 22(7), 673–684. <https://doi.org/10.1080/09687590701659527>
- Imrie, R. (2004). Demystifying disability: A review of the International Classification of Functioning, Disability and Health. *Sociology of Health & Illness*, 26, 287–305. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.2004.00391.x>
- Linton, S. (2005). What is disability studies? *PMLA*, 120(2), 518–522. <https://www.jstor.org/stable/25486177>
- Oliver, M. (2004). The social model in action: If I had a hummer. In C. Barnes & G. Mercer (Eds.), *Implementing the social model of disability* (pp. 18–31). The Disability Press.
- Olkin, R. (2002). Could you hold the door for me? Including disability in diversity. *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology*, 8(2), 130–137. <https://doi.org/10.1037/1099-9809.8.2.130>
- Pfeiffer, D. (2002). The philosophical foundations of disability studies. *Disability Studies Quarterly*, 22(2). <https://doi.org/10.18061/dsq.v22i2.341>
- Retief, M., & Letšosa, R. (2018). Models of disability: A brief overview. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*, 74. <https://doi.org/10.4102/hts.v74i1.4738>
- Shakespeare, T. (2010). The social model of disability. In L. J. Davis (Ed.), *The Disability Studies Reader* (pp. 266–273). Routledge.
- Twardowski, S. (2022). Cultural model of disability – origins, assumptions, advantages. *Kultura i Edukacja*, 136(2). <http://dx.doi.org/10.15804/kie.2022.02.03>
- Waldschmidt, A. (2017). Disability goes cultural: The cultural model of disability as an analytical tool. In *Culture – Theory – Disability* (pp. 19–28). <https://doi.org/10.1515/9783839425336-003>
- Waldschmidt, A. (2018). Disability–Culture–Society: Strengths and weaknesses of a cultural model of dis/ability. *Alter*, 12(2), 65–78. <https://doi.org/10.1016/j.alter.2018.04.003>
- WHO. (1980). *International Classification of Impairments, Disabilities, and Handicaps*.
- WHO. (2002). *Towards a Common Language for Functioning, Disability and Health*.

References

- Barnes, C. (1991). *Disabled people in Britain and discrimination: a case for anti-discrimination legislation*. C Hurst & Co.
- Barnes, C. (2019). Understanding the social model of disability: Past, present and future. In N. Watson, A. Roulstone, & C. Thomas (Eds.), *Routledge Handbook of Disability Studies* (pp. 14–31). Routledge.
- Braddock, D., & Parish, S. (2001). An Institutional History of Disability. In G. Albrecht, K. Seelman, & M. Bury (Eds.), *Handbook of Disability Studies* (pp. 11–68). Sage Publications.
- Bruce, A. (2014). *Which Entitlements and for Whom? The Convention on the Rights of Persons with Disabilities and its Ideological Antecedents* [Dissertation, Lund University]. <https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/e74e549e-92b7-4999-8472-8f21cfdd06f6>
- Devlieger, P., Rusch, F. & Pfeiffer, D. (2003). *Rethinking Disability: The Emergence of New Definitions, Concepts and Communities*. Garant.
- Hughes, B. (2007). Being disabled: Towards a critical social ontology for disability studies. *Disability & Society*, 22(7), 673–684. <https://doi.org/10.1080/09687590701659527>
- Imrie, R. (2004). Demystifying disability: A review of the International Classification of Functioning, Disability and Health. *Sociology of Health & Illness*, 26, 287–305. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.2004.00391.x>
- Linton, S. (2005). What is disability studies? *PMLA*, 120(2), 518–522. <https://www.jstor.org/stable/25486177>
- Malanii, N. (2018). Disability and invalidity: genealogy of the terms. *Southern Archive (philological sciences)*, 74, 140–143. <https://pa.journal.kspu.edu/index.php/pa/article/view/495/494> [in Ukrainian].
- Oliver, M. (2004). The social model in action: If I had a hummer. In C. Barnes & G. Mercer (Eds.), *Implementing the social model of disability* (pp. 18–31). The Disability Press.
- Olkin, R. (2002). Could you hold the door for me? Including disability in diversity. *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology*, 8(2), 130–137. <https://doi.org/10.1037/1099-9809.8.2.130>
- Pfeiffer, D. (2002). The philosophical foundations of disability studies. *Disability Studies Quarterly*, 22(2). <https://doi.org/10.18061/dsq.v22i2.341>
- Retief, M., & Letšosa, R. (2018). Models of disability: A brief overview. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*, 74. <https://doi.org/10.4102/hts.v74i1.4738>
- Shakespeare, T. (2010). The social model of disability. In L. J. Davis (Ed.), *The Disability Studies Reader* (pp. 266–273). Routledge.
- Sukovata, V. (2012). Teoriia “dyzabiliti” ta konstruktivna invalidnosti v masovii kulturi. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*, 1, 82–98. <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2012-1/7.pdf> [in Ukrainian].
- Twardowski, S. (2022). Cultural model of disability – origins, assumptions, advantages. *Kultura i Edukacja*, 136(2). <http://dx.doi.org/10.15804/kie.2022.02.03>
- Waldschmidt, A. (2017). Disability goes cultural: The cultural model of disability as an analytical tool. In *Culture – Theory – Disability* (pp. 19–28). <https://doi.org/10.1515/9783839425336-003>
- Waldschmidt, A. (2018). Disability–Culture–Society: Strengths and weaknesses of a cultural model of dis/ability. *Alter*, 12(2), 65–78. <https://doi.org/10.1016/j.alter.2018.04.003>
- WHO. (1980). *International Classification of Impairments, Disabilities, and Handicaps*.
- WHO. (2002). *Towards a Common Language for Functioning, Disability and Health*.

Yuliia Smolenska, Serhii Artykutsa

ONTOLOGICAL FOUNDATIONS OF DISABILITY: A CLASSIFICATION OF MODELS

Abstract

With each passing year of Russia's full-scale invasion of Ukraine, the number of people with injuries resulting in irreversible bodily changes continues to grow, affecting both military personnel and civilians. Their experiences are shaped not only by the trauma itself but also by external conditions such as societal attitudes toward disability, institutional frameworks, legislation, and media representation. People with bodily and mental differences from the majority may be subjected to the stigma of being "sick," which reinforces social, political, and economic discrimination. The relevance of this article lies in the need to study the issue of inclusion in the context of broader social challenges, above all, war and its consequences, while ensuring a full, stigma-free life for people with physical differences.

This article presents a classification of five disability models based on their ontological foundations: metaphysical, deficit, social construction, biopsychosocial, and cultural. Viewed through the lens of these models, both the representation of the phenomenon of disability and its associated normative conceptions, institutional practices, and social interactions are interpreted. The novelty of this approach lies in the systematic organization of existing disability models according to a clear criterion, evaluating their strengths and weaknesses, and incorporating models that move beyond the medical-social dichotomy.

The purpose of this article is to classify disability models on the basis of their ontologies and to identify related barriers and facilitators to the fulfilling lives of individuals with physical differences without prejudice or discrimination. This work holds practical value for scholars examining the individual experiences of people with disabilities or the external factors shaping those experiences, as well as for all those engaged in the implementation of public policy concerning people with disabilities.

Keywords: disability, models of disability, classification of disability models, ontology of disability.

Подано / Submitted: 11.08.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 30.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Смоленська Юлія — студентка 4 курсу бакалаврської програми «Соціологія»,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Smolenska Yuliia — final-year student of the bachelor's degree program "Sociology",
National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0001-5220-2945>

yu.smolenska@ukma.edu.ua

Артикуца Сергій — старший викладач кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Artykutsa Serhii — Senior Lecturer at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0004-2360-6627>

artykutsass@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2025.8.132-140

УДК 316.334.56-056.26:316.728-057.36(477)

Софія Лавренюк

<https://orcid.org/0000-0003-0650-945X>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЧЕРЕЗ РОСІЙСЬКЕ ПОВНОМАСШТАБНЕ ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ

На основі соціологічних підходів до вивчення повсякденності окреслено теоретичні засади її трансформації в умовах війни, коли бар'єри для людей з інвалідністю набувають критичного значення. Емпірична база дослідження — 43 інтерв'ю (2021–2025). Вибірка охоплює цивільних із вродженою та набутою інвалідністю, а також ветеранів/-ок. Виокремлено просторовий, економічний, інституційний та соціальний виміри трансформацій, а також специфіку досвіду ветеранів/-ок із різкою зміною функціонального стану й адаптацією до цивільного життя.

Ключові слова: людина з інвалідністю, ветерани, повсякденність, структурні нерівності, трансформації повсякденності, війна.

Повсякденність як соціологічна категорія відображає стійкі, повторювані й водночас мінливі практики, що формують життєвий досвід людини. Її структура змінюється під впливом інституційних, культурних і політичних трансформацій. Особливо відчутними ці зміни стають у кризові періоди, коли руйнується звичний порядок і виникають нові адаптивні практики. Війна радикально трансформує повсякденність, порушує сталі моделі життя, підсилює нерівність і створює нові виклики для виживання.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що трансформації повсякденності людей з інвалідністю під час війни мають багатовимірний і водночас критичний характер. Ідеться не лише про зміну повсякденних практик, а й про докорінну перебудову просторових, економічних, інституційних і соціальних вимірів життя, що безпосередньо впливають на виживання, автономію та соціальну інтеграцію. Те, що в мирний час було бар'єром доступу до інфраструктури чи ринку праці, у воєнних реаліях трансформується в чинник небезпеки: недоступність інфраструктури й транспорту, загроза фізичній безпеці, неможливість евакуації, обмеженість медичної допомоги та зростання соціальної ізоляції. Те,

що в мирний час сприймалося як перешкода, в умовах війни стає питанням виживання.

Додаткової ваги ця проблематика набуває через специфіку досвіду різних груп: для цивільних людей з інвалідністю трансформації є продовженням тривалого життя з бар'єрами, тоді як для ветеранів/-ок — раптовим розривом повсякденності й одночасною адаптацією до нових тілесних і соціальних умов. Отже, війна стає катализатором багаторівневих змін, які не можна пояснити лише кризою призму окремих труднощів чи браку доступності. Їх аналіз у комплексі дає змогу зрозуміти, як трансформується саме соціальний компонент повсякденності — від щоденних практик до ширших механізмів взаємодії з інституціями та спільнотами.

Особливу увагу зосереджено на структурних нерівностях, що посилюються або змінилися внаслідок війни. Під цим поняттям розуміємо системну нерівність у доступі людей з інвалідністю до базових ресурсів і послуг, необхідних для гідного життя. Структурна нерівність проявляється як сукупність інституційних (нестача сервісів, складність процедур), просторових (архітектурна недоступність, відсутність транспорту та укриттів), законодавчих (обмежений доступ до прав)

і соціальних бар'єрів (упередження, стигма), що разом відтворюють стан дискримінації та унеможливають рівну суспільну участь.

Наукова проблема полягає в тому, що наявні дослідження зосереджені на бар'єрах, які існували до початку повномасштабного вторгнення, і не відображають специфіки воєнного досвіду. Війна переводить ці бар'єри в іншу площину — від повсякденних труднощів до безпекових загроз. Накопичені знання не дають адекватного розуміння ані специфіки досвіду, ані реальних потреб людей з інвалідністю. Саме ця прогалина зумовлює необхідність емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення трансформацій у повсякденності людей з інвалідністю під час повномасштабної війни.

Структура повсякденності та її трансформації

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну загострило нерівність у доступі людей з інвалідністю до базових послуг, поглибивши їхню соціальну незахищеність і значно ускладнивши повсякденність. Руйнування критичної інфраструктури, обмежений доступ до медицини, соціальних послуг, евакуації та працевлаштування перетворили звичні бар'єри на загрози виживанню. Аналіз практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) підтверджує системні порушення прав цієї групи, зокрема дискримінацію, недоступність інфраструктури та недостатній рівень соціального захисту (Оржинська & Мартинова, 2024). Досвід евакуації виявив серйозні прогалини: недоступний транспорт, відсутність супроводу, недостатнє інформування та непридатне житло після вимушеного переміщення. Попри наявність нормативної бази, евакуаційні процеси були хаотичними і значною мірою залежали від волонтерів та неурядових організацій (Єленєва & Ждан, 2022).

Війна підсилила комплексну уразливість людей з інвалідністю, поєднавши соціальні, економічні, фізичні та психологічні виклики. Часто вони залишалися в небезпечних регіонах через брак транспорту та доступних інформаційних ресурсів, а також ізоляцію в інституціях (Zaremba-Kosovych et al., 2024). За даними Міжнародної організації з міграції, у 23 % домогосподарств внутрішньо переміщених осіб (ВПО) є члени з інвалідністю, що ускладнює доступ до житла, медичної допомоги та фінансової підтримки (МОМ, 2022). У таких родинах найчастіше спостерігається вичерпання заощаджень і відмова від ліків чи догляду через їхню вартість. Подібні висновки наводять і дослідження,

які наголошують на необхідності адаптації фінансової допомоги, впровадження ваучерів на медичні послуги та персональний догляд (CBM Global Disability Inclusion et al., 2022).

Звіт Національної Асамблеї людей з інвалідністю України показує, що під час воєнного стану лише 41,6 % респондентів отримали медичну допомогу, а значна частина мала труднощі з доступом до ліків, соціальних і адміністративних послуг. Лише 2,5 % користувалися укриттями, тоді як більшість залишалися вдома через недоступність чи відсутність укриттів (НАІУ, 2022). Вимкнення електроенергії також суттєво ускладнює життя, обмежуючи використання життєво необхідного обладнання, дистанційної роботи й навчання, а також підвищуючи витрати на альтернативні джерела живлення. Це підкреслює важливість програм енергетичної підтримки та доступу до генераторів (ГС «Ліга сильних», Info Sapiens International, 2025). Додатково вказують на низький рівень доступності житла для ВПО з інвалідністю та зростання випадків насильства щодо жінок і дівчат з інвалідністю (НАІУ, 2024).

Окрему проблему становить просторове середовище, яке залишається критично недоступним: високі бордюри, непридатні пандуси, сходи в укриттях. Це призводить до того, що під час повітряних тривог люди з порушеннями опорно-рухового апарату часто залишаються у квартирах без можливості евакуації (ГС «Ліга сильних», 2023). Оцінювання інклюзивного реагування на надзвичайні ситуації підтверджує наявність системних бар'єрів: архітектурних, інформаційних, гендерних і бюрократичних, що особливо впливають на внутрішньо переміщених жінок з інвалідністю (Федорович та ін., 2023).

Статистика свідчить про масштаб проблеми: на кінець 2024 р. в Україні зареєстровано близько 3 млн осіб з інвалідністю, а серед 5 млн ВПО понад 110 тис. є людьми з інвалідністю (Золнович, 2024; Національна соціальна сервісна служба України, 2025). У наукових працях виокремлюють чотири ключові виклики: фізичні травми, психологічні наслідки, руйнування медичних закладів і бар'єри соціальної інтеграції (Федоров, 2024). У ширшій перспективі серед пріоритетів відновлення називають соціальну згуртованість, рівні можливості, інтеграцію вразливих груп на ринок праці та відновлення інфраструктури (Степаненко, 2024).

Формування безбар'єрного середовища потребує комплексного підходу, що охоплює фізичну, економічну, інформаційну, освітню, соціальну, психологічну та наукову складові

(Наливайко & Марценюк, 2023). Отже, інвалідність у воєнних умовах постає не лише як індивідуальний стан, а і як показник глибоко вкоріненої соціальної нерівності, яку війна значно поглиблює та актуалізує в повсякденності.

Своєю чергою, поняття «повсякденність» є динамічним і змінюється разом із суспільством, його інституціями, законодавством та культурою. Воно формується через усталені практики, проте ніколи не є статичним. У стабільні періоди зміни відбуваються поступово, а в кризових умовах — різко та помітно. Війна руйнує звичний ритм життя, породжує нові виклики й змушує людей адаптуватися. Повсякденність водночас характеризується стійкістю і здатністю до змін, що дає змогу простежити, як усталені практики набувають нових сенсів. Фернан Бродель (Braudel, 1981) розглядає повсякденність як багаторівневу структуру, перший рівень якої становить матеріальне життя, що визначається базовими умовами існування: харчуванням, житлом, одягом, транспортом та енергетикою. Саме цей рівень є найстійкішим, адже його зміни відбуваються надзвичайно повільно, нерідко залишаючись майже незмінними впродовж століть (Braudel, 1981, p. 31).

Війна трансформує повсякденні практики та спосіб життя українців, змінюючи моделі поведінки, цінності й соціальну взаємодію (Школяр, 2023). Екстремальні явища: обстріли, вимушена міграція, втрата житла — поступово інтегруються в повсякденність. Аналіз повсякденності через поняття «спосіб життя», «стиль життя» та «повсякденні практики» дає змогу простежити ці зміни соціальної поведінки в умовах нестабільності (Школяр, 2023). Трансформація повсякденності під впливом соціальних змін призводить до втрати стабільності. Руйнування усталених практик відкриває простір для адаптації та рефлексії. Глобалізація сприяє «універсалізації повсякденності», коли незвичні явища стають буденними (Скляренко, 2014). Війна особливо різко змінює щоденність: окупація руйнує соціальні зв'язки, породжує тактики виживання (обмеження пересування, зміна каналів комунікації, приховування телефонів), наповнює життя страхом та ізоляцією (Зубченко, 2023, с. 86). Перебування у стані війни змінює уявлення про стабільність і безпеку, а також створює нові стратегії поведінки (Зубченко, 2023, с. 93). В умовах війни те, що до її початку не було чимось повсякденним у конкретному просторі й часі, розглядається як протиставлення повсякденного та неповсякденного. Як зазначає Олена Бочуля (2012), повсякденність є основою соціальної реальності, але вона співіснує з винятковими подіями, що виходять за її межі. Саме через такі форми

суспільство оновлюється, трансформується та розширює власні горизонти (Бочуля, 2012, с. 126).

О. Боярський (2022) визначає ключові характеристики повсякденності: екзистенційність (постійний стан людини), стереотипність (повторюваність практик), нерациональність (автоматичні дії), опосередкованість (через соціальні структури) та типологічність (рольова взаємодія). Він підкреслює, що повсякденні практики забезпечують адаптацію людини до суспільних норм та інституцій, підтримуючи соціальну стабільність (Боярський, 2022, с. 19–20). Ба більше, дослідники звертають увагу на політичні впливи та їхні формування через соціальні зміни. Льюк Єйтс (Yates, 2022) аналізує повсякденне життя як чинник соціальних змін, досліджуючи його зв'язок зі споживанням, політикою та владою. На його думку, повсякденність не лише відображає соціальні процеси, а й впливає на трансформацію суспільства. Автор розглядає повсякденне споживання як механізм екологічних і економічних змін та повсякденну політику як спосіб громадянської участі та опору (Yates, 2022, pp. 146, 157). Подібні зміни спостерігалися й під час пандемії COVID-19: через соціальну дистанцію виникли нові практики комунікації, роботи, освіти та дозвілля, проте водночас переважання ролей і поширення дезінформації (Fuchs, 2020). Пандемія призвела до перерозподілу ресурсів і загострила соціальну нерівність. Зокрема, конкуренція за доступ до медичних послуг, вакцин та економічної допомоги стала каталізатором нових форм дискримінації. Зміни в соціальній структурі призвели до руйнування старих спільнот і до нового поділу між соціальними групами (Кочубейник, 2021, с. 62).

Методологія та дизайн емпіричного дослідження

Це дослідження є продовженням попередніх наукових розвідок авторки, що базуються на аналізі емпіричних даних, зібраних як до початку повномасштабного вторгнення (Lavreniuk & Odusanvo, 2024), так і під час його активної фази (Лавренюк & Одусанво, 2024; Лавренюк, 2025). Попередні результати були зосереджені на фіксації бар'єрів у повсякденності людей з інвалідністю до початку та під час повномасштабного російського вторгнення в Україну. У попередніх публікаціях наведено цитати респондентів/-ок як ілюстрації до аналізу, нині ж увагу зосереджено на узагальненні та порівняльній інтерпретації без відтворення прямих висловлювань. Аналіз охоплює досвід не лише цивільних осіб з інвалідністю, які набули інвалідність до війни, а й

ветеранів і ветеранок, чия повсякденність має специфічні риси.

Мета дослідження — виявити трансформації повсякденності людей з інвалідністю через повномасштабне російське вторгнення. Для досягнення мети поставлено такі завдання:

– з'ясувати, які бар'єри в повсякденності людей з інвалідністю трансформувалися під час війни;

– виявити специфіку змін у просторовому, економічному, інституційному та соціальному вимірах повсякденності людей з інвалідністю під час війни;

– проаналізувати вплив війни на автономію людей з інвалідністю.

Вибірка дослідження. Для дослідження використано якісницький підхід, що складався з чотирьох хвиль напівструктурованих інтерв'ю, проведених у 2021–2025 рр. Загалом було опитано 43 осіб, серед яких — цивільні особи з інвалідністю з вродженою або набутою інвалідністю до війни та ветерани/-ки, які набули інвалідності внаслідок бойових дій. Інтерв'ю містили відкриті запитання й давали змогу учасникам/-цям самостійно структурувати свої розповіді, що відповідає логіці інтерпретативного феноменологічного аналізу. Інтерв'ю проводили як онлайн, так і офлайн залежно від можливостей респондентів/-ок, із дотриманням етичних принципів (гарантування анонімності, добровільної участі та права відмовитися від відповідей). Аудіозапис усіх інтерв'ю транскрибовано дослівно та проаналізовано вручну з використанням кодувальних технік.

Репрезентативність і насиченість даних. У дослідженні враховано всі чотири хвили збору даних, що дало змогу критично проаналізувати трансформації в повсякденності людей з інвалідністю до та після початку повномасштабної війни. Вибірка є різномірною за віком, гендером, регіонами проживання, типами інвалідності та іншими соціально-демографічними характеристиками, як-от статус ВПО, освіта, наявність роботи. Попри обмежену кількість учасників / учасниць напівструктурованих інтерв'ю, була досягнута тематична насиченість.

Війна як чинник перебудови повсякденного життя людей з інвалідністю в Україні

Від початку повномасштабного вторгнення повсякденність людей з інвалідністю набула нових форм, безпосередньо пов'язаних із воєнним контекстом: переміщення, втрата соціальних зв'язків, загроза життю, нестабільність

інституційної підтримки. У цьому середовищі люди з інвалідністю змушені виробляти різноманітні стратегії пристосування — від пошуку альтернативних шляхів доступу до ресурсів і допомоги до перебудови щоденних практик виживання та взаємодії з оточенням. Окремо вирізняється досвід ветеранів і ветеранок з інвалідністю, де структурні бар'єри поєднуються з процесами тілесної та соціальної реінтеграції.

Архітектурна та транспортна недоступність (просторовий вимір). До повномасштабної війни просторові бар'єри для людей з інвалідністю проявлялися як обмеження доступу до будівель, транспорту та міського простору, що знижувало участь у праці, освіті, отриманні послуг та публічному житті.

Після повномасштабного вторгнення вони набули нового виміру — стали питанням фізичної безпеки. Недоступні укриття, евакуаційні маршрути, пункти незламності чи зупинки транспорту посилювали ризики під час тривоги та відмикань електроенергії. Часто укриття були непридатними (сходи, вузькі проходи, відсутність базових умов), що змушувало людей залежати від допомоги родини та переїжджати до близьких, втрачаючи автономію й відчуваючи емоційний тиск.

Транспортні бар'єри теж загострилися: перебої в роботі громадського транспорту, відсутність інклюзивного таксі поза великими містами, обмежена безпека пересування між регіонами. Навіть спеціальні сервіси (таксі, купе Укрзалізниці) не гарантують комплексної мобільності, оскільки не охоплюють доступність на місці прибуття, а також доступні лише на деякі маршрути.

Вимушене переміщення додало нові виклики: неадаптоване житло, незнайомі маршрути, відсутність зрозумілої навігації та ресурсів, що ускладнювало адаптацію й підірвало фізичний та психологічний добробут. Отже, трансформація просторових бар'єрів під час війни проявилася у трьох основних площинах:

– зміна функцій простору від умовної недоступності до потенційної небезпеки;

– ускладнення мобільності через обмеження доступу до транспорту, необхідність сторонньої допомоги, страх залишити безпечне місце або загальна неможливість його покинути, спричинена бар'єрами;

– втрата звичної орієнтації в просторі як результат переїздів та руйнування інфраструктури, неадаптованої навігації та інформації для людей з різними нозологіями інвалідності.

Ці зміни вплинули на повсякденну здатність людини контролювати пересування, планувати

дії, у деяких випадках самостійно отримувати послуги, а отже, на базову суб'єктність та відчуття автономії в повсякденності.

Ускладнений доступ до продуктивної зайнятості (економічний вимір). Поняття продуктивної зайнятості в цьому дослідженні охоплює не лише формальну роботу, а й освітню діяльність, волонтерство, активізм, хобі та інші форми. До початку повномасштабної війни респонденти/-ки акцентували передусім на формальній зайнятості та освіті. Основними бар'єрами в цій сфері були фізична недоступність робочих місць, відсутність розумного пристосування в офісах, формальне виконання квот без реального включення, дискримінаційні практики, а також обмежений доступ до адаптованих освітніх програм.

З початком війни характер цих бар'єрів змінився. Респонденти/-ки фіксують трансформації в таких напрямках:

- втратили роботу або тривалий час не могли знайти нову, оскільки частина підприємств припинила діяльність, а кількість вакансій у доступному радіусі (зазвичай у разі переїзду) значно зменшилась;

- потреба в нових навичках, зокрема для дистанційної зайнятості;

- погіршення стану здоров'я та тривалий стрес часто стають вирішальними в припиненні регулярної оплачуваної праці або продовженні чи початку навчання.

Водночас спостерігаються і позитивні трансформації: залучення до волонтерських ініціатив, хобі, громадських та творчих проєктів. Такі практики виконують компенсаторну функцію — відновлюють відчуття залученості, корисності й соціальної взаємодії, коли формальні канали зайнятості недоступні або обмежені.

Отже, продуктивна зайнятість у повсякденності людей з інвалідністю трансформувалася від спроб утриматися в системі формальної праці чи освіти до ширшого розуміння діяльності як ресурсу психологічної стійкості та соціального включення.

Соціальна незахищеність у доступі до медичних та кризових послуг (інституційний вимір). Ще до війни отримання медичних послуг для людей з інвалідністю було виснажливим через бюрократизм, низьку якість медичного супроводу та неналежне ставлення з боку медичного персоналу. Особливо складним був процес підтвердження діагнозів і проходження медико-соціальної експертної комісії (МСЕК): від людей із невидимими чи хронічними порушеннями вимагали постійних доказів незмінності стану,

а в окремих випадках статус інвалідності навіть скасовували після працевлаштування чи завершення навчання. Це обмежувало доступ до соціальних гарантій і посилювало відчуття незахищеності.

У період повномасштабної війни доступ до медичних і кризових послуг зазнав трансформації: старі бар'єри збереглися, але загострилися через невизначеність, загрозу життю та обмежене функціонування системи охорони здоров'я. Найгострішою проблемою став дефіцит ліків: респонденти/-ки змушені були шукати їх через знайомих, соціальні мережі чи за кордоном, що посилювало тривожність, особливо якщо це препарати без українських аналогів.

Процедури підтвердження або продовження статусу інвалідності не були адаптовані до умов війни. Люди з невидимими порушеннями стикалися з недовірою медпрацівників/-ць і відмовами в продовженні статусу, що позбавляло доступу до матеріальної допомоги, програм підтримки та правового захисту (зокрема від мобілізації).

Крім того, часто не було інституційної допомоги в ситуаціях гострої потреби: частина респондентів/-ок не отримувала жодної підтримки від держави чи гуманітарних структур, а надана допомога не відповідала реальним потребам.

Отже, досвід взаємодії з медичними та кризовими послугами трансформувався у трьох площинах: неадаптованість процедур, нові ризики безпеки у разі звернення та залежність від випадкових чи неформальних джерел підтримки.

Соціальна взаємодія (соціальний вимір). До повномасштабної війни соціальні зв'язки людей з інвалідністю були суттєво обмежені поєднанням просторових бар'єрів, недоступної інфраструктури та суспільних упереджень. Респонденти/-ки згадували досвід прямого неприйняття, надмірної жалісливості або ігнорування в публічному просторі. Це сприяло ізоляції та в деяких випадках самовиключенню після попередніх негативних взаємодій.

З початком війни характер соціальної взаємодії змінився: втрачено сталі кола спілкування через переміщення й мобілізацію близьких; переїзд до родичів змінював динаміку соціального життя й обмежував самостійність; посилилася ізоляція через недоступність укриттів і безпекові ризики.

Водночас з'явилися нові форми взаємодії, зокрема участь у діяльності громадських організацій, волонтерство, активізм, залучення до творчих практик і хобі, які мали підтримувальну функцію. Для багатьох це стало першою

можливістю соціального включення, що відновлювало відчуття значущості та належності.

Отже, соціальна взаємодія трансформувалася з відносно стабільної, але обмеженої, до фрагментованої й ситуативної: із втратою сталих зв'язків, посиленням ізоляції та появою нових способів підтримки через неформальні практики. Хоча нові практики не компенсують втрату соціального капіталу, вони можуть свідчити про адаптивність і потребу в соціальному контакті навіть за умов кризи.

Трансформація повсякденності у ветеранів/-ок після повернення до цивільного життя. Структурно бар'єри (просторові, інституційні, соціальні та законодавчі) є подібними для людей з різними типами інвалідності, але мають дещо різне наповнення, тому важливо також враховувати період набуття інвалідності. Для ветеранів/-ок інвалідність здебільшого пов'язана з раптовим бойовим пораненням. Це означає різкий розрив із попередньою повсякденністю, переосмислення тілесності, автономії та соціальних ролей. Основною ідентичністю для багатьох залишається статус ветерана/-ки, тоді як інвалідність часто відсувається на другий план.

Під час взаємодії з інституціями ветерани/-ки стикаються з бюрократією та слабкою міжвідомчою координацією, браком доступу до спеціалізованої медицини, психічної реабілітації, просторової адаптації та інформації. Це свідчить про неготовність держави до підтримки після повернення зі служби, хоча поступово відбуваються позитивні зрушення.

У соціальному вимірі ветерани/-ки частіше, ніж цивільні з інвалідністю, вказують на розрив зі звичним середовищем, дистанціювання з боку суспільства, труднощі в побуті й роботі, а також стигматизацію, пов'язану зі стереотипами щодо військовослужбовців/-иць.

На відміну від цивільних осіб, чия інвалідність інтегрована в довший життєвий досвід, для ветеранів/-ок вона є новим і травматичним явищем. Більшість перебувають на етапі реабілітації, тож їхня повсякденність формується як процес адаптації та відновлення контролю над тілом.

Висновки

Повсякденність людей з інвалідністю в умовах повномасштабної війни зазнала глибокої трансформації. Війна не лише актуалізувала вже наявні бар'єри, а й вивела їх у площину фізичної небезпеки, втрати автономії, залежності від оточення та часто обмеженого доступу до базових ресурсів.

У просторовому вимірі бар'єри з рівня мобільності перетворилися на чинники прямої небезпеки: недоступність укриттів, транспорту й евакуаційних маршрутів ставить під загрозу життя та суттєво обмежує автономію. В економічному вимірі руйнація ринку праці та демотивація до освітніх можливостей спричинили зсув до волонтерства, активізму й нематеріальних практик, які підтримують соціальну включеність і психологічну стійкість, але не замінюють стабільного доходу.

В інституційному вимірі взаємодія з медичною та кризовою системою залишилася непередбачуваною: дефіцит ліків, ускладнені бюрократичні процедури, відсутність адаптацій у роботі медико-соціальної експертної комісії (МСЕК) (нині — експертні команди з оцінювання повсякденного функціонування особи (ЕКОПФО)) і низький рівень координації державних і гуманітарних структур підсилюють відчуття незахищеності, особливо в людей з невидимими порушеннями. У соціальному вимірі війна спричинила розпад усталених зв'язків та ізоляцію, але водночас активізувала нові горизонтальні практики взаємопідтримки, ситуативні спільноти й ініціативи, що частково компенсують інституційну нестачу.

Важливого значення набуває досвід повсякденності ветеранів/-ок з інвалідністю, що формується в умовах переходу з військового до цивільного середовища, а також переживання травми, що супроводжується переосмисленням власної ролі, тілесності та взаємодії з навколишнім середовищем. Тому подальше вивчення повсякденностей під час війни потребує розмежування різних груп, більш чітко окреслених характеристик у межах групи, а також лонгitudних досліджень, які б дали змогу простежити динаміку трансформацій.

Список використаної літератури

- Бочуля, О. (2012). Повсякденність: загальний аналіз природи і структури. *Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки*, 15, 120–128. http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/15_2012/17.pdf
- Боярський, О. О. (2022). До питання про стан повсякденності та його вплив на формування людини в умовах місцевого самоврядування. *Правова держава*, 46, 18–32. <http://pd.onu.edu.ua/article/view/257804/256422>
- ГС «Ліга сильних». (2023). *Аналітичний опис відповідей учасників-респондентів щодо їх взаємодії із МСЕК*. <https://ls.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/kopiya-rekomendacziyi-kopiya-1.pdf>
- ГС «Ліга сильних», Info Sapiens International. (2025). *Звіт про потреби осіб з інвалідністю у засобах для існування та доступі до ринку праці під час війни в Україні*. <https://ls.org.ua/potreby-lyudej-z-invalidnistyu-u-zasobah-doisnuvannya-ta-dostupu-do-rynku-praczi-v-umovah-vijny-v-ukrayini/>
- Сленева, І., & Ждан, П. (2022). *Швидка оцінка досвіду евакуації людей з інвалідністю в Україні внаслідок воєнних дій: Звіт*

- з дослідження. ПРООН в Україні. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgk326/files/2023-03/ReportEvacuation.pdf>
- Золнович, О. (2024, 15 січня). Від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україні кількість людей з інвалідністю зросла на 300 тисяч. *Суспільне*. <https://suspinne.media/889817-vid-pocatku-povnomasstabnogo-vtorgnenna-rf-v-ukraini-kilkist-ludej-z-invalidnistu-zrosla-na-300-tisac-zolnovic>
- Зубченко, О. С. (2023). Образи повсякденності в окупації (на прикладі південної України). *Український соціум*, 4(87), 85–96. <https://doi.org/10.15407/socium2023.04.085>
- Кочубейник, О. М. (2021). Атомізація суспільства, нові форми дискримінації та довіра в умовах пандемії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 47(50), 60–66. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/727938/1/212-Article%20Text-446-1-10-20210730.pdf>
- Лавренко, С. Р., & Одусанво, В. Т. (2024). Бар'єри у повсякденності українців з інвалідністю у період повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Український соціум*, 1–2, 118–134. <https://doi.org/10.15407/socium2024.01-02.118>
- Лавренко, С. Р. (2025). Повсякденності ветеранів/-ок з інвалідністю при поверненні до цивільного життя: соціально-екологічний підхід. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 28(1), 192–204. <https://doi.org/10.15421/172524>
- Міжнародна організація з міграції (МОМ). (2022). *Звіт про внутрішнє переміщення в Україні, раунд 9, вересень 2022 року*. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R9_IDP_FINAL_UKR%20version.pdf
- Наливайко, Л. Р., & Марценюк, Л. В. (2023). «Безбар'єрна Україна»: проблеми та перспективи. *Нове українське право*, 4, 82–93. <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/516/467>
- Національна Асамблея людей з інвалідністю України. (2022). *Аналітичний звіт за результатами опитування щодо доступу людей з інвалідністю до різних видів допомоги, послуг за їхнім постійним місцем проживання під час воєнного стану*. https://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/NAIU_AnalyticalReport2UA_v03.pdf
- Національна Асамблея людей з інвалідністю України. (2024). *Порадник щодо забезпечення прав осіб з інвалідністю в умовах гуманітарного реагування та відновлення в контексті статті 11 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю*. https://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2025/02/naiu_who-humanitarianrightsarticle11ua_v03.pdf
- Національна соціальна сервісна служба України. (2025). *Статистичні дані щодо внутрішнього переміщених осіб*. <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo>
- Оржинська, Е. І., & Мартинова, Д. О. (2024). Стан забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю в Україні: виклики сьогодення (з урахуванням рішень ЄСПЛ). *Право і суспільство*, 3, 38–45. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.3.7>
- Скляренко, К. О. (2014). Руйнування повсякденності як актуальна практика в умовах нової сучасності. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 20, 47–51. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mtpsa_2014_20_10
- Степаненко, В. І. (2024). Інклюзивний розвиток громад в Україні під час війни та перспективи повоєнного відновлення: соціальний аспект. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*, 1, 56–62. <https://doi.org/10.12958/1817-3764-2024-1-56-62>
- Федоров, Ю. (2024). Посилення викликів для захисту осіб з інвалідністю в умовах війни. *Академічні візії*, 31. <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1091/994>
- Федорович, І., Щерба, Д.-М., & Демкович, І. (2023). *Оцінка інклюзивного реагування на надзвичайні ситуації: Дослідження доступності місць тимчасового проживання для внутрішньо переміщених жінок з інвалідністю*. Fight For Right. <https://ffr.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/Otsinka-inklyuzivnogo-reaguvannya-na-nadzvyhajni-sytuatsiyi.pdf>
- Школяр, М. В. (2023). Повсякденні практики та стиль життя українців на тлі війни. *Габітус*, 46, 47–53. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.6>
- Braudel, F. (1981). *Civilization and capitalism, 15th-18th century. Vol. 1. The structures of everyday life*. Harper & Row. <https://archive.org/details/BraudelFernandCivilizationAndCapitalism/Braudel%2C%20Fernand%20-%20Civilization%20and%20Capitalism%2C%20Vol.%201/>
- CBM Global Disability Inclusion, National Assembly of People with Disabilities of Ukraine, & European Disability Forum. (2022). *Disability-Inclusive Cash Feasibility Assessment: Ukraine*. <https://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/Disability-Inclusive-Cash-Feasibility-Assessment-Ukraine-June-2022-1.docx>
- Fuchs, C. (2020). Everyday life and everyday communication in coronavirus capitalism. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 18(1), 375–399. <https://doi.org/10.31269/triplec.v18i1.1167>
- Lavreniuk, S., & Odusanvo, V. (2024). Obstacles in the employment of people with disabilities: The perspective of employees and employers in Ukraine. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 4, 204–221. <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2024-4-20>
- Yates, L. (2022). How everyday life matters: everyday politics, everyday consumption and social change. *Consumption and Society*, 1(1), 144–169. <https://doi.org/10.1332/MBPU6295>
- Zaremba-Kosovych, H., Verbilovich, V., Phillips, S. D., & Hemment, J. (2024). Disability studies in war and care: How to do work otherwise? *Feminist Anthropology*, 5, 182–204. <https://doi.org/10.1002/fea.2.12138>

References

- Bochulia, O. (2012). Daily occurrence: general analysis of nature and structure. *Visnyk of the Lviv University. Series Philosophical Science*, 15, 120–128. http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/15_2012/17.pdf [in Ukrainian].
- Boyarsky, O. (2022). On the question of the state of everydayness and its influence on human formation in the conditions of local self-government. *Rule of Law*, 46, 18–32. <http://pd.onu.edu.ua/article/view/257804/256422> [in Ukrainian].
- Braudel, F. (1981). *Civilization and capitalism, 15th-18th century. Vol. 1. The structures of everyday life*. Harper & Row. <https://archive.org/details/BraudelFernandCivilizationAndCapitalism/Braudel%2C%20Fernand%20-%20Civilization%20and%20Capitalism%2C%20Vol.%201/>
- CBM Global Disability Inclusion, National Assembly of People with Disabilities of Ukraine, & European Disability Forum. (2022). *Disability-Inclusive Cash Feasibility Assessment: Ukraine*. <https://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/Disability-Inclusive-Cash-Feasibility-Assessment-Ukraine-June-2022-1.docx>
- Fedorov, Yu. (2024). Increasing challenges for the protection of persons with disabilities in wartime. *Academic Visions*, 31. <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1091/994> [in Ukrainian].
- Fedorovych, I., Shcherba, D.-M., & Demkovych, I. (2023). *Otsinka inklyuzivnogo reahuvannya na nadzvyhajni situatsii: Dosli-dzhennia dostupnosti mistis tymchasovoho prozhyvannya dlia vnutrishno peremishchenykh zhynok z invalidnistiu*. Fight For Right. <https://ffr.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/Otsinka-inklyuzivnogo-reaguvannya-na-nadzvyhajni-sytuatsiyi.pdf> [in Ukrainian].
- Fuchs, C. (2020). Everyday life and everyday communication in coronavirus capitalism. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 18(1), 375–399. <https://doi.org/10.31269/triplec.v18i1.1167>
- HS “Liha sylnykh”. (2023). *Analitychnyi opys vidpovidei uchashnykiv-respondentiv shchodo yikh vzaemodii iz MSEK*. <https://ls.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/kopiya-rekomendaciyi-kopiya-1.pdf> [in Ukrainian].

- HS “Liha sylynykh”, Info Sapiens International. (2025). *Zvit pro potreby osob z invalidnistiu u zasobakh dlia isnuvannia ta dostupu do rynku pratsi pid chas viiny v Ukraini*. <https://ls.org.ua/potreby-lyudej-z-invalidnistiu-u-zasobah-do-isnuvannia-ta-dostupu-dorynku-praczi-v-umovah-vijny-v-ukrayini/> [in Ukrainian].
- International Organization for Migration (IMO). (2022). *Zvit pro vnutrishnie peremishchennia v Ukraini, raund 9, veresen 2022 roku*. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd1461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R9_IDP_FINAL_UKR%20version.pdf [in Ukrainian].
- Kochubeynyk, O. (2021). Atomization of society, new discriminations and trust under pandemic situation. *Scientific Studies on Social and Political Psychology*, 47(50), 60–66. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/727938/1/212-Article%20Text-446-1-10-20210730.pdf> [in Ukrainian].
- Lavreniuk, S. (2025). The Everyday Lives of Veterans with Disabilities Returning to Civilian Life: a Socio-Ecological Approach. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 28(1), 192–204. <https://doi.org/10.15421/172524> [in Ukrainian].
- Lavreniuk, S., & Odusanvo, V. (2024). Barriers in everyday life of Ukrainians with disabilities during the full-scale Russian invasion of Ukraine. *Ukrainian Society*, 1–2, 118–134. <https://doi.org/10.15407/socium2024.01-02.118> [in Ukrainian].
- Lavreniuk, S., & Odusanvo, V. (2024). Obstacles in the employment of people with disabilities: The perspective of employees and employers in Ukraine. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 4, 204–221. <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2024-4-20>
- Nalyvaiko, L., & Martseniuk, L. (2023). “Barrier-free Ukraine”: problems and prospects. *New Ukrainian Law*, 4, 82–93. <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.11> [in Ukrainian].
- National Assembly of People with Disabilities of Ukraine. (2022). *Analitichnyi zvit za rezultatamy opytuvannia shchodo dostupu liudei z invalidnistiu do riznykh vydiv dopomohy, posluh za yikhnim postinym mistem prozhyvannia pid chas voiennoho stanu*. https://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/NAIU_AnalyticalReport2UA_v03.pdf [in Ukrainian].
- National Assembly of People with Disabilities of Ukraine. (2024). *Poradnyk shchodo zabezpechennia prav osob z invalidnistiu v umovakh humanitarnoho reahuvannia ta vidnovlennia v konteksti statii 11 Konventsii OON pro prava osob z invalidnistiu*. https://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2025/02/naiu_who-humanitarianrightsarticle11ua_v03.pdf [in Ukrainian].
- National Social Service of Ukraine. (2025). *Statystychni dati shchodo vnutrishno peremishchenykh osob*. <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo> [in Ukrainian].
- Orzhynska, E., & Martynova, D. (2024). Status of providing the rights and freedoms of persons with disabilities in Ukraine: today’s challenges (taking into account decisions of the ECTHR). *Law and Society*, 3, 38–45. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.3.7> [in Ukrainian].
- Shkoliar, M. (2023). Everyday practices and lifestyle of Ukrainians against war background. *Habitus*, 46, 47–53. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.6> [in Ukrainian].
- Skliarenko, K. (2014). Ruinuvannia povsiakdennosti yak aktualna praktyka v umovakh novoi suchasnosti. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva*, 20, 47–51. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mtspa_2014_20_10 [in Ukrainian].
- Stepanenko, V. (2024). Inclusive Community Development in Ukraine During the War and Prospects for Post-war Recovery: Social Aspect. *Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka*, 1, 56–62. <https://doi.org/10.12958/1817-3764-2024-1-56-62> [in Ukrainian].
- Yates, L. (2022). How everyday life matters: everyday politics, everyday consumption and social change. *Consumption and Society*, 1(1), 144–169. <https://doi.org/10.1332/MBPU6295>
- Yelienieva, I., & Zhdan, P. (2022). *Shvydka otsinka dosvidu evakuatsii liudei z invalidnistiu v Ukraini vnaslidok voiennykh dii: Zvit z doslidzhennia. PROON v Ukraini*. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgk326/files/2023-03/ReportEvacuation.pdf> [in Ukrainian].
- Zarembo-Kosovych, H., Verbilovich, V., Phillips, S. D., & Hemment, J. (2024). Disability studies in war and care: How to do work otherwise? *Feminist Anthropology*, 5, 182–204. <https://doi.org/10.1002/fea2.12138>
- Zolnovych, O. (2024, January 15). Vid pochatku povnomashtabnoho vtorhennia RF v Ukraini kilkist liudei z invalidnistiu zrosla na 300 tysiach. *Suspilne*. <https://suspilne.media/889817-vid-pochatku-povnomashtabnogo-vtorhennia-rf-v-ukraini-kilkist-liudej-z-invalidnistiu-zrosla-na-300-tisac-zolnovic> [in Ukrainian].
- Zubchenko, O. (2023). Images of everyday life under the occupation (on the example of Southern Ukraine). *Ukrainian Society*, 4(87), 85–96. <https://doi.org/10.15407/socium2023.04.085> [in Ukrainian].

Sofia Lavreniuk

TRANSFORMATION OF THE EVERYDAY LIFE OF PEOPLE WITH DISABILITIES BECAUSE OF THE RUSSIAN FULL-SCALE INVASION OF UKRAINE

Abstract

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the transformation of the everyday life of people with disabilities under the conditions of the Russian full-scale invasion of Ukraine. The relevance of the study stems from the fact that war radically changes habitual structures of daily practices, turning pre-existing barriers into direct threats to survival, safety, and autonomy. In this context, the experiences of people with disabilities represent a particularly vulnerable segment, as their everyday life is shaped by the intersection of multiple structural inequalities. The research is grounded in four stages of semi-structured interviews conducted between 2021 and 2025 with 43 respondents from different regions of Ukraine. The sample included civilians with congenital and acquired disabilities, as well as veterans who acquired a disability as a direct consequence of combat. This methodological design allowed for capturing both the longitudinal dynamics of transformations and the specificities of diverse subgroups within the disability community.

The analysis revealed multidimensional changes in everyday practices, structured around spatial, economic, institutional, and social dimensions. Within the spatial dimension, mobility and accessibility barriers, traditionally considered an inconvenience in peacetime, have transformed into matters of physical survival. Respondents reported difficulties in reaching bomb shelters, evacuating from combat zones, or accessing safe housing due to architectural barriers, lack of adapted transport, and the absence of inclusive evacuation protocols. These challenges highlight the inadequacy of existing infrastructure and the critical role of accessibility in situations of crisis.

In the economic dimension, the destruction of the labor market and disruption of educational opportunities resulted in a shift from formal employment to informal activities, volunteering, and community-based engagement. While such practices sustain social inclusion and provide psychological resilience, they cannot replace the stability of paid work, creating further economic precarity among people with disabilities.

The institutional dimension revealed significant limitations in access to medical, rehabilitation, and crisis services. Shortages of resources, bureaucratic rigidity, and lack of inclusive procedures intensified uncertainty and deepened the sense of vulnerability. For many respondents, interactions with medical institutions and social services became unpredictable, often dependent on volunteers and non-governmental initiatives rather than on state mechanisms.

The social dimension demonstrated a dual tendency. On the one hand, people with disabilities experienced the erosion of established social ties, increased isolation, and feelings of invisibility in the public sphere. On the other hand, the war fostered the emergence of new horizontal practices, including mutual support, situational communities, and adaptive strategies developed within disability networks. These practices partly compensated for institutional shortcomings and strengthened resilience at the grassroots level.

A distinct specificity was observed in the experience of veterans with disabilities, who faced a sudden disruption of their everyday life due to combat-related injuries. Their trajectory of adaptation combined physical rehabilitation with the challenges of reintegration into civilian society, negotiating strained interactions with state institutions, and rethinking their bodily perception and social roles.

Therefore, further study of everyday life during the Russian full-scale invasion of Ukraine requires differentiating between various groups, more clearly defining the characteristics within these groups, as well as conducting longitudinal research that would allow tracing the dynamics of these transformations.

Keywords: people with disabilities, veterans, everyday life, structural inequalities, transformations of everyday life, war.

Подано / Submitted: 20.08.2025

Схвалено до публікації / Accepted: 17.09.2025

Оприлюднено / Published: 11.12.2025

Лавренюк Софія — докторка філософії з соціології,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Lavreniuk Sofia — PhD in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0000-0003-0650-945X>

sofia.lavreniuk@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Артикуца Сергій — старший викладач кафедри соціології Національного університету «Києво-Могиллянська академія»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-2360-6627>

artykutsass@ukma.edu.ua

Бігдан Олександр — бакалавр соціології, Національний університет «Києво-Могиллянська академія»; магістр соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-4055-0766>

oleksandr.bihdan@ukma.edu.ua

Бойко Діана — студентка 4 курсу бакалаврської програми «Соціологія», Національний університет «Києво-Могиллянська академія»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-5762-9607>

d.boiko@ukma.edu.ua

Бондар Вікторія — кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могиллянська академія»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-2561-609X>

viktoria.bondar@ukma.edu.ua

Дьяченко Іван — бакалавр соціології, Національний університет «Києво-Могиллянська академія»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-0431-6092>

ivan.diachenko@ukma.edu.ua

Закотюк Артем — аспірант кафедри соціології Національного університету «Києво-Могиллянська академія»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-1642-7940>

artem.zakotiuk@ukma.edu.ua

Заремба Катерина — студентка 4 курсу бакалаврської програми «Соціологія», Національний університет «Києво-Могиллянська академія»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-1585-4084>

k.zaremba@ukma.edu.ua

Костенко Анна — магістриня соціології, Національний університет «Києво-Могиллянська академія», аспірантка Інституту соціології НАН України

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6568-0145>

kranvd@gmail.com

Лавренюк Софія — докторка філософії з соціології, Національний університет «Києво-Могиллянська академія»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0650-945X>

sofia.lavreniuk@ukma.edu.ua

Марценюк Тамара — кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могиллянська академія»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>

t.martsenyuk@ukma.edu.ua

Оксамитна Світлана — докторка соціологічних наук, професорка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могиллянська академія»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2403-6337>

oksamyt@ukma.edu.ua

Осипчук Анна — кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», наукова директорка Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-1203-4491>
osypchukad@ukma.edu.ua

Прохорова Анна — кандидатка соціологічних наук, завідувачка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-5407-8286>
anna.prokhorova@ukma.edu.ua

Пугачова Олена — кандидатка економічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-1586-0306>
o.pugachova@ukma.edu.ua

Сердюк Артем — аспірант кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0060-1311>
a.serdiuk@ukma.edu.ua

Смоленська Юлія — студентка 4 курсу бакалаврської програми «Соціологія», Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-5220-2945>
yu.smolenska@ukma.edu.ua

Суровцева Надія — бакалавриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7163-6427>
nadiia.surovtseva@ukma.edu.ua

Суслов Антон — аналітик Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія», молодший науковий співробітник, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6662-1043>
anton.suslov@ukma.edu.ua

Чебаненко Дар'я — бакалавриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-0730-8123>
daria.chebanenko@ukma.edu.ua

Щерба Дзвенислава — аспірантка кафедри соціології та Докторської школи імені родини Юхименків Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7630-3664>
d.shcherba@ukma.edu.ua

NOTES ABOUT AUTHORS

Artykutsa Serhii — Senior Lecturer at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-2360-6627>

artykutsass@ukma.edu.ua

Bihdan Oleksandr — BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy; MA in Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-4055-0766>

oleksandr.bihdan@ukma.edu.ua

Boiko Diana — final-year student of the bachelor's degree program "Sociology", National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-5762-9607>

d.boiko@ukma.edu.ua

Bondar Viktoria — PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-2561-609X>

viktoria.bondar@ukma.edu.ua

Chebanenko Daria — BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-0730-8123>

daria.chebanenko@ukma.edu.ua

Diachenko Ivan — BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-0431-6092>

ivan.diachenko@ukma.edu.ua

Kostenko Anna — MA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, PhD student, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6568-0145>

kranvd@gmail.com

Lavreniuk Sofiia — PhD in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0650-945X>

sofiia.lavreniuk@ukma.edu.ua

Martsenyuk Tamara — PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>

t.martsenyuk@ukma.edu.ua

Oksamytna Svitlana — Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2403-6337>

oksamyt@ukma.edu.ua

Osypchuk Anna — PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Director for Research, School for Policy Analysis, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-1203-4491>

osypchukad@ukma.edu.ua

Prokhorova Anna — PhD in Sociology, Head at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-5407-8286>
anna.prokhorova@ukma.edu.ua

Pugachova Olena — PhD in Economics, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-1586-0306>
o.pugachova@ukma.edu.ua

Serdyuk Artem — PhD student at the Department of Sociology of the National University of Kyiv-Mohyla Academy
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0060-1311>
a.serdiuk@ukma.edu.ua

Shcherba Dzvenyslava — PhD student at the Department of Sociology and Yuchymenko Family Doctoral School of the National University of Kyiv-Mohyla Academy
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7630-3664>
d.shcherba@ukma.edu.ua

Smolenska Yuliia — final-year student of the bachelor's degree program "Sociology", National University of Kyiv-Mohyla Academy
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-5220-2945>
yu.smolenska@ukma.edu.ua

Surovtseva Nadiia — BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7163-6427>
nadiia.surovtseva@ukma.edu.ua

Suslov Anton — Analyst, School for Policy Analysis, Junior Researcher, National University of Kyiv-Mohyla Academy
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6662-1043>
anton.suslov@ukma.edu.ua

Zakotiuk Artem — PhD student at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-1642-7940>
artem.zakotiuk@ukma.edu.ua

Zaremba Kateryna — final-year student of the bachelor's degree program "Sociology", National University of Kyiv-Mohyla Academy
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-1585-4084>
k.zaremba@ukma.edu.ua

ЗМІСТ

<i>Артем Сердюк</i> Вибір методів валідації для агентних моделей: практичні підходи	4
<i>Олена Пугачова</i> Російсько-українська війна з погляду теорії складних систем.....	16
<i>Артем Закостюк, Світлана Оксамитна, Вікторія Бондар</i> Освітні втрати та динаміка нерівності освітніх здобутків школярів на початковому етапі війни в Україні.....	30
<i>Дар'я Чебаненко</i> Мотиви читацьких практик і читацького вибору молоді Києва під час російсько-української війни	45
<i>Катерина Заремба, Тамара Марценюк</i> Доступ жінок до сфери кібербезпеки в Україні в контексті російсько-української війни	56
<i>Анна Осипчук, Антон Суслов</i> У пошуках справедливості: відновлення прав і відповідальність у контексті війни, окупації та реінтеграції мешканців тимчасово окупованих територій України	69
<i>Анна Костенко</i> Повернення в деокуповане місто: відчуття дому в зруйнованому російсько-українською війною просторі	82
<i>Діана Бойко, Олександр Бігдан, Анна Прохорова</i> Чинники адаптації колишніх цивільних до військової служби під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну (на прикладі роти XXX)	91
<i>Надія Суровцева, Тамара Марценюк</i> «Чи можу я тебе обійняти?»: конструювання маскуліностей капеланів Збройних Сил України	104
<i>Дзвенислава Щерба, Іван Дьяченко</i> ЛГБТ-військові в Україні під час російсько-української війни: тенденції в суспільному ставленні та перспективи впровадження політик із протидії дискримінації в армії України.....	117
<i>Юлія Смоленська, Сергій Артикуца</i> Онтологічні засади дизабіліті: класифікація моделей.....	126
<i>Софія Лавренюк</i> Трансформація повсякденності людей з інвалідністю через російське повномасштабне вторгнення в Україну.....	132
Відомості про авторів	141

CONTENTS

<i>Artem Serdyuk</i> Choosing Validation Methods for Agent-Based Models: A Practical Framework	4
<i>Olena Pugachova</i> The Russo-Ukrainian War through the Lens of Complex Systems Theory.....	16
<i>Artem Zakotiuk, Svitlana Oksamytna, Viktoria Bondar</i> Educational Losses and Dynamics of Inequality in Educational Achievements of Schoolchildren at the Initial Stage of the War in Ukraine	30
<i>Daria Chebanenko</i> Motives of Reading Practices and Reading Choices of Kyiv Youth during the Russo-Ukrainian War	45
<i>Kateryna Zaremba, Tamara Martsenyuk</i> Women’s Access to Cybersecurity in the Russo-Ukrainian War	56
<i>Anna Osypchuk, Anton Suslov</i> In Search of Justice: Restoration of Rights and Liability in the Context of War, Occupation, and Reintegration of Residents of Temporarily Occupied Territories of Ukraine	69
<i>Anna Kostenko</i> Return to a De-occupied City: Finding Home in a Place Devastated by the Russo-Ukrainian War	82
<i>Diana Boiko, Oleksandr Bihdan, Anna Prokhorova</i> Former Civilians’ Adaptation Factors to Military Service during Russia’s Full-Scale Invasion of Ukraine (Based on the Case of XXX Company).....	91
<i>Nadiia Surovtseva, Tamara Martsenyuk</i> “Can I Hug You?”: Construction of the Masculinities of Chaplains of the Armed Forces of Ukraine	104
<i>Dzvenyslava Shcherba, Ivan Diachenko</i> LGBT-Military in Ukraine during Russia’s War against Ukraine: Tendencies in Social Attitudes and Perspectives for Implementation of Anti-Discrimination Policies in the Army of Ukraine	117
<i>Yuliia Smolenska, Serhii Artykutsa</i> Ontological Foundations of Disability: A Classification of Models.....	126
<i>Sofia Lavreniuk</i> Transformation of the Everyday Life of People with Disabilities because of the Russian Full-Scale Invasion of Ukraine	132
Notes about Authors.....	141